

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული საეკლესიო ისტორია

წიგნი პირველი

ცეცხლისა და სიბრძნისის გამომცემი

თბილისი
1928

დაიბეჭდა ტფილისის უნივერსიტეტის პედაგოგიური
ფაკულტეტის საბჭოს დადგენილებით.

მდივანი: დოც. ს. ყაუხჩიშვილი.

ს. ს. ზ. უ. ს. პოლიგრაფტრესტის 1 ლი სტამბა. პლეხან. კრ. № 91

3/V.—27. შეკვ. № 857. მთავარლ. № 684 ტირ. 1500.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა

V

კარი პირველი: ზოგადი ცნობები

თავი პირველი: სამართლისა და სამართლის ძეგლის აღმნიშვნელი ტერმინები

2

კარი მეორე: ქართული სამართლის წყაროები

თავი პირველი: საეკლესიო სამართლის ძეგლები

19

§ 1. მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა (19—30). — § 2. ეფთვიმე მთაწმიდელის ნაშრომები და სარედაქციო მუშაობა ამ სფეროში (30—38). — § 3. საქართველოს ადგილობრივი კრებების ძეგლები: A. რუის-უბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის წერა (39—46); B. 1263 წ. ახლო დროის საქართველოს საეკლესიო კრების მოხსენება და დადგენილება (46—50); C. „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა მიერ“ (50—57); D. 1767—8 წ. განჩინება (57—58). — § 4. საქართველოს ეკლესიის უპირატესობათა სიმტკიცის წიგნები (58—60). — § 5. მონასტრების წესი და განგებანი (60—62).

თავი მეორე: საერო კანონმდებლობის ძეგლები

62

ნაწილი I. სახელმწიფო სამართლის ძეგლები: A. „გარიგება კელწიფის კარისა (62—68); B. „წესი და განგება მეფეთა კურთხევისა“ (68—73); C. დასტურლამალი (73—81).

ნაწილი II: სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წყაროები: § 1. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ნაწილები (82—93). — § 2. „ძეგლის დადება“ გიორგი ბრწყინვალისა (93—104). — § 3. ბექა-ალბულას სამართლის წიგნი (104—112). — § 4. ეახტანე VI-ის კოდიკსი ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის ბოლოში შეტანილი დართული კანონების შესახებ (112—116). — § 5. ეახტანე VI-ის სამართლის წიგნი და კოდიკსი (116—124). — § 6. ერეკლე მეფისა და გიორგი XII-ის დროის სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები (124—130). — § 7. ზოგადი მოძღვრება ადამიანის ბუნებასა და კანონმდებლობაზე (130—133).

კარი ზესაჰ: საქართველოს საელმწიფო და
სოციალური წესწესობილება (I ს. ქ. წ.—VII ს. ქ. წ.)

თავი პირველი: წყაროების ზოგადი დახასიათება	134
§ 1. ლეონტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების ლისება (134—137).—§ 2. სტრაბონის ცნობა (137—138).	
თავი მეორე: მიწა-წყლის ერთეულები	139
თავი მესამე: მოსახლეობის ერთეულები	143
თავი მეოთხე: გვაროვნული წესწესობილება	147
§ 1. საგვარეულო წესწესობილება I ს. ქ. წ. (147—150).—§ 2. სოფლების დასახლებულობა გვაროვნებათა მიხედვით (150—151). —§ 3. საქართველოს იმდროინდელი საგვარეულო წესწესობილების პირველადობის საკითხი (152—157).—§ 4. ცოლქმრობისა და ქორ- წინების წესები საქართველოში (158—170).	
თავი მეხუთე: სახელმწიფო წესწესობილება	170
§ 1. მეფე და მეფის ხელისუფლების საფუძველი (170—174). —§ 2. მეფის ხელისუფლების უზუცესობით დაპყვადრების წესის და- მადსტურებელი ცნობები (174—183).—§ 3. მთავარსარდალი და უზენაესი მსაჯული (183—184).—§ 4. საქვეყნოდ გამრიგე ხელის- უფალნი (184—188).	
თავი მამძესე: წოდებანი. სოციალური უთანასწორობა	188
საძიებლავი	199
პირთა-სახელების საძიებელი (199—204). გეოგრაფიული სახე- ლების საძიებელი (204—207).—ტერმინების და გამონათქვამთა სა- ძიებელი (207—220).	
შემჩნეული კორექტურული შეპდომების ბასწოკება	221

წინასიტყვაობა.

ქართული სამართლის ისტორიის ერთადერთი მკვლევარი ნ. ურბნელი (ხიზანაშვილი) იყო, რომელსაც წარსული საუკუნის ოთხმოციანი წლებითგან მოყოლებული არა ერთი ქვეყნით თავთავის ადგილას მოხსენებული მონოგრაფია ჰქონდა გამოქვეყნებული. მისი ღვაწლი ამ მხრივ თვალსაჩინოა. ნ. ურბნელი ნიჭიერი დამკვირვებელი იყო და მის ნაშრომებში ბევრი საგულისხმო გარემოება იყო გამოჩენილი. მაგრამ ამ სფეროში მას არც მიმდევარი და არც გამგრძელებელი არ აღმოჩენია.

ნ. ურბნელი იმ დროს რუსულსა და ევროპულ მწერლობაში გაბატონებული სოციოლოგიური და შედარებითი სკოლისა და მეთოდის მიმდევარი გახლდათ, რომლის საუკეთესო წარმომადგენლებაც რუსეთში პროფ. მაქსიმე კოვალევსკი და პროფ. ლეონტოვიჩი იყვნენ. ამ ორ მეცნიერს თავიანთი კვლევა-ძიების საგნად სხვათა შორის კავკასია და ჩვენი ჩვეყანაც ჰქონდათ აღებული და მათი შრომების საერთო მიმართულების გავლენა ემჩნევა კიდევ ქართული სამართლის ისტორიის პირველ მკვლევარს.

რათგან ზემოდასახელებული ორივე რუსი მეცნიერი კავკასიელთა თანამედროვე ზნეჩვეულებებში პირველყოფილი სოციალური ცხოვრების კვალს ეძებდნენ, მთელი კვლევა-ძიების უუდიდესი ენერგია ამ პირველყოფილობის ძებნაში ილეოდა. ამას წყალობითვე მათი მიმდევარი ნ. ურბნელის ნაშრომებსაც ყურადღება ქართველ მთიელთა დაბალი უფლებრივი მდგომარეობისაკენ ჰქონდა მიპყრობილი და პირველყოფილობის ძიებისადმი მიდრეკილება ემჩნევა.

მაგრამ რამდენადაც „უკულტურო“ და უმწერლობო ტომთა და ერთა სამართლის შესასწავლად კვლევის ასეთი მეთოდი ერთადერთი შესაძლებელი გზა არის, იმდენად მრავალსაუკუნოვანი კულტურისა და მწერლობის მქონეებელი ერის სოციალური ისტორიის შესწავლა მარტო ამ გზით უტყარსა და ნაყოფიერ შედეგს ვერ მოგვცემს. ერის თანამედროვე ზნეჩვეულებათა სათანადოდ გამოყენებისათვის წინასწარ მათი ქრონოლოგიური განსაზღვრა არის აუცილებლად საჭირო და მარტო თვით იურიდიულ ძეგლებში დაცული ცნობებით დამკვათავსება არ შეიძლება. რა-კი სამართლის წერილობითი

ძეგლები ყოველთვის შედარებით უფრო გვიან ჩნდება ხოლმე, ამიტომ მხოლოდ მათი საშუალებით უძველესი ხანის მდგომარეობის გამორკვევა შეუძლებელია. სამართლის ისტორიის მკვლევარი ამის გამო ვალდებულია ყოველგვარი მასალებით ისარგებლოს, მათ შორის რასაკვირველია უპირველესად საისტორიო ძეგლებითა და საბუთებით. მ. კოვალევსკისა და ნ. ურბნელის ნაშრომების უმთავრესა და თითქმის ერთადერთ წყაროს კი სწორედ ვახტანგ VI-ის კოდიკონში დაცული სამართლის ძეგლები და სოციოლოგიური მასალები შეადგენდნენ. იმ საგულისხმო და უხვი ცნობების გამოყენება კი, რომელიც საისტორიო თხზულებებსა და სიგელ-გუჯრებში მოიპოვება, ფიქრად არ მოსვლიათ. ამასთანავე სათანადო ისტორიული და ფილოლოგიური მეთოდოლოგიის უცოდნელობის გამო ნ. ურბნელს ქართული იურიდიული ძეგლების ტექსტის კრიტიკული განხილვისა და აღდგენის საკითხებისათვის ყურადღება არ მიუქცევია. ძველი ქართულის უცოდინარობა მას ზოგჯერ ძეგლის ტექსტის დედააზრის სწორედ გაგებას უძნელებდა. ამასთანავე ევროპულ ენებზე სათანადო სამეცნიერო მწერლობის მისთვის მიუწოდომელობის გამო, ნ. ურბნელი იძულებული იყო ამ დარგის ღარიბი რუსული სამეცნიერო ლიტერატურით დაკმაყოფილებულიყო. ამის გამო რომისა, დასავლეთი ეროპისა, ბიზანტიისა და აღმოსავლეთის სოციალური წესწყობილებისა და სამართლის შესახებ მას სათანადო წყაროებით სარგებლობა არ შეეძლო, რომ ამ გზით ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ჯეროვანი შეფასება შესძლებოდა. დასასრულ ნ. ურბნელის ნაშრომებს სათანადო ისტორიული პერსპექტივიც აკლდა: ქართული სამართლის ისტორიის კვლევა-ძიება უძველესი ხანიდან-კი არაა, არამედ მე-XIV ს. ითვან, დაქვეითების ხანის ძეგლებით დაიწყო და ეს გარემოება მას სწორე გეზის აღებას უძნელებდა.

მაგრამ ნ. ურბნელის მოღვაწეობის შეფასების დროს უნდა კარგად გვახსოვდეს, რომ მაშინ ქართული საისტორიო კვლევა-ძიებაც მეთოდოლოგიურად ძალიან დაქვეითებული იყო და არც წყაროების კრიტიკული შესწავლის და არც ტექსტის აღდგენისა და წესიერად გამოცემისა და ფილოლოგიური თარგმანების აუცილებლობის შეგნება არსებობდა. ისეთი საისტორიო სამეცნიერო დისციპლინების, როგორიც ქართულ პალეოგრაფია, ანუ დამწერლობათა-მკოდნეობა და დიპლომატიკა, ანუ სიგელთამკოდნეობაა, და სხვების ხსენება არ იყო. საქართველოს ისტორია იმ დროს უმეტესად ქართლის ცხოვრების მოთხრობის გამეორებითა და ზოგიერთ უცხო მწერალთა ცნობების დართვით კმაყოფილდებოდა. ასეთ პი-

რობებში სამართლის ისტორიის მეკლევარს რასაკვირველია იმაზე მეტი ვერც მოეთხოვება, რაც ნ. ურბნელმა შესძლო. პირიქით უნდა აღინიშნოს მისი ღვაწლი, რომ ასეთ მძიმე პირობებში და ხელშემწყობ გარემოებათა უქონლობისდა მიუხედავად თავისი სამსახურის მოვალეობით, ვითარცა სასამართლოს გამომძიებელს, პრაქტიკული საქმიანობით დატვირთულს, მას ქართული სამართლის ისტორიის მონოგრაფიული კვლევა ძიების ხალისიც ჰქონდა და ქართულ მაშინდელ ღარიბ საისტორიო მწერლობაში მანამდე 'ხელუხლებელი, სრულებით ახალი ასპარეზის შესწავლით ძვირფასი წვლილიც შეჰქონდა. ეს სხვებისათვისაც საუკეთესო მაგალითი უნდა ყოფილიყო და ნ. ურბნელის საქმეს ქართველ იურისტთა შორის გამგრძელებელნი უნდა გამოსჩენოდენ, რომელთაც თანდათანობით ყველა ამ ზემოაღნიშნული ნაკლის გასწორება და შევსება შეეძლოთ. მაგრამ ეს იმედები არ გამართლებულა: ურბნელის გარდა არცერთ იურისტს ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა თავის სპეციალობად არ აურჩევია. შესაძლებელია ეს გარემოება იმითაც აიხსნებოდეს, რომ სამართლის ისტორიკოსი უნდა ერთსადაიმავე დროს იურისტიცა და ფილოლოგოს-ისტორიკოსიც იყოს, რაც რასაკვირველია იშვიათ შემთხვევას წარმოადგენს ხოლმე.

იმ ნაკლის თავითგან ასაცილებლად, რომელიც ნ. ურბნელის ნაშრომებს თანსდევდა, ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა უნდა უძველესი დროითგან დაწყებულიყო ყველა ამისთვის გამოსადეგი მასალების გამოყენებით, სამართლის ძეგლების ტექსტის წინასწარი კრიტიკული შესწავლითა და პირვანდელი სახის აღდგენით, იურიდიული ძველი ქართული ტერმინოლოგიის ზედმიწევნითი მნიშვნელობის გამორკვევითა და ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ბუნების გამორკვევის შემდგომ სხვა მეზობელ, გინდა შორეულ, მაგრამ ოდესმე საქართველოსთან დაკავშირებულ ერთა ასეთსავე დაწესებულებათან შედარებითი შესწავლით, ქართული ამა თუ იმ ინსტიტუტის წარმოშობილობის გასაგებადა და ღირებულების დასათავსებლად.

ამ მიზნის მისაღწევად ხანგრძლივი გულდასმითი მუშაობა იყო საჭირო ზემოდასახელებული გეგმისადა მიხედვით. წინამდებარე ნაშრომი „ქართული სამართლის ისტორია“-ც სწორედ ასეთ ხანგრძლივი მეთოდური მუშაობის ნაყოფს წარმოადგენს, რომლის ზოგიერთი ნაწილები ამ სტრიქონების ავტორს წინათაც ჰქონდა გამოქვეყნებული, მაგ. სოციალური ბრძოლისა და დემოკრატიული რეფორმების შესახებ მე-IX—XI ს. ქართულ ეკლესიაში 1904 წ. იყო

დაბეჭდილი (იხ. Журн. Мин. Нар. Прос. 1904 წ. № 2, განკ. 2, გვ. 358—372). 1905 წ. გამოვიდა პეტერბურგში მონოგრაფია „ძველი საქართველოს და ძველი სომხეთის სახელმწიფო წესწყობილება“ (ტ. I. რუს.), რომელიც უძველეს ხანას ეხებოდა, და ტფილისში „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“, რომელიც ჯერ გაზეთ „ცნობის ფურცელ“-ში იბეჭდებოდა (1905 წ. №№ 28, 56, 60, 62 და 66.), ხოლო იმავე 1905 წ. (ალკე ამონაბეჭდად) გამოიცა ქართულ სამონასტრო ცხოვრებაში სოციალ-ეკონომიური იდეალების გამო ატეხილ ბრძოლას ეხებოდა მონოგრაფია, რომელიც 1906 წ. გაზ. „ივერია“-ში დაიბეჭდა და ეწოდებოდა „ზნეობრივი მოძღვრების ისტორია საქართველოში“ (№ 10—13).

1907 წლისათვის უკვე დაწერილი მქონდა „ქართული სამართლის ისტორია“ უძველესი დროითგან მოყოლებული მე-XIII ს. დამდეგამდის, რომლის ბეჭდვა დაიწყო კიდეც 1909 წ. აღმანახში „ერი“ და მის გაგრძელებაში, მაგრამ ცენზურისაგან ორგანოს შეჩერების გამო შეწყდა. მოესწრო მხოლოდ ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიისა და სამართლის წყაროების ისტორიული მიმოხილვისა და კრიტიკული გარჩევის შემცველი თავების დაბეჭდვა. შემდგომაც ამ დარგში მუშაობა შეუწყვეტილვ გრძელდებოდა და ახალ-ახალი საკითხების შესწავლით, „ქართული სამართლის ისტორიის“ შინაარსიც ვრცელდებოდა და შემადგენლობაც იზრდებოდა. ამ ახალმოპოვებული შედეგების შესახებ 18 იანვარს 1915 წ. წაკითხული მქონდა ტფილისში ლექცია „ქართული სამართლის ისტორიითგან“. 1917 წელს ქუთაისში კვლავ დაიწყო „ქართული სამართლის ისტორიის“ ბეჭდვა, რომელიც 1919 წ. შეტდომით I წიგნის სახელით გამოვიდა იმ დროს, როდესაც გამოცემული ნაწილი ამ ისტორიის II წიგნის მხოლოდ პირველს, IX - XIII სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის მოსახლეობისა და მოხელეობის შესახებ ცნობების შემცველ ნაწილს შეადგენდა. ფინანსიური კრიზისისა და უქალაქობის გამო ამ შემთხვევაშიაც „ქართული სამართლის ისტორიის“ ბეჭდვა კვლავ შეწყდა. საქართველოში ტფილ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის გახსნის შემდგომ ამ საგნის უნივერსიტეტში სავალდებულოდ ქცევის გამო ამ დარგში მუშაობა, რასაკვირველია, უნდა გაცხოველებულიყო, რათგან ქართული სამართლის ზოგადი კურსის წასაკითხავად ყველა საკითხები წინასწარ სათანადო სისრულით უნდა საფუძვლიანად შესწავლილი ყოფილიყო. ამის წყალობით ბევრი საკითხი, რომელიც წინათ, ან სრულეობით არ ყოფილა, ან მეტად მოკლედ იყო განხილული, გულდასმით

უნდა ყოფილიყო გამოკვლეული. ამით „ქართული სამართლის ისტორია“ შეივსო და საგრძნობლად გაიზარდა კიდეც.

ასეთ ხანგრძლივი დროისა, სხვაგან და სხვადასხვა პირობებში გაწეულ კვლევა ძიებას, რა თქმა უნდა, სრული ერთგვარობა არ ექნება იმისდა მიუხედავად, რომ მისი „ნაეტორი ყოველნაირად ცდილობდა ასეთი ერთგვარობა“ დაეცვა.

რამდენიმე წიგნად განზრახული „ქართული სამართლის ისტორია“-ითგან ამ ჟამად მხოლოდ პირველი ორი წიგნი იბეჭდება, რომელთაგან პირველი წყაროების განხილვასა და უძველესი ხანის ისტორიის შეიცავს არაბთა შემოსევამდე, ანუ მე-VII ს. შუა წლებამდის. მეორე წიგნი — კიდე ქართული სამართლის ისტორიის IX—XIII სს-ს ეხება და სახელმწიფო სამართალს, სისხლის სამართალს, სამოქალაქო სამართალსა და სასამართლოს წარმოებასაც შეიცავს.

ხოლო „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველ წიგნში მთავარი ყურადღება წყაროების განხილვასა და ტერმინოლოგიაზეა მიქცეული, რათგან იგი დანარჩენი მოთხრობისა და თვით სამართლის ისტორიისათვის ნამდვილ საფუძველს წარმოადგენს: აქ გამორკვეულია ყოველი ძეგლის შედგენის დრო, პირობები, მიზნები და მოქმედების ასპარეზი, პირვანდელი ტექსტის სახე და დანაწილების წესები. სამართლის წიგნების ასეთმა დაწვრილებითმა შესწავლამ ცხადყო, რომ ჩვენში იურიდიული ძეგლების შედგენისა და წერის ერთგვარი წესები ყოფილა, რომელთა ცოდნა ამიერითგან ამ ძეგლების დამახინჯებული აღგილების აღდგენას შეგვაძლებინებს.

თვით ქართული სამართლის ისტორიის უძველეს ხანა 1905 წ. დაბეჭდილთან შედარებით ახალი მასალების მიხედვით ხელახლად არის დამუშავებული. მაგრამ, ამ დროისათვის მასალების მეტისმეტი სიმცირის გამო, ბევრი საკითხი გამოურკვეველი რჩება.

თავდაპირველად განზრახული მქონდა, რომ პირველი და მეორე წიგნისათვის ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიის ლექსიკონიც დამერთო ლათინური, ბერძნული, ფრანგული და გერმანული შესატყვისობით, მაგრამ რაკი დანარჩენ წიგნებშიც ასეთი მასალა ბლომად იქნება, ამიტომ ამგვარი ლექსიკონის სულ ბოლოში დართვა ვამჯობინე. ამასთანავე პირველსა და მეორე წიგნს დართული აქვთ იმდენად ვრცელი სარჩევი და ტერმინთა და სახელების საძიებლები, რომ მკითხველს ნაწილობრივ ლექსიკონისა და საგნობრივი საძიებლის მაგიერობასაც გაუწევენ.

დაკვირვებული მკითხველი, რომელიც ამ ორ წიგნს გულდასმით გადაშინჯავს, დარწმუნდება, თუ რაოდენი შემოკმედებითი მუ-

-შაობა გაუწევია ქართველ ერს საუკუნეთა განმავლობაში სოციალურ რიცხოვრების ასპარეზზე, სამართლის სფეროშიაც. ამ ისტორიის მეორე წიგში, მეტადრე მის მეორე ნაწილში, რომელიც ამ ჟამად ჯერ კიდევ იბეჭდება, იგი თავისი თვალთ დაინახავს იმ გაცხოველებულ მუშაობასა და შეუწყვეტელ ბრძოლას, რომელიც სახელმწიფოებრივ წესწყობილებაში და სოციალურ ცხოვრებაში წარმატებისა და სამართლიანობის მოსაპოვებლად სწარმოებდა. ქართული სამართლის ისტორია მეცნიერსაც და ჩვეულებრივ განათლებულ მკითხველსაც ბევრ საგულისხმოსა და საყურადღებო გარემოებას უშლის იგი თვალზე წინ. რასაკვირველია, მომავალში, როდესაც საქართველოში ამ დარგშიც სხვა მკვლევარნიც აღმოჩნდებიან და ეხლანდელის მსგავსად მკვლევარს ყველაფრის მარტო თითონ გამორკვევა არ მოუხდება, მაშინ ინტენსიური და უფრო გაღრმავებული მუშაობის წყალობით ამ სუჩათს უფრო მეტი მკაუთიოებაც, ფერადოვნებაც და მეტი მიმზიდველობაც მიენიჭება. ამ ჟამად ისიც კარგი იქნება, თუ ეს ორი წიგნი მკითხველს ქართული სამართლის ისტორიის, ადამიანის შემოქმედების ამ საყურადღებო დარგის, შესწავლას გაუადვილებს. ყოველ მკითხველს უნდა ახსოვდეს მხოლოდ, რომ „ქართული სამართლის ისტორია“ ჰგულისხმობს, რომ მკითხველმა ქართველი ერის ზოგადი ისტორია უკვე იცის. ამას გარდა, თუ მას საისტორიო წყაროების შესახები ცნობები დასჭირდა უნდა მიჰმართოს ჩემ მონოგრაფიის („ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“) I წიგნს, „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“.

ჩემ თავს მოვალედ ვრაცხ გულითადი მადლობა მოვახსენოდოც. ს. ყაუხჩიშვილსა და ლექტ. ს. ჯანაშიას იმ დიდი დახმარებისათვის, რომელიც ამ წიგნის ბეჭდვისთვის თვალყურისდევნებითა და კორექტურის გასწორებით გამიწიეს. საკუთარ და საგოგრაფიო სახელების სარჩევი შედგენილია უნივერსიტეტთან დატოვებული ს. ბერძენიშვილისა, ლევ. მუსხელიშვილისა, იასე ცინცაძისა და გ. გოზალიშვილის მიერ, რომელთაც იმ გვარადვე, როგორც უნივერსიტეტის გამოცემათა კორექტორს გათანელიშვილს აგრეთვე დიდად ვმადლობ.

ივ. ჯავახიშვილი.

ტფილისს

1927 წლის 11 დეკემბერს.

ჰარი პირველი.

ზოგადი ცნობები.

ქართული სამართლისა და საქართველოს სოციალური ისტორიის შესასწავლად საისტორიო ძეგლების გარდა, რომელთა მიმოხილვას მკითხველი ჩემს გამოკვლევაში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (იხ. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნი I) იპოვის, განსაკუთრებული მნიშვნელობა სამართლის ძეგლებსა აქვთ. ამიტომ. სანამ საქართველოს სოციალური ისტორიის მოთხრობას შევუდგებოდეთ, უნდა წინასწარ ქართული სამართლის წყაროები განვიხილოთ. გაშვარკვიოთ თვითოეული მათგანის დაწერილობის თარიღი, შემდგენელისა, თუ შემდგენელთა ვინაობა, ძეგლების საერთო ხასიათი და პირვანდელი სახის გარეგანი, ტექნიკური თვისებები.

ხოლო რათგან სამართლის სფეროში, იმგვარადვე როგორც სახელმწიფოს ყოფა-ცხოვრებაში, ორი მთავარი უწყება მოქმედებდა, ერთის მხრით თვით სახელმწიფოს ხელისუფლება, მეორეს მხრით ეკლესია, ამიტომ სამართლის ძეგლებიც ორნაირი იყო, საეკლესიო და საერო კანონმდებლის ძეგლები არსებობდა. რამდენადაც მაშინ ეკლესია სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების ძლიერ ფაქტორად ითვლებოდა და ერის მთელ აზროვნებაზე დიდი გავლენა ჰქონდა, განსაკუთრებული უფლებრივი უპირატესობით იყო მოსილი, თანაც საეკლესიო წესწყობილებას სახელმწიფო და სოციალურ წესწყობილებაზეც ხშირად თვალსაჩინო კვალი დაუჩნევია, ამიტომ და ამდენად საეკლესიო სამართლის ძეგლების ცოდნაც საქართველოს სოციალური ისტორიის მკვლევარისა და მკითხველისათვის აუცილებლად საჭიროა. ამასთანავე საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლებს როგორც მსოფლიო ეკლესიისას, თარგმანებს, ისევე ადგილობრივ შემოქმედებასაც, ქართული სამართლის ისტორიისა და ტერმინოლოგიის შესასწავლადაც აქვთ მნიშვნელობა.

მრავალი ქართული იურიდიული ტერმინის სრული ზედმიწევნითი მნიშვნელობის გამოკვლევაც სწორედ ამ ნათარგმნი ძეგლების ენის დედნებთან შედარებითი შესწავლითაა შესაძლებელი.

რაკი ეკლესია თავის წერილობით ძეგლებს უკეთესად ინახავდა და იცავდა, ამიტომ ქართული სამართლის უძველესი ძეგლებიც სწორედ საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლებია და წყაროების განხილვა ნათვანვე უნდა დავიწყოთ.

თ ა ვ ი I.

სამართლისა და სამართლის ძეგლის აღმნიშვნელი ტერმინები.

საერო და საეკლესიო სამართლის ძეგლების შესწავლა რომ შემდეგში უფრო გაადვილდეს და თვით საგანი გასაგები გახდეს, სანამ ქართულად არსებული ძეგლების ჩამოთვალსა და დახასიათებას შევუდგებოდეთ, ჯერ საკანონმდებლო ძეგლებისათვის მიღებული ტერმინოლოგიის გამორკვევას უნდა მივყოთ ხელი.

სამართლის აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაშიაც იხმარებოდა და ეხლაც არის შერჩენილი სიტყვა „კანონი“. გრიგოლ ხანძთელი რომ გვარამ მამფალს შეება და საეკლესიო მართვაგამგეობის საქმეებში მის ჩარევას წინააღმდეგა, საპასუხო სიტყვაში მოაგონა თურმე: „წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღდელთმოდღუართაგან განსაზღვრებულსა კანონსა შინა არავე ბრძანებულ არს ერისკაცისაჲ, ვითარმცა... შჯულის მოძღურებასა იყადრებდა“-ო (გ ი მ ერ ჩ უ ლ ი, ც ხ გ ლ ხ ნ ძ თ ჲ, მ ზ). ამ მაგალითითგანა ჩანს, რომ აქ და მაშინ კანონს ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა და სამართალს უდრიდა.

მაგრამ თუ უფრო მეტად არა, მაინცდამაინც იმგვარადვე ხშირად ეს ტერმინი ქართულში სამართლის წიგნის თვითოეულ მუხლსაც ჰნიშნავდა. რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის წერაში მაგ. ნათქვამია: „ქმნილ იყვნეს სხუანიცა ადგილობრთნი კრებანი—პირველი ანკვრიას, რომელსაცა დაესხნეს კანონნი ოცდაოთხნი, მეორე ნეოკესარიას, დამსხმელი კანონთა ოცდაათოთხმეტთაჲ... ამისა შემდგომად მეორე წმიდაჲ და მსოფლიოჲ კრებაჲ კოსტანტინეპოლისა ასერგასისტა წმიდათა მამათაჲ, რომელთა კანონნი არიან რიცხვთ შვდ“ (ქ ე ბ ი II, 59). ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევებში, როგორც ეს განსაკუთრებით ნათლად უკანასკნელი სიტყვებითგანა ჩანს, „კანონი“ სამართლის ძეგლის მუხლსა ჰნიშნავს.

ასეთივე მნიშვნელობა ამ სიტყვას ბერძნულშიაც ჰქონდა და ბერძნული დიდი სჯულის კანონის წიგნშიაც შესატყვის ადგილებში ამგვარადვეა ნახმარი ეს ტერმინი. საფიქრებელია, რომ კანონს ქართულში სამართლის წიგნის მუხლის მნიშვნელო-

ბა ჰქონდა საზოგადოდ სულერთია, საერო იყო, თუ სასულიერო ის სამართლის ძეგლი, რომლითგანაც მუხლია ამოღებული. ეს იქითგანა ჩანს, რომ რუის-ურბნისის ძეგლის წერაში ნათქვამია „კანონნი საეკლესიონი“-ო (ქქბი II, 58). კანონი რომ მართო საეკლესიო სამართლის ძეგლის მუხლსა ჰრქმეოდა, მაშინ სიტყვა „საეკლესიონი“ დამატებული არ იქმნებოდა.

რაკი სამართლის ძეგლის თვითოეულ მუხლში დამნაშავეთათვის განსაზღვრული სასჯელია აღნიშნული, ამიტომ ქართულად სიტყვას „კანონი“ სასჯელის მნიშვნელობაც მიეცა და ზოგჯერ ბერძნულს „ეპიტომისა“ სასჯელს უდრიდა ხოლმე, მაგ.: მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ქართულ თარგმანში, რომელიც ეფთვმე მთაწმიდელს ეკუთვნის, მ'გ მუხლში ნათქვამია: „მონაზონი უკეთუ სიძვითა დაეცეს და მონაზონებისა ოდენ კურთხევა აქუნდეს, სიძვისა კანონი აღასრულოს“ო (იხ. DB T. 2, B. III, გვ. 109). ბერძნულ დედანში, § 107 ნათქვამია „ἡ δὲ τῶν μοναζόντων ἐκείνων... ὑποτάσσεται τῷ κανόνι“ „ტოჲს ტონ პორნეუნტონ ეპიტომიოის... ჰქობლეთეზეტაჲ (იხ. ამგვარივე შემთხვევა იმავე ძეგლში მუხ. მ'ვ., ibid. გვ. 110=ბერძნულ დედანს § 107). იმავე თარგმანში მუხ. ოზ ნათქვამია: „რ'ლნი მისცემენ დედათა წამალსა, შვილის მკვლელსა საშოსა შინა... კაცის კვლისა კანონსა ქვეშე არიან“ო (იქვე, გვ. 124), ხოლო ბერძნულ დედანში შეს. § სწერია „ἡ δὲ τῶν μοναζόντων ἐκείνων... ὑποτάσσεται τῷ κανόνι“ „ტას ტა ამბლოთორიδια დიდუზას ფარმაკა ტო ტუ ფონეოს ეპიტომიო კათჰობალომენ“. ამისდა მიხედვით ჩვენ ძველ მწერლობაში ზმნას „განკანონება“-ს ხშირად დასჯას მაგიერ ხმარობდნენ. „განკანონება“-ს ისეთს დასჯას ეძახდნენ, რომელიც სამართლის შესაფერისს კანონზე იყო დამყარებული. გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს, მაგ. რომ ათონის ქართველთა მონასტერში ეფთვმე უკუეთუ ვინმე არა მოვიდის დაწესებულთა ზედა ცისკრისასა, განკანონის ჯეროვნად ვითარცა განეწესა მამასა“-ო (ც'ჲ ლო' და ეფ'მესი 36). შემდეგ იგივე ავტორი გვიამბობს, რომ ეფთვმეს „უკეთუ ტყუილით რაჲმე მოახსენიან, მძიმედ განკანონის და მის მიზეზისათჳს მრავალნი ძმანი მონასტრისაგან გაასხნა“-ო (იქვე 42). ხოლო როცა იგი ეკლესიაში წირვის დროს მძინარე მონაზონს შეამჩნევდა, აფრხილებდა თურმე: „აქა ნუ დაიძინებ, თუ არა მძიმედ გაგკანონებს“-ო (იქვე 49).

მაგრამ „კანონი“ წარტო სასამართლოს წიგნის ერთერთს მუხლს-კი არა ნიშნავდა, არამედ თვით იმ კანონების კრე-

ბულს, თვით სასამართლო წიგნსა, ან ძეგლსაც. სადაც კანონები მოიპოვება, მაგალითად:

იოანე მმარხეელის სამართლის წიგნს ქართულად ჰქვიან „რჩულის კანონი წმიდისა იოანე მმარხეელისაჲ“ (იქვე 29), ცნობილსა ეკლესიო სასამართლო კრებულსაც „შეჯულის კანონი“ ეწოდება.

ქართული „კანონი“ ბერძნულ *κανών* „კანონ“-ისაგან არის წარმომდგარი. ბერძნულში-კი ეს სიტყვა შემოხიზნულია ძველისძველდროსავე, უკვე ჰომიროსის წინათ, ერთ-ერთი სემიური ენითგან (Th. Zahn. Grundriss d. Geschichte d. neust. Kanons, 1901 წ., გვ. 2), სადაც იგი ლერწამსა ჰნიშნავდა, ლელის მუხლებს. ბერძნულად „კანონ“-ს თავდაპირველად ხუროს ერთს ხის იარაღს ეძახდენ, რომელსაც რსტატები მუშაობის დროს თარაზოს მაგიერ სისწორეს გასაგებად ხმარობდენ ხოლმე (იქვე 2). შემდეგ საბერძნეთშიაც სამართლის კრებებსაც „კანონს“ ეძახდენ, იმიტომ რომ იგი სათნოებისა და ბოროტმოქმედების საზომად ითვლებოდა (იქვე 4.). მე II-ე საუკუნის ნახევრიდან მოყოლებული „კანონი სარწმუნოებისა“ (*ἡ ἀρχαία ἡ πίστις*) იმ მცნებასა და წესსა ჰნიშნავდა, რომელიც ყველა მაშინდელ სასულიერო ეკლესიაში მიღებული იყო, ხოლო მსოფლიო კრებების შემოღების შემდგომ „კანონ“-ს მსოფლიო და ადგილობრივი კრებების გადაწყვეტილებას ეძახდენ, სადაც განსაზღვრული იყო „მართალი სარწმუნეობა“, საეკლესიო წესწყობილება და ის სასჯელი, რომელიც უნდა გადაეხადა სამღვდლოებასა და მრევლს სხვადასხვა დანაშაულობისათვის სარწმუნოებისა, წესიერებისა და სინიდიის წინაშე (იქვე, 5).

სხვებისავით ქართული საეკლესიო სამართალიც უმთავრესად მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობას ემყარებოდა. ამიტომ მსოფლიო ეკლესიის მიერ შემუშავებული ძეგლები სავალდებულო იყო მისთვისა და მისი შედგენილობის უდიდეს ნაწილს წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია მსოფლიო ეკლესიის სამართლის მთავარ წყაროდ საეკლესიო კრებები იყო, რომელთა დადგენილებანიც ყველასაგან უცნობელ ჰქმნარიტებად იყო ხოლმე მიჩნეული, თუმცა არა ერთხელ მოწინააღმდეგენიც გამოჩენილან.

საეკლესიო კრებები-კი ორგვარი იყო. რუის-ურბნისის ძეგლის წერაშიც არის ნათქვამი: „მეფემან კონსტანტინე შეკრიბა პირველი და მსოფლიოჲ კრებაჲ ნიკეას... რომლისა პირველად ქმნილ იყვეს სხუანიცა ადგილობრივი კრებანი“ ანკვირის და ნეოკესარიას და „შემდგომად დიდისა და მის მსოფლიოჲსა კრებისა სხუანიცა იქმნენ ადგილობრივი კრებანი“-ო (ქკბი II, 59).

დიდი სჯულისკანონის ქართულ თარგმანში ნათქვამია; მსოფლიო-სა კრებასა და სხუათა ადგილობრითა კრებათა განწესებანი“ (ტფილ. უნივ. ხელთნ. № 741, XB II 356).

მსოფლიო ეკლესიას 7 მსოფლიო საეკლესიო კრების დადგენილება მიაჩნდა სავალდებულოდ: პირველი ნიკეის (325 წ.), მეორე კოსტანტინეპოლის (381 წ.), მესამე ეფესოს (431 წ.), მეოთხე ქალკედონის (451 წ.), მეხუთე კოსტანტინეპოლისა (553 წ.) მეექვსე კოსტანტინოპოლისავე (680 წ.) და მეშვიდე ნიკეის (787 წ.).

მაშასადამე საეკლესიო კანონმდებლობის სათავედ ერთის მხრით „მსოფლიო კრებაჲ“, მეორეს მხრით „ადგილობრივი კრებანი“ იყო. ტერმინი „მსოფლიო კრებაჲ“ ბერძნულს „ἡ οὐνίკη συνήλιος“ (იხ. სჯულისკ. XB, II, 368) უდრის.

მსოფლიო და ადგილობრითი საეკლესიო კრებათა დადგენილების გარდა ძველად ქრისტიანეთა წრეში რასაკვირველია განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდენ. ყველაფერს, რაც მოციქულთაგან ნაანდერძევად თუ დაწერილად იყო მიჩნეული. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ ისეთი ძეგლები, როგორც მოციქულთა კანონებია, მსოფლიო ეკლესიის სამართლის წიგნს, ე. წ. სჯულისკანონს შეეთვისებინა. მოციქულთა კანონებს, რომელთაც ბერძნულად ეწოდებოდა *Ἀποστολικὴν καὶ Ἀποστόλων*, ლათინურად *Constitutiones apostolicae*, ან *apostolorum*, ქართულად ერქვა „განწესებანი წ“თა მოციქულთანი“. მაგ. დიდი სჯულისკანონის ქართული თარგმანის „განწესებანი... მოციქულისა პავლესნი საეკლესიოთა კანონთათჳს“, „განწესებანი წ“თა მოციქულთა პეტრე და პავლესნი“, „ნაწილნი კანონებრივთა განწესებათანი“ უდრის ბერძნული დედნის „Παύλος καὶ... ἀποστόλοις διατάξεις πατρὶς καὶ ἑαυτῶν ἐκκλησιαστικῶν“, „Πέτρος καὶ Παύλος καὶ ἄλλοις ἀποστόλοις διατάξεις“, „ἐκκλησίᾳ καὶ ἑαυτοῖς αὐτοῖς“ (სჯულისკ. XB, II, 359, 365). მაშასადამე „განწესებაჲ“ ბერძნულს ἡ διαταγή პე დიატაქჰის-სა და ლათინურს *constitutio*-ს უდრის.

საეკლესიო სამართალმა შეითვისა აგრეთვე ზოგიერთ განთქმულ მღვდელთმთავართა თუმცა კერძო, გარკვეული შემთხვევით გამოწვეული, წერილები ანუ ეპისტოლეები, მაგრამ რომელთა შინაარსი საეკლესიო ცხოვრების რომელსამე მოუწესრიგებელ მხარეს ეხებოდა და მათ ავტორთა განსაკუთრებული გავლენიანობის წყალობით საყოველთაოდ მოწონებული იყო. ასეთ ეპისტოლეებს ბერძნულად ეძახდნენ „ἐπιστολικὴ καὶ οὐκ οὐκ“ როცა ერთი იყო, ხოლო კრებულს— „ἐπιστολικὴ καὶ οὐκ οὐκ“, ლათინურად *epistolae canonicae*. ქართულად

ამის გამოსახატავად მიღებული იყო ტერმინი „ეპისტოლე კანონიანი“. რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერაში მაგ. ნათქვამია: „გრიგოლ ეპისკოპოსისა ნეოკესარიელისა საკვრველთმოქმედისა ეპისტოლე კანონიანი¹, დიდისა ბასილის... ეპისტოლე კანონიანი დიოდორეს მიმართ, მისივე ეპისტოლე კანონიანი გრიგოლის მიმართ ხუცისა, მისივე ეპისტოლე კანონიანი ხორეპისკოპოსთა მიმართ, მისივე ეპისტოლე კანონიანი მის ქუეშეთთა ეპისკოპოსთა მიმართ“ (ქკბი II, 59 60). ყველა ამ ძეგლების ქართული სათაური დიდი სჯულის კანონის თარგმანში „ეპისტოლე კანონიანი“ ბერძნული დედნის „ἐπιστολὴ κανονική“-ს უდრის (XB. II, 362-363).

გარკვეული მისამართითა და პირისადმი მიმართულ კანონიან ეპისტოლეებს გარდა არსებობდნენ ეპისტოლეები, რომელნიც ყველასთვის იყო განკუთვნილი წასაკითხავად და სახელმძღვანელოდ. ასეთს ძეგლს ბერძნები ეძახდნენ „ἐγκύκλιος ἐπιστολή“ ფრანგ. encyclique. ქართულად ამ ცნებისათვის ორი განსხვავებული ტერმინი მოიპოვება ძეგლს მწერლობაში: ერთი მათგანი „საყოფელთაოჲ ეპისტოლეჲ“ ამ ცნების აზრის გადმოცემა, ხოლო მეორე „მრგული ემოსავლელი ეპისტოლეჲ“ სიტყვასიტყვით თარგმანია. რათგან ეს ორი ტერმინი ერთისა და იმავე ძეგლის სათაურში გვხვდება, აქ უნებლიეთ აზრი იბადება, რომ სხვადასხვაობა შესაძლებელია მთარგმნელთა სხვადასხვაობით აიხსნებოდეს. დიდი სჯულის კანონში ნათქვამია: „გენადი წ̄ისა პატრიარქისა კოსტანტინუპოლელისა... საყოფელთაოჲ ეპისტოლე“ (XB, II, 365), „მრგული ემოსავლელი ეპისტოლე გენადი წ̄ისა ეპისკოპოსისა კსტნტინუპოლისა“ (იქვე II, 376). ბერძნულად ორთავე შემთხვევაში სწერია „ἐγκύκλιος ἐπιστολή“ (იხ. იქვე). თანამედროვე სამეცნიერო იურიდიულს მწერლობაში შეიძლება ორივე ტერმინი გამოყენებულ იქმნეს ისე-კი, რომ თვითოეულს მისთვის უფრო შესატყვისი მნიშვნელობა მიენიჭოს.

საეკლესიო სამართლის ერთ-ერთ წყაროდ აგრეთვე მწერლობის ის დარგი იქცა, რომელიც სახელგანთქმულ მოძღვართადმი მიმართული კითხვების საპასუხოდ დაწერილ ნაწარმოებს წარმოადგენდა და თვითოეულ წამოყენებულ კითხვაზე შესატყვის პასუხს შეიცავდა. ამგვარ ძეგლებს ლათინურად ეწოდებოდა responsa ca-

¹) თ. ჟორდანიას ასე აქვს დაბეჭდილი „კანონი ანი (ე. ი. ერთი)“—რ. მაგრამ აქ „ანი“ დაბოლოებაა და არა რიცხვითი ნიშანი.

nonica“, ბერძნულად ἡ ἐκκλησιαστική, ქართულად-კი „კითხვა მიგებაჲ“. დიდი სჯულის კანონის ქართული თარგმანის „ტიმოთე მთავარეპისკოპოსისა ალექსანდრიელისა... მის მიერ აღწერილთა კითხვამიგებათაგან კანონნი იე“ ბერძნული დედნისას უდრის: „ἐκ τῶν παρὰ Τύμιθεος ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας τῶν... ὑφ' αὐτοῦ ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἄλλων“ (XB, II, 364). როდესაც საპასუხო ეპისტოლე კითხვა-პასუხის სახით-კი არ იყო დაწერილი, არამედ მხოლოდ პასუხს შეიცავდა, ბერძნულად ერქვა „ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἄλλη“, ლათინურად „responsa canonica“, ხოლო ქართულად „მიგებაჲ კანონებრივი“. სჯულის კანონში ნათქვამია: „მიგებაჲ კანონებრივი ტიმოთე... ალექსანდრიელისაჲ“, რაც უდრის ბერძნული დედნის „ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἄλλη Τύμιθεος... τῶν... Ἀλεξανδρείας“ (XB, II, 375).

იმას, რაც თვითეულ ერს კაცთა საზოგადო ყოფა-ცხოვრებისა და მოქმედება-დამოკიდებულებათა უზენაეს და ქეშმარიტ გამსაზღვრელ მცნებად მიაჩნია, იმას რასაც რომაული სამართალი „norma agendi“-ს, ხოლო გერმანელნი „das objektive Recht“, ფრანგები „droit positif“, რუსები „об'ективное право“-ს ეძახიან,—იმას ქართულად „სამართალი“ ჰქვია (ც'ჲ გ'ლ ხნ'თჲ გვ. ლბ. მზ; ბაგრატ კურაპალატის სასამართლო წიგნი). ეს სიტყვა „მართალი“-საგან არის წარმომდგარი, რაც თავდაპირველად „სწორესა“ ნიშნავდა. ამისდა მიხედვით „სამართალი“ც სისწორესა, სწორობასა აღნიშნავს და ამ მხრივაც ფრანგულს droit-ს, რომელიც ლათინურ „directum“ (==სწორეს)ისაგან არის წარმომდგარი, და გერმანულს „Recht“-ს უდრის. უძველეს დროს „სამართალ“-საც სწორედ ეს მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგ. იოანეს სახარებაში ნათქვამია: „ნუ თუალხუმიტ შჯით, არამედ საშჯელი სამართალი საჯეთ“-ო. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიაც გიორგი მერჩულს უწერია: „სამართალ არს სიტყუაჲ შენი“, „სამართალ იყო სიტყვსებაჲ იგი“-ო (ც'ჲ გვ'ლ ხნ'თჲ გვ. ლ, მე), ესე იგი „შენი სიტყვა სწორეა, კამათი სწორე იყო“-ო. დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც იმ აზრის გამოსატყმელად, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ ყოველგვარი შეცდომა და კანონის შელახვა გაასწორა, შემდეგს წინადადებნას ხმარობს: „ყოველი ცთომილი განმართვეს“-ო (*გვ. 291).

თუ უძველეს ხანაში ტერმინი „სამართალი“ სწორესა ჰნიშნავდა, შემდეგში მას სწორედ norma agendi-ს მნიშვნელობა მიენიჭა. უეჭველია ამაზე უწინარესაც უნდა ჰქონოდა ამ ტერმინს ასეთი განყენებული ცნების მნიშვნელობა, მაგრამ ძეგლების გამოუქვეყნელო-

ბისა და შეუსწავლელობის გამო ამ უმად პირველ საკანონმდებლო ძეგლად, სადაც „სამართალს“ უკვე სრულებით გარკვევით *norma agendi*-ს მნიშვნელობა აქვს, მხოლოდ მე-XIV ს. ბეჟა - ალბულას სამართლის წიგნის სათაური „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“ და სვიმონ მეფის 1590 წლის განწესება მეკობრეთმძებნელებზე შემოძლიან დავასახელო. იქ მეფეს ნათქვამი აქვს: „ვისაც სასისხარი საქმე ჰქონდეს, ჩუენს კარზედ მოვიდეს და რა რიგადცა კარისა ჩუენისა სამართალი იყოს, ისრე გარდასწყვიტონ“-ო (ს-ქს სძვ-ლნი II, 24). ამით სვიმონ მეფეს უნდოდა ეთქვა: სისხლის სამართლის საჩივარი სახელმწიფო კანონების მიხედვით გადასწყვიტონო. მე-XVII-XVIII ს. ს-ში ეს სიტყვა უკვე ერთად-ერთი ტერმინია ამ განყენებული ცნების გამოსახატავად, მაგ.: ვახტანგ VI კანონების კრებულში დასავლეთი საქართველოს მე-XVI ს. საეკლესიო კანონმდებლის ძეგლს სათაურად აქვს „სამართალი კათოლიკოზთა“, გიორგი V ბრწყინვალის ძეგლის დადებას „სამართალი მეფისა გიორგისა“ ეწოდება, ათაბაგ ბექას და ალბულას კანონებს ქვიან „სამართალი ალბულასი“, ვახტანგ VI საკანონმდებლო ძეგლსაც თავში აწერია „სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგის ნაბრძანები“, დასასრულ სომხურიდან და ბერძნულიდან ნათარგმნ საკანონმდებლო ძეგლებსაც ხომ „სამართალი სომხური“ და „სამართალი ბერძნული“ ეწოდება. თუმცა ყველა ამ ზემომოყვანილ შემთხვევებში „სამართალი“ შემოკლებულ გამონათქვამს წარმოადგენს „სამართლის წიგნი“-ს მაგიერ და ვახტანგ VI კრებულში სომხური კანონების თარგმანის პირველ წინადადებაში ნათქვამია კიდევ: „ესე წიგნი არს დიდის სომხეთისა სამართლის წიგნთა ზედან გადმოთარგმანებული“-ო, მაგრამ როგორც „სამართლის წიგნი“ აგებულიობითაცა და მნიშვნელობითაც გერმანულს *Rechtsbuch*-ს უდრის, ისევე „სამართალი“ ყველა ასეთ შემთხვევებში ლათინურს *jus*-ს, ფრანგულს *droit*-სა და გერმანულს *Recht*-ს ეთანასწორება.

იმევე მნიშვნელობით, რაც „სამართალსა“ ქონდა, ძველ ქართულ მწერლობაში სიტყვა „სჯული“, ანუ „შჯული“-ც იხმარებოდა (ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები, გ. მერჩულიის ც-გ ზგ-ლ ხნძ-თლსა გვ. მე, მთ და „ძეგლის წერა“ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრებისა ქ-ები II, 61). ბერძნულიდან ნათარგმნ თქმულებებში *ἡ νόμος* ჰო ნომოს-ს უდრიდა, რაც კანონს, სამართალს ჰნიშნავდა. ეს სიტყვა ზმნა „სჯა“-სგან არის ნაწარმოები და თავდაპირველად ნაბჭობის, გადაწყვეტილის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ძველ ქართულ მწერლობა-

ში „სჯულს“, ან „შჯულს“ მაინც უფრო სარწმუნოებრივი. საეკლესიო სამართლის მნიშვნელობის ელფერი ელვა და ამით იგი ტერმინისაგან „სამართალი“ განსხვავდებოდა.

ის, რასაც რომაულს სამართალში *facultas agendi*, გერმანულად *das subjektive Recht*, რუსულად *право в субъективном смысле* ერქვა, ქართულად „უფლება“ ეწოდებოდა (ყველგან ძეგლს ნაწერებში, დაბადებისა და სახარების თარგმანშიაც).

სამართალი ან ერის საზოგადოებრივი ცხოვრებით შექმნილი ჩვეულება და წესია, ან სახელმწიფოს მთავრობისა და კანონმდებელი კრების გაჩენილია ხოლმე. უუძველეს ხანაში რასაკვირველია სამართალი და ერის ზნე-ჩვეულება ერთიდაიგივე იყო, შემდეგ, როცა კაცობრიობა განვითარდა და წარმატებული მოქალაქეობრივი ცხოვრება შექმნა, მაშინ სამართალი ზნე-ჩვეულებას დაჰშორდა, დაწინაურდა და კანონდებულ სამართლად გადაიქცა. რაკი იმ ხანაში, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, კანონებს საქართველოში ჩვეულებრივ მეფის მიერ მოწვეული სამღვდელოებისა, მაღალ წოდებისა და მოხელეობის წარმომადგენელთა და „საბჭოთა საქმეთა მეცნიერთა“ კრება, ან სახელმწიფო დარბაზი ადგენდა ხოლმე, ამიტომ სამართალს იმ დროს „გაჩენილი“ სამართალი ერქვა (ბაგრატ ქურაპალატის სასამართლო წიგნი), ხოლო თვით მოქმედებას „გაჩენება“ ეწოდებოდა, — „გაჩენება“ სარწმუნოებისა და დებულისა იწეს მიერ ღმრთისმეტყველისა (სჯულისკანონი, XB, IV, 115—116), რაც ბერძნულ *ἐκτίσσει*-ს უდრის, — ანუ „გაჩენი“ (გიორგი V-ის ძეგლის დადება, შესავალი).

კანონმდებელი კრება სასამართლო წიგნს ადგენდა ხოლმე, ეს იყო მისი ბჭობისა და შრომის ნაყოფი და ნაშთი, ამის გამო ამისთანა კრების ნაღვაწსა და დადებას „ძეგლი“ ეწოდებოდა ხოლმე. მაგ. ეფთვიმე მთაწმიდელი მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების ქართული თარგმანის შესავალში ამბობს: წვევრებმა „აღწერილი იგი მართლისა სარწმუნოებისა ძეგლი და საეკლესიო იგი კანონნი წინაშე ღმრთისმსახურისა კონსტანტინე მეფისა წარიკითხეს“-ო (იხ. DB. T. 2, B. III, 1903 წ., გვ. 78). ბერძნულითგან ქართულად ნათარგმნ თხზულებებში „ძეგლისწერა“ ბერძნულ *ἐκτίσσει* ექთების უდრის (სჯულისკანონი, XB IV, 117), რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების შედგენილი კანონებიც ხომ „ძეგლის წერა“-დ იწოდება თვით დედანში. გიორგი მე-V-ე ბრწყინვალის სამართლის წიგნსაც „ძეგლის დადება“ ჰქვია და მეფის სიტყვითგანა ჩანს, რომ სამართალი შეიძლებოდა გა-

ჩენილიყო „ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა“ (ძეგლის დადება, შესავალი). კანონმდებელი კრების განაჩენი, რომელიც კრების „ძეგლად“ უნდა ჩათვლილიყო, სამეფოს სამართლად მიეცემოდა, „დაედებოდა“ ის „დადებულ“ იყო. გიორგი ბრწყინვალის მიერ მოწვეული კანონმდებელი კრების შედგენილ სასამართლო წიგნს ამიტომ ჰქვია „ძეგლის დადება“. უძველეს ხანაში დადების მაგიერ „დასხმა“ და „დადებულის“ მაგივრადაც „დასხმული“ იხმარებოდა, მაგ. ამბობდნენ „კანონნი დასხმულნი“, რაც ბერძნულ *κατασχέσειν*, ან *κατασκευάσειν*-ის უდრიდა (სჯულის კანონი XB II, 371, 367).

როგორც ტერმინი „სამართალი“-ს განმარტებისათვის მოყვანილი მაგალითებითგანა ჩანს, საკანონმდებლო ძეგლს მე-XIV-XVIII ს. ს-ში „სამართლის წიგნი“-ც ეწოდებოდა და მე-XVII-XVIII სს-ში უფრო ხშირად სწორედ ეს ტერმინი იხმარებოდა.

განცალკევებული საკანონმდებლო ძეგლის გარდა, რასაკვირველია, ამნაირი ძეგლების კრებულიც არსებობდა ხოლმე როგორც საეკლესიო უწყებაში. ისევე სახელმწიფო სამოსამართლო დაწესებულებაში. ბერძნები კანონების ამგვარ კრებულს უწოდებდნენ *სυναγωγὴ καὶ νόμος*. არსენი იყალთოელს ამის შესატყვის ტერმინად ნახმარი აქვს „შეკრებაჲ კანონთაჲ“ (სჯულისკანონი, XB. II, 360).

ძველ ქართულ მწერლობაში გვხვდება აგრეთვე ტერმინები „კოდიკოჲ“ და „დიგესტნი“. ტფ. სახ. უნივ. № 9 ხელთნაწერში პირველი ამ ტერმინთაგანის მნიშვნელობის განსამარტავად ნათქვამია: „კოდიკოჲ არს სახელი ჰრომაული და ეწოდების გუჯარსა განვრცელებით მქონებელსა სამეფოთა რათამე პირთა და სჯულდებათასა“-ო (XB II, 357). ეს სიტყვა ლათინური და, როგორც „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“-ში განმარტებული მაქვს, „კოდექს“-ი შეეკრას და წიგნსა ჰნიშნავდა (გვ. 31). ზემოთყვანილი ქართული განმარტების მიხედვით „კოდიკოჲ“ საკანონმდებლო ძეგლების ვრცლად, ანუ მრავლად მქონებელ კრებულს წარმოადგენდა და არსებითად ეს ახსნა. სწორეა. ჩვენი „კოდიკოჲ“ კოდექსის ნასესხებ ბერძნულ ფორმას წარმოადგენს და სათიქრებელია, რომ ზეპირად შეთვისებული სიტყვა უნდა იყოს. თანამედროვე სამართლის მეცნიერებაში ეს ტერმინი აღდგენილი უნდა იყოს კოდექსის აღსანიშნავად. „კოდიკოჲ“ სხვადასხვა საკანონმდებლო ძეგლების უბრალო მექანიკურ გროვასა და შენაკრებს-კი არ ეწოდებოდა, არამედ შინაარსის მხრით შეთანხმებულ კანონების კრებულს, რომელშიაც სხვადასხვა-დროინ-

დელი ძეგლების ურთიერთშორისი შეუთანხმებლობა და წინააღმდეგობა მოსპობილია და ამ გზით მთლიანობა დამყარებული იყო.

იმავე ხელთნაწერის განმარტებით „დიგესტნი კულა ეწოდების ჰრომაულად წიგნსა ყოველთა მეპირატესთა ბრძენთასა, ვითარ სოლონისა, სოკრატისა, პლატონისა, არისტოტელისა და ეგვეითართა სამოქალაქოთა წესთა ზედა განვრცელებით თქმულთა წიგნთა შემოკლებით მქონებელსა წიგნსა მრავალნაწილ [ედ]სა“-ო (XB II, 357). „დიგესტი“ ლათინური სიტყვაა. იუსტინიანე კეისარმა 530 წ. ქ. შ. შექმნა განსაკუთრებული კომისია, რომელსაც გამოჩენილი რომაელი იურისკონსულტების სამართლის შესახებ დებულებათა ამონაწერების შეთანხმებული კრეპულის შედგენა დაავალა. ეს დაავალება 529 წ. შესრულებულ იქმნა კიდევ: კომისიამ ამგვარი კრებული შეადგინა და მას სახელად ლათინურად digesta ეწოდა, ბერძნულად-კი *παρακείμενα* „პანდეკტა“. ქართული განმარტებაც სწორედ ამიტომ ამბობს, რომ დიგესტნი რომაულად ერქვა წიგნს, რომელიც ყველა საუკეთესო ბრძენთაგან „სამოქალაქო წესთა ზედა“ ვრცლად თქმულ წიგნების დებულებათა „შემოკლებით მქონებელი“ იყო, ე. ი. სხვადასხვა ვრცელ ნაწარმოების მოკლე ამონაწერებს შეიცავდა. გამონათქვამი „სამოქალაქო წესნი“ აქ სამოქალაქო სამართალს-კი არ უნდა გულისხმობდეს, არამედ მოქალაქობრივ, კულტურულ ცხოვრებას. ქართული განმარტებით დიგესტნი, ანუ პანდეკტები მრავალნაწილედს წიგნს წარმოადგენს.

სამართლის წიგნის „ნაწილი“ ქართულ იურიდიულ ნათარგმნ მწერლობაში ბერძნული ტერმინის *τὸ τίτλος* ჰო ტიტლოს-ისა და ლათინური titulus ტიტულუს-ის შესატყვისობას წარმოადგენს: დიდი სჯულისკანონის წინადადება *πρωτοβιβλίου ἀρχαίου δικαστικού* *ἐν τῷ τίτλῳ* *ἔστιν* ბიბლიკა¹ ქართულად მაგ. ნათარგმნია „შეკრებაჲ კანონთა საეკლესიოთაჲ განყოფილი ათოთხმეტ ნაწილად“ (XB II, 360). ტიტულუსი, ან ტიტლოსი თავდაპირველად წარწერას, ზედაწერილსა ჰქონდა. ეს ჩვენ წინაპრებსაც სცოდნიათ. ტფ. სახ. უნივ. № 9 ხელთნაწერის განმმარტებელს მაგ. შემდეგი ცნობა მოეპოვება: „ჩვეულება რომთა იყო... შეტყუებულთა ფიცართა ზედა სჯულთა¹ პირთა სხუათა მათ თქმულთა და დაჰკიდებდენ ურაკაპარაკთა ზედა (მოედნებზე) ქალაქისათა, რათა არავინ იყოს უმეცარ სჯულისა. ამ ჩვეუ-

¹) დაბეჭდილია „სასჯელთა“ მაგრამ შემდეგივითგან ირკვევა, რომ სამართალზეა საუბარი და „სასჯელთა“ აქ შეცდომა უნდა იყოს.

ლებისა მპყრობელმან პილატე დაწერა ტიტლოსი ფიცარსა იესოს-თვის სამწილად მაუწყებელი“-ო. ხოლო „ტიტლოსნი, რომელთა ჩუენ უწოდთ ნაწილებად პირთათჳს, ნივთნი არიან, ჰრომაულად ტიტლოსად წოდებულნი, ესე იგი არს პირთა რათმე მქონებელნი ფიცარნი, გინა განსაგებელთა, გინა საკებელთა, ანუ საგიობელთა“ (XB, II, 358).

განმარტება მთლად მკაფიო არ არის. Titulus ჰნიშნავდა წარწერას, სათაურს წიგნისას, ან თავისას, ფიცარზე იქმნებოდა იგი გამოყვანილი, თუ სხვა რაიმე ნივთიერებაზე. საკანონმდებლო ძეგლების კრებულში ტიტლოსი ამ კრებულის ნაწილს აღნიშნავდა, რათგან თვითოეულ ნაწილს თავისი საკუთარი სათაური ჰქონდა. ეს ტერმინი ფრანგულ იურიდიულ მწერლობაშიაც არის შესული და იქაც le titre კოდიკოსს ნაწილს აღნიშნავს.

რაკი მე-XIV ს-ზე უწინარესი ქართული საერო კანონმდებლობის ძეგლები დაკარგულია, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის, არა ვიცით რა დანამდვილებით, იხმარებოდა თუ არა ტიტლოსი, ან ნაწილი იმდროინდელ ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში. ვახტანგ VI სამართლის წიგნში-კი არც ერთი ამ ორ ტერმინთაგანი არ გვხვდება, თუმცა თვით ძეგლი მართლაც ნაწილებად არის დაყოფილი. ამ სამართლის წიგნში ნაწილების აღმნიშვნელ ტერმინად ნახმარია სიტყვა „კარი“ და იქ სწერია მაგ.: „კარი თეთრის გარიგებისა“, „კარი გაყრისა და ერთმანერთის დაშორებისა“, „კარი ვალისა“ და სხვა.

როგორც აღნიშნული იყო უუძველეს ხანაში სამართალი დამყარებული იყო ზნე-ჩვეულებაზე. „ჩვეულებაჲ“ აღამიანის ისეთს ქცევას ჰქვია, რომელსაც იგი უნებლიეთ მისდევს, რომელსაც იგი ჩვეულება. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს მაგალითად, რომ „ესრჳთ იყო ჩვეულებაჲცა მის ჟამისა წინამძღუართა მამათაჲ, რამეთუ თჳნიერ დედისა ფებროიაჲსგან ზრავისა საქმს არაჲ კელყვიან“-ო (ცა გგლ ხძჲ, ნხ). იგივე ავტორი ფიქრობს, რომ როცა აშოტ კურაპალატმა სხვა ქალი შეიყვარა, ეს ეშმაკის ბრალი იყო, იმიტომ რომ „პირველ არა აქუნდა ეგე ვითარი ჩუეულებაჲ (ibid ნვ.). გიორგი მთაწმიდელიც მოგვითხრობს, რომ „ესე ვითარი ჩუეულებაჲ აქუნდა წმიდასა მამასა ჩუენსა ეფთჳმეს, რამეთუ სამთა დღეთა შვდელისათა — ორშაბათსა, ოთხშაბათსა და პარასკევსა — სენაკსა თჳსსა შხის დასლგასა პური და წყალი იკმარის“-ო (ცა ი ე და ეფსი, 39, იხ. აგრეთვე გვ. 32). მაგრამ ჩუეულებაჲ პარტოკერძო. თვითოეული აღა-

მიანის ქცევას-კი არ ერქვა, არამედ ადამიანთა მთელი ჯგუფის, გვაროვნობის, წოდების, დასის, ან მთელი ერის ზნესა და ქცევასაც. მათიანე ქართლისაჲ მაგ. ამბობს, რომ ქართლის აზნაურობამ ბაგრატ III-ის დროს ისევ ზაქვას მიჰყვას ხელი „ვითარცა არს ჩვეულება ქართლისა აზნაურთა“ო (გვ. 238), ხოლო „ძეგლის წერის“ დამწერნი აღიარებენ, რომ „წარმომადგენლობითი“ გვირგვინის კურთხევისა და ქორწინების წესი საქართველოში „კაცობრივისა ქცევისა და ჩვეულებისა“ ნაყოფიაო (ქეები II, 66). ამიტომაც არის, რომ ეფთჳმე მთაწმიდელი შეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ბერძნული დედნის 27 კანონში სიტყვას *ἐκεί*; „ეთოს“ ქართულად „ჩვეულება“-დ სთარგმნის (იხ. მუხ. კთ).

სიტყვა „წესი“ სხვებზე უფრო ხშირად გვხვდება ძველ ქართულ მწერლობაში და არც გასაკვირველია. „წესი“ აღნიშნავს ისეთს ცნებას, რომელიც საზოგადოებრივს, სახელმწიფოსა და საეკლესიო ცხოვრებაში მუდმივ მოქმედობს. მნიშვნელობით სიტყვა „წესი“ არც სამართალს, არც შჯულს და არც კანონს არ უდრის და არ ეთანასწორება. პირიქით ძველ მწერლობაში „წესი“ და „შჯული“ თითქმის ყოველთვის გარკვეული, განსაკუთრებული მნიშვნელობით იხმარება და ერთიმეორის მაგიერ არ ზის ხოლმე. „წესი“ ყველანაირად უწინარესად ჩვეულებას ერქვა. გიორგი მთაწმიდელი, მაგალითად, მოგვითხრობს: „წესი იყო მამისა ჩუენისაჲ (ეფთჳმესი), რომელ ტრაპეზსა ზედა ყოვლადეე არა უზნობენ“-ო (ცხიე და ეფსი, 40), ან კიდევ „წესი იყო მამისა ჩუენისაჲ, რომელ უკუითუ დიდი რაჲმე საქმე არნ, გინა სამეფოჲ, გინა ბქისაჲ, ეკლესიას დაიუზნის ძმანი“ო (იქვე 41). ამ ორსავე წინადადებაში ავტორი ეფთჳმე მთაწმიდელის ჩვეულებებზე ლაპარაკობს და აქ სიტყვა „წესი“ გარკვეული რიგისა და წესიერების დამამყარებელ ჩვეულებას ჰნიშნავს, ისეთს ჩვეულებას, რომლის აღსრულებაც მონასტრის სხვა ბერებისათვისაც სავალდებულო იყო და გახდა. ამიტომაც არის, რომ შეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ბერძნულ დედნის § 27-ის სიტყვები *ἡ ἐκεί ἐκεί ἐκεί* „იუდაეკოჲს ეთუზინ ჰეპომენონ“ (ებრაულ ჩვეულებათა მიხედვით) თვით ეფთჳმემ ქართულად გადასთარგმნა „ეს წესი ებრაული არს“ (მუხ. ლდ). ამიტომევეა, რომ დიდი რჯულისკანონის ქართული თარგმანის „წესი“ ბერძნული დედნის *ἡ ἐκεί ἐκεί* „ჰე დიატაქსის“-ს უდრის (იხ. XB II, 366). ამნაირად „წესი“ გერმანულ Anordnung-ს ეთანასწორება.

ამნაირივე მნიშვნელობა აქვს „წესს“ გუარამ მამფლის სიტყვაში, რომლითაც მან გრიგოლ ხანძთელს მიჰმართა: „უკუეთუ ქუეყანისა ჩუენისა ერისკაცი ვინმე... მიიწიოს იერუსალჲმად ანუ სხუათა წმიდათა ადგილთა და იხილოს რაჲმე კეთილი წესი, რომელ ქრისტიანობასა შეუენოდის და ჩუენ შორის არ იყოს“, შეიძლება, თუ არა ჩვენშიც თავისინებით შემოიღოსო (გრგლ ხნძთლს ც^ა, მ^პ). აქ გუარამს სარწმუნოების სიმბოლო, დოგმატები და კანონები-კი არა აქვს მხედველობაში, არამედ კეთილი ჩვეულება, წესრიგი. ქრისტიანობაც ხომ ორი უმთავრესი ნაწილისაგან შესდგებოდა: თვითოეულს კეთილმორწმუნეს ჰქონდა „ტკრთი შჯულისაჲ და წესი ქრისტეანობისაჲ“ (გრგლ ხნძს ც^ა, მ^პ). ამისდაგვარად თვითოეულ მართლმადიდებელს უნდა სცოდნოდა „წესი და შჯული“ (იქვე მთ): „შჯული სარწმუნოების აღსარებას, სიმბოლოს და საეკლესიო სამართალს, კანონებს შეიცავდა, წესი კიდეც ცხოვრებისა და ქცევის რიგს, საქრისტიანო და საეკლესიო ჩვეულებას. ეფთჳმე მთაწმიდელიც მეექვსე კრების დადგენილების 5 ა' ბერძნული დედნის წინადადებას „*αὐτὸς ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀρχιεπίσκοπος*“ ქართულად სთარგმნის „წესი კეთილ არს ყისავე რი იწყებოდეს“ (წ ბ, 84). ამგვარი გარკვეული ყოფა-ცხოვრებისა და ქცევის რიგი, აღწერილი იყო იგი, თუ დაუწერელი, მაინც წესად იწოდებოდა.

რაკი მონაზონების ყოველდღიური ცხოვრება სამუდამოდ გარკვეულ რიგზე იყო დამყარებული, დილითგან დაწყებული მეორე დილამდის მათი თვითოეული მოქმედების დრო და ხასიათი წინდაწინვე განსაზღვრული იყო: დილით ერთ დროს ღებობდენ, ერთ დროს ლოცულობდენ ეკლესიაში, ერთად, ერთსა და იმავე დროს იძინებდენ ხოლმე, ამიტომ ამ გარკვეულს სამონასტრო ცხოვრების რიგსაც „წესი“ ერქვა. უფრო ხშირად იგი დაწერილი ინახებოდა ხოლმე თვითოეულ მონასტერში, მაგრამ შეიძლება დაუწერელიც ყოფილიყო და მხოლოდ ზეპირი გარდმოცემითა და ჩვეულებით სცოდნოდათ. გიორგი მთაწმიდელის შესახებ მაგალითად ნათქვამია, რომ მან ქართველ საზოგადოებასა და სამღვდელოებას „წესნი დაუსხნა წერით და უწერელად“ (ც^ა გ^ი მ^თწ^ა, გვ. 328).

სამონასტრო ცხოვრებისათვის სახელმძღვანელო და სავალდებულო დებულებას ან დამფუძნებელი ადგენდა ხოლმე, ან თვით ძმობა ერთობლივ. მაგალითად ხანძთაში თვით გრიგოლ დამაარსებელმავე „განაწესა წესი თჳსისა ეკლესიისაჲ და მონასტრისაჲ“ (ც^ა გრგლ ხნძა, კ). დავით აღმაშენებელი კიდეც მოგვითხრობს, რომ შიო-

მღვიმის მონასტრისათვის ჩემის მოძღვრის რჩევით „წესისა ზედა სკმონ—წმადისასა დაესხენ მონასტრისა მღვმისა წესი“ (შმლ საბ. 16). ეს იყო მონასტრისათვის საველდებულო წესდება, სადაც წვევების მიღების შესახებ, შინაურ და საეკლესიო („წესი ლოცვისა“, ცჲ იე და ეფი, 53) ყოფაქცევაზე, მონასტრისა და მის ქონების გამგეობაზე („საკელაროჲსა წესი“ იქვე, 49) ეწერა და თვითოეული წესდების მუხლის დარღვევისათვის გარკვეული სასჯელი იყო დაწესებული¹. გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს, რომ იოანე მთაწმიდელმა სიკედილის წინ „უფლებად მამას ეფთჳმეს მისცა, რათა, რომელიცა განგებად და წესი ენებოს, იგიცა დაუდვას მონასტერსა და მას ზედა განკანონოს“ (ცჲ იე და ეფესი, 22). როცა გრიგოლ ხანძთელმა სამონასტრო წესდების წინააღმდეგ თავის მონასტერში ორი უწვერული ქაბუკი შემოიყვანა, ბერებმა იუცხოვეს და თავიანთ სულიერ მამას უსაყვედურეს: „წესისა შენგან დამტკიცებულსა“ შენვე არღევ, შენი საქციელი სამონასტრო წესდებას ეწინააღმდეგება, „გარეშე წესისა არს საქმე ეს“ (ცჲ გრგლ ხნძე, კზ).

ხოლო რაკი სამღვდელოება და მონაზონები საეკლესიო წესის მიმდევარნი და მსახურნი იყვნენ. ამიტომ სასულიერო პირს ზოგჯერ „მოწესე“-ს უძახდნენ: „მოწესენი და ერისკაცნი“ (ძეგლის წერა, ქეები II, 68).

• „წესი“ მართო სამონასტრო-საეკლესიო წესდებას, დებულებასა და ჩვეულებას-კი არ ერქვა, არამედ, სამოქალაქოს და სახელმწიფოსაც. მაგალითად იმ გარკვეულს ჩვეულებებსა და რიგსა, რომელსაც ქართველი მეფეების დარბაზობის დროს მისდევდნ და ასრულებდნ, ერქვა „წესი სახლისა საკელმწიფოსა“ (ისტორიანი და აზმანი *643, გვ. 426) და დარბაზობის წესი (ისტორიანი და აზმანი *669, გვ. 459). დარბაზობის დროს მხოლოდ განსაზღვრულს დიდებულ მოხელეთა ჯგუფს შეეძლო მეფის წინაშე მჯდარიყო, სხვები უნდა მდგარიყვნენ. ამას გარდა ამათ შორისაც, ვისაც ჯდომა შეეძლოთ, ზოგს სასთაულის უფლებაც ჰქონდა, ზოგნი-კი უსასთაულოდ უნდა მსხდარიყვნენ. ამის შესახებ გარკვეული, მტკიცე დებულება არსებობდა, რომელსაც ერქვა „წესი ჯდომისა და დგომისა“ (ისტორიანი და აზმანი *677, გვ. 470). იმ ჩვეულებებს, რომლითაც სტუმარი და მასპინძელი

¹) იხ. ხანძთის მონასტრისა (ცჲ გრგლ ხნძე გვ. კ—კბ), ათონისა (ცჲ იე და ეფსი 35-53) და ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონები (შმლს სბთბი 30—43).

ერთი ერთმანეთს დარბაზობის დროს მიესალმებოდენ ხოლმე „მოკითხვის წესი“ ერქვა (ისტორიანი და აზმანი *643 და 677, გვ. 459 და 470). დასასრულ, იმ ჩვეულებებს, რომელთაც მიცვალებული მეფის დატირებისა და გლოვის დროს მისდევდენ და ასრულებდენ, „გლოვის წესი“ ეწოდებოდა (იქვე, *618-619, გვ. 393). ზოგი წესი ჩვეულებაზე იყო დამყარებული, ზოგი კიდე „მეფეთა განწესებული“ იყო. თავის დალოცვაში გრიგოლ ხანძთელმა აღნიშნა ბაგრატ კურაპალატის ღვაწლი და სთქვა „გლახაკთა ნაწილი (საქველმოქმედო) თქუენ მიერ განწესებულ არს“ო (ც^ჲ გრ^გლ ხნ^ძე, ლბ). ერთი სიტყვით „წესი“ საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულების მართვა-გამგეობის მომარგვარებელ ჩვეულებას, რიგსა და დებულებას ერქვა და არა სასამართლო კანონს.

სიტყვა „განგება“ს თითქმის იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც „წეს“ს. მაგ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში საბაწიღური სამონასტრო წესი იწოდება „საბაწმიდისა განგება“დ (იხ. გვ. კ). როცა ამ ცხოვრების ავტორი ხანძთის სამონასტრო წესის აღწერას იწყებს, აღნიშნული აქვს, „განგებაჲ ყოველი ვერ დაიწერა წიგნსა მას, არამედ თითო სიტყუაჲ ყოელისაგან“ (იქვე, კ), შემოკლებული შინაარსი წესდებისაო. გიორგი მთაწმიდელის თხზულებითგანაცა ჩანს, რომ სამონასტრო წესი, ანუ ტიბიკონი „განგება“-დაც იწოდებოდა. იგი რომაულ ეკლესიაში განთქმულ ბენედიქტეს სამონასტრო წესდებას „განგება“-ს უძახის და მოგვითხრობს, რომ ქართველების მეგობარი რომაელი ბერები ათონის მთაზე „ცხოვნდებიან კანონსა და განგებასა ზედა წმიდისა ბენედიქტესსა“-ო (ც^ჲ ი^ე და ე^ფსი, 31).

მართო სამონასტრო ტიბიკონი-კი არა, საეპისკოპოსოს წესსა და რიგს, სარგოსი და შემოსავლის განჩინებასაც „განგება“-ს ეძახდენ. ისტორიკოსი, მაგალითად, მოგვითხრობს, რომ როცა ლეონ აფხაზთა მეფემ მოქვის ეკლესია ააშენა და საეპისკოპოზო საყდრად გახადა, „განასრულა ყოელითა განგებითა“-ო (მატიანე ქ^ჲ *457, გვ. 233).

„განგება“ საზოგადოდ გამართვას, მოწყობასაც ნიშნავდა: როცა მაგალითად გიორგი მთაწმიდელი გვამცნებს, რამდენად მძიმე იყო ათონელი ქართველი ბერებისათვის ვენახში მუშაობა, აღნიშნავს, რომ ახალნერგი ვენახი ჰქონდათ და ეახებენ „ყოველთა სარითა განგებაჲ უნდა“-ო (ც^ჲ ი^ე და ე^ფსი, 47), სარის შედგმა სჭირდებოდაო. საზოგადო, საეკლესიო, ან

სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგებასა და განმარტებასაც „განგება“ ეწოდებოდა. მაგ. როცა გუარამ მაჭულაშვილი დაინახა, რომ ქართველ სამღვდლოებას ეწყინა და იუკადროსა მისი ჩარევა კათალიკოზის არჩევის საკმეში, ფიცხლავ უკან დაიხია და დაუთმო: „თქვენგან ჯერ არს განსაგებელი განგებად“-ო (ც^ა გრ^ალ ხ^ა მ^ა). გიორგი მთაწმიდელიც მოგვითხრობს, რომ იოანე ათონელმა სამონასტრო საქმეების მართვა თავის შვილს ეფთჳმეს უანდერძა: „შინა და გარე, ვითარცა ენებოს, ეგრეთ განაგოს“-ო (ც^ა ი^ე და ე^ფსი, 22), ხოლო მამის სიცოცხლის დროსაც ეფთჳმე „განაგებდა საქმეთა მონასტრისათა, ვითარცა იკონომოსი“ (იქვე, 21). სახელმწიფო მართვა-გამგეობასაც „განგება“ ერქვა. მემკვიდრე მოგვითხრობს მაგ., რომ გიორგი აფხაზთა მეფემ „განაგნა და განაწყუნა ყოველნი საქმენი კეთილნი მამულსა და სამეფოსა თვისსა“ (მ^ტნე ქ^ა *452, გვ. 229), ხოლო როცა ბაგრატ მე-III-ე ქართლისა და აფხაზთა მეფედაც დასვეს, იმავე მემკვიდრეს სიტყვით იგი „გარდამოვიდა ქართლს, რათა განაგნეს საქმენი დაშლილნი ქართლისანი“. მაგრამ ქართლის აზნაურებს მისი მოსვლა არაფრად მოეწონათ, „რამეთუ თვთუღად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“ (იქვე, *664, გვ. 239). ამისდა მიხედვით ყველა სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეებს „განსაგებელი“ ეწოდებოდა. გიორგი მთაწმიდელი სწერს, რომ, როცა ბასილი და კონსტანტინე მცირეწლოვანები იყვნენ, „ყოველი განსაგებელი დედოფალსა ეპყრა და პარაკიმენონსა“-ო (ც^ა ი^ე და ე^ფსი, 10).

ამგვარად თუმცა მნიშვნელობით „განგება“ „წეს“-ს მიაგავს, მაგრამ განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ „წესი“ განსაკუთრებით საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულებების მართვა-გამგეობის დებულებასა და რიგს ერქვა, „განგება“-კი ამას გარდა თვით მართვისა და მოწესრიგების მოქმედებასაც აღნიშნავდა.

კანონებისა და წესის შემოღებას ბევრი სხვადასხვანაირი სახელი აქვს ქართულად, მაგალითად: „დასხმა კანონთა“ (ძეგლისწერა, ქ^აბი, II, 59) „განწესება“ (იქვე, 59, 65, ც^ა გ^ალ ხ^ა მ^ა მთ, ც^ა ი^ე და ე^ფსი 22), რომელიც მეექვსე მსოფლიო კრების ეფთჳმეს თარგმანში ბერძნულ დედნის *ἐπίστα* და „ἐπιτάξαι“ „ჰორიძო“, „დიადორეუო“-ს უდრის (შეადარე მუხ. *Π=Γ*, *მ=α*; *კ=ξ*), — „განსახლვრა“ (ძეგლისწერა, ქ^აბი II, 64) და „განჩინება“ (იქვე 64, 59).

კ ა რ ი მ ე ლ რ ა მ .

ქართული სამართლის წყაროები.

როგორც აღნიშნული გვექონდა საქართველოს სოციალური ისტორიის შესასწავლად კანონმდებლობის ყოველგვარი ძეგლები უნდა იქმნეს გამოყენებული. რათგან ქართული საეკლესიო სამართლის, როგორც შეცულობა ისევე მისი მოქმედების ასპარეზი მარტო წმინდა საეკლესიო ცხოვრების მოწესრიგებით არ განისაზღვრებოდა, არამედ გაცილებით უფრო ფართო დანიშნულება და სარბიელი ჰქონდა, რაკი ეკლესიას საქართველოში თავისი დროშა და საკუთარი ჯარი ჰყავდა, თავისი ყმები და სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესებზე მოწყობილი მოხელეობა მოეპოვებოდა, თავისი ეკონომიური პოლიტიკა ჰქონდა და თავისივე სასამართლო, ამიტომ ქართულ ეკლესიას ბევრის მხრით სახელმწიფოებრივი სხეულის თვისებები ეტყობა. ამის გამო შეუწყნარებელი შეცდომა იქმნებოდა, თუ ჩვენ ქართული საეკლესიო სამართლის შესასწავლად მარტო მსოფლიო და ადგილობრივი საეკლესიო კრებების ძეგლისწერით დავეკმაყოფილდებით. ასე რომ მოვიქცეთ, მაშინ არც ერთ ზემოჩამოთვლილ საყურადღებო საკითხთაგანისათვის საჭირო ცნობები არ გვექმნებოდა, რათგან, ვითარცა პატრონყმობის ნიადაგზე აღმოცენებულთ, ამ დაწესებულებებს მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობასთან ძალიან მცირე კავშირი ჰქონდათ, ზოგჯერ-კი სრულებით არავითარი დამოკიდებულება-კი არ იყო მათ შორის. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული საეკლესიო სამართალი საეკლესიო სამართლად მარტო იმ მნიშვნელობით-კი არ უნდა იწოდებოდეს, რომ მისი შინაარსი მხოლოდ ეკლესიას, ვითარცა სარწმუნოებრივს დაწესებულებას, ეხებოდა, არამედ იმ მნიშვნელობითაც, რომ იგი ეკლესიის როგორც სახელმწიფოებრივი სხეულის ყოფა-ცხოვრების წარმონაშობი იყო. მაშასადამე, ქართული საეკლესიო სამართალი მარტო შინაარსით-კი არ იყო საეკლესიო, არამედ წარმომდინარებით. ამ მხრივ ქართული საეკლესიო სამართალი უფრო რომის კათოლიკეთა ეკლესიის „Corpus juris canonici“-ს მიაგავს, ვიდრე აღმოსავლეთის ეკლესიის, ბერძენთა და რუსთა საეკლესიო სამართალს იმგვარადვე, როგორც ქარ-

თული ეკლესია თავისი წესწყობილებით ბევრი თვისებებით უფრო რომის საშუალო საუკუნეების ეკლესიას მიაგავდა, ვიდრე ერთმორწმუნე ბერძენთა და რუსთა ეკლესიებს.

ქართული საეკლესიო სამართალი ჩვენ ამ ჟამად გვანტერესებს თავისი წმინდა საეკლესიო თვისებებით-კი არა, არა ვითარცა საეკლესიო სამართალი, *jus canonicum*, არამედ როგორც საეკლესიო წესწყობილების მომწესრიგებელი ერთის მხრით და მეორეს მხრით ვითარცა სახელმწიფოებრივი სხეულისა და ეკლესიის და დაწესებულებათა პატრონი, ამასთანავე რამდენადაც საეკლესიო სამართლის მოძღვრებას სისხლისა და სამოქალაქო სამართალზე გავლენა ჰქონდათ. წმინდა საეკლესიო სამართალი, მისი საიდუმლოებათა და შეცოდებულთა შესახები კანონმდებლობა ჩვენი კვლევის სფეროს გარეშე დარჩება.

თავი I.

საეკლესიო სამართლის ძეგლები.

§ 1. მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა.

ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა მეტადრე ადგილობრივ, ქართულ საეკლესიო სჯულებულებას აქვს, მაგრამ მსოფლიო ეკლესიის კრებების დადგენილებანი და ბერძნული სჯულისკანონიკი ძვირფასია მკვლევარისათვის ჯერ ერთი იმიტომ, რომ კანონმდებლობის ეს ძეგლები მოქმედ სამართლად იყვნენ საქართველოში. მაშასადამე, მათი ქართული თარგმანის ცოდნა ქართ. სამართლის ისტორიის მკვლევართათვის აუცილებლად არის საჭირო. მეორეც იმიტომ, რომ ამ თარგმანში მეცნიერი უხვ მასალას იპოვის ქალი იურიდიული ტერმინოლოგიის შესასწავლად. სჯულის კანონის წიგნები საბერძნეთში იყო შედგენილი. ანგვარი მოღვაწეობით მეტადრე კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო იყო განთქმული. უკვე ძველი დროითგან ცნობილია და უალრესი პატივისცემა დამსახურებული ჰქონდა ერთ კრებულს, რომელიც 14-ე საუკუნეში ანუ ტიტლოსად იყოფებოდა და თავისი მრავალი უპირატესობის გამო „დიდ სჯულის-კანონად“ იწოდებოდა. მის უმთავრეს ღირსებად ის გარემოება უნდა ჩაითვალოს, რომ იგი შინაარსისა და მიხედვით სისტემურად და ქნოლოგიურადაც არის დალაგებული. ამასთანავე იქ სამოქალაქო კანონმდებლობითგანაც მეტია შეტანილი და სხვადასხვა ძვირფასი ძეგლებითგან ნაკვეთებიც არის ამოღებული.

ეს „დიდი სჯულის-კანონი“ უცნობი კერძო პირის მიერ წედ-გენილი პირველად მე-VI-ე საუკ. ჩნდება და იმთავითვე სხვა კრებულებს სჯობნის ისე, რომ თანდათან თითქმის განსაკუთრებით მხოლოდ იმასლა ხმარობენ, მეტადრე მე-VII-ე საუკ.-ითგან მოყოლებული კონსტანტინეპოლის სამწყსოს ეკლესიებში (В. Н. Бенешевич. Грузинский Великий номоканон. ХВ. № IV, გვ. 349-350). თუ ამ კრებულის დიდ მნიშვნელობას გავიხსენებთ ცხოვრებისათვის და მეტადრე საეკლესიო მართლმსაჯულებისათვის, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „დიდი სჯულის-კანონი“ ალბად IX-X სს.-ში ქართულადაც უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, მეტადრე მას შემდგომ, რაც სამცხისა და უფრო-კი ტაო-კლარჯეთ-შავშეთის ქართულ სამონასტრო ცენტრებში სამწერლობო მოღვაწეობა გაჩაღდა და ბიზანტიის განათლების უმთავრეს საეანეებთან მჭიდრო სულიერი კავშირი შეიქმნა.

მაგრამ უცნაურია, რომ ამ ხანაში „დიდი სჯულის კანონი“-ს ქართული თარგმანის არც არსებობის შესახებ მოგვეპოვება¹ ცნობები და ამ დროითგან არც თვით ამგვარი ძეგლებია შერჩენილი. ისეთი ცნობა, რომელიც უნებლიეთ „დიდი სჯულის კანონი“-ს თარგმანის ქართულად არსებობას გვაფიქრებინებს, პირველად ეფთჳმე მთაწმიდელის შრომაში გვხვდება, რომელიც მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების თავის თარგმანს „მცირესა... რჩულის-კანონსა“ უწოდებს (გ. ბენეშევიჩი. იქვე. 350). მისი სიტყვებითგან შეიძლება დავასკვნათ, რომ „დიდი რჩულის-კანონი“-ც არსებობდა¹. ამ აზრს არეთანხმება კორნელი კეკელიძე, რომელსაც შესწავლილი აქვს ამ ძეგლის შემცველი ქართული ხელთნაწერები. ერთს მათგანში, გელათის მონასტრის XII-XIII სს. ხელთნაწერში შენახულია ანდერძი, რომელიც ამ საკამათო საკითხს ეხება და აშუქებს. მისი გადამწერი გრიგოლ ჩახრუხაძე თავის თავზე ამბობს: „დიდის გულმოდგინებითა გარდაწერე თვსითა კელითა ქრისტეანეთა წინამძღუარი დიდი ესე სჯულის კანონი საუკუნოდ მოკსენებულისა და ჩუენ ქართუელთათჳს ფრიად ჭირთათჳს მდებელისა არსენი იყალთოელისა თარგმნილი: საუკუნო ყოსლთნ კსენებაჲ მისი“ (იქვე იხ. გ. ბენეშევიჩის ზემოაღნიშნულ გამოკვლევა, სადაც მოყვანილია კორ. კეკელიძის მიერ მისადმი მიწოდებული ყველა ცნობები და თვით მისი პირადი მოსაზრებაც ქართ. დიდი სჯულის კანონის თარგმანის შესახებ ХВ. № V.

¹) შეად. კორ. კეკელიძის აზრს (იქვე, 1917 წ. წ. V, 125-126).

1917 წ. გვ. 120-121). რაკი რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერას ქართული დიდი სჯულის კანონის არსებობა ნათლად ეტყობა, ამიტომ კორ. კეკელიძემ სამართლიანად დაასკვნა, რომ არსენი იყალთოელს ზემოაღნიშნული დიდი შრომა უთარგმნია მე-XI-ე საუკ. დასასრულს, უკანასკნელს ოცეულში (იქვე, გვ. 125). მაგრამ ქართ. საეკლესიო ისტორიისა და მწერლობის მეკლევარი მართო ამ დასკვნით არ დაკმაყოფილებულა, არამედ ამტკიცებს, რომ პირველად არსენ იყალთოელმა თარგმნა ქართულად დიდი სჯულის კანონი და მანამდის ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არ არსებობდაო (იქვე, 125). ამ დასკვნას ვ. ბენეშევიჩი არ ეთანხმება, მაგრამ თვითვე გრძნობს, რომ კორ. კეკელიძის საბუთიანობის საწინააღმდეგოდ პატივსადები მოსაზრება ვერ წამოუყენებია (იქვე, 126).

პროფ. კ. კეკელიძე ეხლაც, თავის 1923 წ. გამოცემულ „ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ I ტომში ამტკიცებს, რომ „მეტად საუკუნის გასლვამდე ქართულ ენაზე არ შენახულა არამცთუ რაიმე კანონიკური კრებული, არამედ ცოტად თუ ბევრად ექვმიუტანელი და კატეგორიული ცნობა ასეთი კრებულის არსებობის შესახებ“ (გვ. 607). შემდეგ მას გარჩეული აქვს ის ცნობები, რომელთა მიხედვით მსოფლიო ეკლესიის კანონების ქართული ძეგლის თარგმანის არსებობის გულისხმობა შესაძლებელია და ამტკიცებს, რომ კირიონ ქართლისა კათალიკოზის აბრაამ სომეხთა კათალიკოზისადმი მიმართულ წერილში მოხსენებული ოთხი მსოფლიო კრების წიგნი ბუნდოვანი გამონათქვამია, და კ. კეკელიძის აზრით „აქ იგულისხმება წიგნი, რომელშიაც მოთავსებული ყოფილა ოთხთა კრებათა დადგენილებანი, მაგრამ არა ყველა, არამედ მხოლოდ დოღმატიკური ხასიათისა, ეგრედწოდებული სარწმუნოებრივ-აღსარებითი ფორმულები, ან სიმბოლო სარწმუნოებისა, რომელიც სწორედ ოთხ კრებაზე ჩამოყალიბდა საბოლოოდ და რომელიც აღნიშნულ მომენტში შეადგენდა საცილობელ საგანს ქართველთა და სომეხთა შორის. ასეთი ფორმულები-კი, რასაკვირველია, იმთავითვე იქნებოდა ქართულად ნათარგმნი, მაგრამ ეს უფრო დოღმატიკური მწერლობის ძეგლია, ვიდრე კანონიკურისა“-ო (იქვე, 607—608). შემდეგ მისივე აზრით ეფთვძე მთაწმიდელი მე-VI მსოფლიო კრების დადგენილებებსა და იოანე სქოლასტიკოსის პენიტენციალურ კრებულს არ გადმოსთარგმნიდა, რომ „ან ესენი, ან, მით უმეტეს, თოთხმეტითლოვანი კრებული ქართულად მის დრომდე ნათარგმნი ყოფილიყო“-ო (იქვე, 608).

ამ თავის წიგნშიაც კ. კეკელიძე არღვევს ვლ. ბენეშევიჩის აზრს, რომ მე-X ს-ში პატრიარქ ფოტიოსის დიდი თოთხმეტტიტლოვანი სჯულისკანონის ქართული თარგმანი არსებობდა, და მისი საბუთების საპასუხოდ ამტკიცებს, რომ სინას მთის ქართული წიგნთსაცავის კატალოგის ნაწყვეტში მოხსენებული „ერთი დიდი კანონი“ ნამდვილად სჯულისკანონს ი არ ჰქონია, არამედ იგულისხმება „ლიტურგიკული კანონი“, რომელიც ცნობილია „იერუსალიმის განჩინებისა და განწყესების სახელით“-აო. ხოლო, თუ ეფ თვმე მთაწმიდელმა თავის თარგმნის მე-VI მსოფლიო კრების ძეგლისწერას „მცირე შჯულისკანონი“ უწოდა, ესეც დიდი რჯულისკანონის ქართული თარგმანის არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება, იმიტომ რომ „გეგეჰესე მსოფლიო კრების შჯულისკანონი ნაწილია დიდი შჯულისკანონისა, მაშასადამე, სრულიად ბუნებრივია, რომ იმ წიგნს, რომელიც შეიცავს მხოლოდ ნაწილს მთელისას, მან მცირე უწოდა; თუმცა ისიც შეიძლება, რომ ფრაზა მცირესა შჯულისკანონსა ექვეთიმეს ჩვეულებისამებრ ეხმაროს ამ შემთხვევაშიაც სიმდაბლით, იმ აზრით, რა აზრითაც იტყვიან ხოლმე: „ეს ჩემი მცირე ნაშრომიო“. დასასრულ არც ბენეშევიჩის მიერ მოყვანილი მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგლის ცნობა „შჯულისკანონი ახალი ერთი“ მიაჩნია კ. კეკელიძეს დამაჯერებელ საბუთად, რათგან „სიტყვა ახალი კიდევ არ ნიშნავს რომელიმე ახალს რედაქციას ან კრებულს; მელქისედეკს შეეძლო ასე ეწოდებინა თუგინდ ექვთიმეს მიერ ნათარგმნი კრებულისათვის, რომელიც მან ახლად გადაწერია“-ო (იქვე, 608-609).

პროფ. კ. კეკელიძის საბოლოო დასკვნა ამგვარია: „ასე და ამაირად, პირველს ორ პერიოდში ჩვენში შჯულისკანონი ჯერ კიდევ არ ყოფილა ნათარგმნი“ და „მხოლოდ მეთორმეტე საუკუნის პირველს მეოთხედში, რუის-ურბნისის კრების შემდეგ, ქართულად ითარგმნა პატრიარქი ფოტის თოთხმეტტიტლოვანი «დიდი შჯულისკანონი»; მთარგმნელი მისი არის, როგორც მტკიცედაა დამოწმებული თვით ნუსხებით, არსენ იყალთოელი“-ო (იქვე, 609-610).

კორ. კეკელიძის ღვაწლია, რომ გამოარკვია, რომ არსენი იყალთოელს დიდი სჯულისკანონი ქართულად უთარგმნია. მაგრამ იგი უეჭველია შემცდარია, როდესაც ამტკიცებს. ვითომც ეს თარგმანი საზოგადოდ ამ შესანიშნავი ძეგლის პირველი ქართული თარგმანი იყოს, ჯერ ერთი ეს თვით გრიგოლ ჩახრუხაძის ანდერძში ნათქვამი არ არის. მეორეც—

არტო ის გარემოება, რომ არსენი იყალთოელს ეს ძეგლი მე-XI-ე ს. დამლევს და მე-XII ს. დამდეგს უთარგმნია, თავისდათავად მისი თარგმანის პირველობას არ ამტკიცებს. ჩვენ ვიცით, რომ სახარება ქართულად, სულ ცოტა რომ ვიანგარიშოთ, ოთხჯერ მაინც სხვადასხვა დროს იყო ნათარგმნი (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 485-487). ქართული მწერლობის ისტორიამ არა ერთი და ორი მაგალითი იცის, როდესაც ძველი ქართული თარგმანი შემდეგ თაობათა მოღვაწეებს დაუწუნებიათ და ძეგლის ხელახალი თარგმანი საჭიროდ უცნიათ. ეფრემ მცირე ისეთი დახელოვნებული და გამოჩენილი მეცნიერი მთარგმნელის შრომასაც-კი, როგორიც გიორგი მთაწმიდელის სამოციქულოს თარგმანია, წუნსა სდებდა (იხ. ნ. მარრის Предварит. отчет о работах на Синае... и в Иерусалиме в 1902 г. Сообщ. прав. Палест. общ. т. XIV, ч. II, 28-30). ჩვენ ვიცით, რომ ისეთი უწინარი რამეც-კი, როგორიც საგალობლებია. ქართულად ერთიდაიგივე ნაწარმოები სხვადასხვა დროს სხვადასხვა გამოჩენილი მწერლის მიერ იყო ნათარგმნი. მაგ. ანდრია კრიტელის საგალობელნი ჯერ ეფთჳმემ თარგმნა, მერმე გიორგიმ, მაგრამ არც ერთი და არც მეორე შრომა მერმინდელ ქართველობას აღარ აკმაყოფილებდა და ამის გამო დავით აღმაშენებელმა მისი ხელახლად, მესამედ გადათარგმნა არსენი იყალთოელს მიანდო (იქვე, 42). ამიტომ კ. კეკელიძეს მოსაზრება, რომ ეფთჳმე „მცირე შჯულისკანონს“ არ გადმოსთარგმნიდა, დიდი შჯულისკანონის თარგმანი რომ ყოფილიყო, საფუძვლიანი და დამაჯერებელი არ არის.

საფიქრებელია, რომ დიდი სჯულის კანონის თარგმანსაც ამგვარივე თავგადასავალი უნდა ჰქონოდა. როგორც კარგად განსწავლულს მეცნიერსა და ფილოსოფოსს, არსენი იყალთოელს, იოანე პეტრიწსა და ეფრემ მცირესავით, წინანდელი ქართული თარგმანები არ აკმაყოფილებდა და ამიტომ შეუდგა დიდი შჯულისკანონის ხელახლად თარგმნას. იქმნებ ეს საქმე მას დავალებულიც-კი ჰქონოდა, როგორც დავით აღმაშენებელის დავალებით გადაუთარგმნია მას მესამედ ანდრია კრიტელის საგალობლები. მაგრამ ამჟამად მეცნიერთა მთარგმნელობითს მოღვაწეობას ყველა არ შეჰხაროდა, არამედ მრავალი მოწინააღმდეგეც ჰყავდა. ამის ცხადჰყოფს ეფრემ მცირეს (იქვე, 29-30) და იე პეტრიწის ჩივილიც (იხ. ნ. მარრის Иоанн Петр. ЗВОРАОб, XIX გვ. 44—45), და მათ ნაშრომს ბევრ ქართულ მონასტრებში არც-კი ჰქონდათ გასავალი. გრ. ჩახრუხაძის სიტყვებიც მგონია ამტკიცებენ, რომ არსენი იყალთოელ-

ლის ნათარგმნს დიდს სჯულისკანონსაც, ალბათ ამავე მიზეზის გამო, პირველ ხანებში გასავალი არა ჰქონია. მას ჰშინებია, რომ მის მიერ გადაწერილი არსენი იყალთოელის თარგმანი შეიძლება ჯვარის მონასტერში არ მიეღოთ. აი რასა სწერს იგი: „უკუეთუ ღირს მყოს. ღმერთმან და წმიდასა მონასტერსა პატიოსნისა ჯუარისასა შინა შეიწყნარონ, არა დაეკლდებიხილვასა ამისსა, და თუ არა, ვიდრე ცოცხალ ვიყო... მე მქონდეს და შემდგომად ჩემსა სადაც ღმერთმან ინებოს“—ო (გ. ბენეშევიჩი, Гр. Вел. номоканон: ХВ. V. 1917 წ. გვ. 121). არსენი იყალთოელის შრომა რომ დიდი სჯულისკანონის პირველი ქართული თარგმანი ყოფილიყო, დაუჯერებელია, რომ გრ. ჩახრუხაძეს შიში ჰქონოდა, ვაჲთუ ჩემი გარდანაწერი არ მიიღონო. პირიქითის დარწმუნებული უნდა ყოფილიყო, რომ მის საჩუქარს ორთავე ხელით მოეჭიდებოდენ. სამაგიეროდ ამგვარი ექვი ბუნებრივად გვეჩვენება, თუ წარმოვიდგენთ. რომ არსენის შრომა ხელახალი თარგმანი იყო და ამაზე წინათაც ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არსებობდა.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ არსენი იყალთოელის ნათარგმნი დიდი სჯულისკანონი პირველი ქართული თარგმანი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ, უკანასკნელი თუ არა, მეორე მაინც. საეკლესიო კანონების კრებულის ქართული თარგმანი რომ არსენი იყალთოელზე უწინარეს და კარგა ხნით ადრე უნდა ყოფილიყო, ამას ცოტა არ იყოს გიორგი მერჩულის საისტორიო თხზულებაში შენახული ერთი ცნობაც გვაფიქრებინებს. მისი სიტყვით გვარამ მამფალს რომ საეკლესიო საკმევებში ჩარევა მოუწოდებია და მისგან მოწვეულს საეკლესიო კრებაზე სიტყვა წარმოუთქვამს მძლავრობით მოხდენილი არჩევნების გასაბათილებლად, სხვათა შორის ხაზგასმით შეუნიშნავს: „წმიდანო მამანო ეპისკოპოსნო და მეუღაბნოენო, იცით ყოველთა კანონი შჯულისაჲ, რამეთუ არა ბრძანებს ეპისკოპოსისა და კათალიკოზისა მძლავრებით დაჯდომასა“ (ცა გგლ ხნძთლსჲ, გვ. მე. 64-66). ამის საპასუხოდ გრიგოლ ხანძთელს აგრეთვე საბუთები საეკლესიო მსოფლიო კანონმდებლობითგან აშოულია და მკაცრად უპასუხია: „ჴკელმწიფეო... ესტ უწყოდე, რამეთუ... წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღვდელთ მოძღუართაგან განსაზღვრებულსა კანონსა შინა არავე ბრძანებულ არს ერისკაცისაჲ ვითარცა ეპისკოპოსთა და წესისა წინამძღუართა მამათა განსაგებელისა სჯულის მოძღურებასა იკადრებ-

და“-ო(იქვე, გვ. მზ, 90-91, 96-100). ამ სიტყვებითგან ჩანს, რომ ორივე მოპირდაპირე მხარეს, როგორც ერისკაცს და მთავარს გვარამ მამფალს, ისევე რასაკვირველია საეკლესიო წრეების წარმომადგენელს გრიგოლ ხანძთელს შჯულის კანონის ცოდნაზე აქეთ დამყარებული თავიანთი მსჯელობა და საბუთიანობა; გრიგოლ ხანძთელს დასახელებული აქვს კიდევ შჯულის კანონის სახელდობრ რომელ ნაწილზე ამყარებდა თავის საპასუხო სიტყვას--მოციქულთა და მღვდელთ-მოდოუართაგან განსაზღვრებულს კანონებზე. თუ გრიგოლ ხანძთელი ამ კანონების დამსწრე მსმენელთაგან ცოდნას გულისხმობდა, მით უმეტეს წარმოდგენელია, რომ მსოფლიო საეკლესიო კრებების კანონებიც ნათარგმნი არ ყოფილიყო. უეჭველია მღვდელთმოდ-ვართაგან განსაზღვრულ კანონთა შორის ხანძთის არქიმანდრიტს და მის ისტორიკოსს მსოფლიო კრებების კანონებიც ჰქონდა ნაგულისხმევი. თუნდაც მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგელში მოხსენებულით „სჯულის კანონი ახალია:“ (ქქბი II, 32) მართლაც ეფთჳმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი მეექვსე მსოფლიო კრების სჯულისკანონი იგულისხმებოდეს, როგორც კორნ. კეკელიძე ფიქრობს (XCB, V, 125), მაინც ის გარემოება, რომ მელქისედეკი ამ ძეგლს ახალს უწოდებს, ძველის არსებობასაც გვაფიქრებინებს იმგვარადვე, როგორც გიორგი მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი სახარებისათვის მაშინ ქართულ მწერლობაში მიღებული ტერმინი „სახარება ახალი“ (იხ. ქქბი II, 90, XII ს. სახარების ანდერძი და სხვაგან ბევრგან) ძველი სახარების არაერთისა და ორი წინანდელი თარგმანის არსებობას ჰგულისხმობდა. პროფ. კ. კეკელიძის აზრი, ვითომც მელქისედეკ კათალიკოზისაგან 1020 წ. სიგელში ნახმარი გამონათქვამი „სჯულის კანონი ახალია:“ (ქქბი II, 32) შეიძლება იმ მნიშვნელობით იყოს ნახმარი, რომ ეს წიგნი მელქისედეკ კათალიკოზმა ახლად გადააწერი-ნა; მცდარია, რათგან მელქისედეკ კათალიკოზს საზოგადოდ აღნიშნული აქვს, რომ სვეტიცხოველი მან სრულად შეამკო სხვათა შორის „სალეთოჯთა წიგნებისა დაწერიითა“ (ქქბი II, 31), ე. ი. ყველა მისგან შეწირული წიგნები ახალგადაწერი-ლები ყოფილა და თუ აქ მხოლოდ სჯულისკანონის შესახებ ხაზგასმით არის ნათქვამი „ახალი“-ო, ცხადია ამ შემთხვევაში მისი სიახლე გადაწერილობას არ უნდა ჰგულისხმობდეს. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო უფრო სწორე იქნებოდა გვეფიქრა, რომ შჯულისკანონის ქართული თარგმანი არამც თუ მე-XII ს-ში, არამედ უკვე IX ს-აც უნდა ყოფი-

ლიყო. თუ მეღქისედეკ კათალიკოზის სიტყვები ეფთჳმეს მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების თარგმანს არ გულისხმობდა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მე-XI-ე ს-ის დამდეგს კვლავ უნდა ეთარგმნათ სჯულისკანონი, რომელიც ახალად იწოდებოდა. ამ გარემოებას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრებას არსენი იყალთოელის ნათარგმნი სჯულისკანონისაგან სრულებით განსხვავებული რედაქცია ჰქონია (იხ. ქვევით). ხოლო სულ ბოლოს მე-XI ე ს-ის დასასრულს და მე-XII ს. დამდეგს დიდი სჯულის კანონი არსენი იყალთოელსაც უთარგმნია, რომლის თარგმანი, როგორც ეტყობა, ყველგან არ ყოფილა მიღებული.

ბუნებრივად იბადება აზრი, რომ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში გ. მე რჩულის მიერ მოთხრობილი ამბავი გვარამ მამფალისაგან მოწვეულ საეკლესიო კრებაზე მოპირდაპირეთა საბუთიანობის საეკლესიო კრებათა და მოციქულთა კანონებზე დაჰყარების შესახებ სჯულისკანონის საფუძვლიან ცოდნას ჰგულისხმობს და მე-IX ს-ში ამ ძეგლის ქართული თარგმანი ზემოდასხელებული კრების მოკამათით უეჭველია შესწავლილი უნდა ჰქონოდათ. მაგრამ გამოსარკვევია, როდის უნდა ყოფილიყო საეკლესიო კანონები, ანუ მსოფლიო კრებათა საკანონმდებლო ძეგლები პირველად ქართულად გადმოთარგმნილი? ამ საკითხის გასაშუქებლად კირიონ კათალიკოზის ეპისტოლეში საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. მას პროფ. კ. ქეკელიძემ ისეთი მნიშვნელობა არ მიაკუთვნა და იმოდენი ყურადღებით არ მოეპყრო, როგორისაც ის ღირსია.

აღსანიშნავია, რომ სომხურ კრებულში, რომელსაც „ეპისტოლეთა წიგნი“ „*Գրք թղթի*“ ეწოდება და სხვათა შორის სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილების შესახები მიწერ-მოწერა აქვს დაცული, კირიონ კათალიკოზის ეს ეპისტოლე სრულად შენახული არ არის, არამედ იქ ეპისტოლეს მნიშვნელოვანი ნაწილი გადამწერთ გამორჩენიათ და შინაარსიც ამის გამო დამახინჯებულია. საბედნიეროდ სომეხთა ისტორიკოსს უხტანესს ამ ძეგლის პირველი ნაწილი თავის თხზულებაში შეტანილი აქვს და ამნაირად „ეპისტოლეთა წიგნის“ ტექსტის დასაწყისის შევსება შეიძლება. მაგრამ უხტანესსაც კირიონ კათალიკოზის ეპისტოლეს ტექსტი სრულად არა აქვს გამოყენებული და მარტო მისით, უ-„ეპისტოლეთა წიგნო“-თ ამ წერილის მთლიანი შინაარსის აღდგენა შეუძლებელია, რათგან სწორედ ბოლოშია მოთავსებული ცნობა, რომელიც ჩვენთვის ამ ჟამად საინტერესო საკითხის გადაწყვეტის საშუალებას გვაძლევს.

ამ სიტყვებითგან სრული უეჭველობითა ჩანს, რომ მე-VI-VII სს. საქართველოს ეკლესიას მსოფლიო კრებების ძეგლისწერათა წიგნი ჰქონია და ამგვარად ქართული კანონიკური მწერლობა, ამ შემთხვევაში მსოფლიო ეკლესიის კანონების თარგმანების სახით მაიხც, უკვე არსებობდა. რასაკვირველია ადგილობრითი კრებების ძეგლისწერათა წიგნებიც იქნებოდა. მაშასადამე, ქართული კანონიკური მწერლობის დასაწყისად არამც თუ მე-XI ს. მიჩნევა არ შეიძლება, არამედ ამ დარგის მწერლობის პირველი ძეგლები უკვე ხანმეტობის ხანაში ყოფილა. მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა გამოარკვიოს გადარჩა, თუ არა რაიმე ამ დროითგან და რა თვისებისა იყო ეს ძეგლები.

ჯერჯერობით დიდი შჯულისკანონის ქართული თარგმანი არამც თუ გამოცემული არ არის, საკმაოდ შესწავლილიც-კი არ ყოფილა. მხოლოდ ერთი გამოკვლევაა დაბეჭდილი ამ საკითხის შესახებ პროფ. ვლ. ბენეშევიჩის მიერ Грузинский великий номоканон по спискам Тифлисского церковного музея (X В. II, 349-377 და V, 112-127), რომელიც მხოლოდ ხელთაწერების აღწერილობასა და შჯულისკანონის ნაწილებისა და თავების სათაურების შესახებს ცნობებსა და ზანდუქს შეიცავს. სჯულისკანონის ქართული თარგმანის ისტორიისა და შედგენილობის თანდათან ცვლილებათა შესასწავლად ჯერჯერობით არც მტკიცე ცნობები მოიპოვება და არც შესაფერისი კვლევა-ძიება მოუხდენია ვისმე. მხოლოდ პროფ. კ. კეკელიძეს აქვს ეს საკითხი მოკლედ განხილული თავის „ქართული ლიტერატურის ისტორია“-ში. მისი აზრით არსენი იყალთოელის ნათარგმნი დიდი სჯულისკანონი შემდეგში სხვა და სხვა ჩანართებით შეუვსიათ. ამნაირ ჩანართებად მიაჩნია მას: პეტრე და პავლე მოციქულების კანონები, „კანონი მეექვსე კართაგენს შინა შეკრებულთა მამათა“, რომელიც კართაგენის კრების მარტო მეექვსე კანონი, ანუ მუხლი-კი არაა, არამედ მეშვიდე და ორმოცდა მესამე მუხლებიც, ამას გარდა მოციქულთა კანონების § 69, ლან-ღრის კრების § 19, პეტრე ალექსანდრიელისა 15, მოყვანილია სხვადასხვა წმიდა მამათა თხზულებებითგან ამოღებული ამონაწერები და ვრცელი ტრაქტატი სინანულისა და მარხვის შესახებ. ბერძნულად ამნაირი ძეგლი არა ჩანს (იხ. ქართ. ლიტ. ისტორია I, 610).

რუის-ურბნისის კრების დადგენილებით ქართული ეკლესიის მიერ ცნობილი იყო „დიდისა კლიმენტოსის მიერ“ დაწერილი მოციქულთა „კანონნი საეკლესიონი“, შვიდი მსოფლიო კრება (ნიკეი-

სა, კოსტანტინეპოლისა, ეფესოჲსა, ქალკედონისა, 2 კოსტანტინეპოლისა, სამეუფოსა პალატისა გუმბადსა შინა მომხდარი, ე. წ. ტრკლისა, 2 ნიკეისა), ექვსი ადგილობითი კრება (ანკვირისა, ლანგრიისა, ანტიოქიისა, ლაუდიკიისა, ფრიგიისა, კართაგენისა). 8 განთქმულ მათა მიერ განჩინებულნი და თანააღრიცხულნი კანონნი და კანონიანი ეპისტოლეები პეტრე ალექსანდრიელისა, გრიგოლ ნეოკესარიელისა, ბასილი დიდისა დიოდორესა, გრიგოლ ხუცისა, ხორეპისკოპოსთა, ქუეშეთთა ეპისკოპოსთა და ამფილოქესა მიმართ, გრიგოლ ნოსელი-სა, ტიმოთე ალექსანდრიელისა, ფილოთეოს ალექსანდრიელისა ღთის გამოცხადებისათვის, ავგინოსი, ავათონისა მინაჲს ეპისკოპოსთა მიმართ, კკრილე ალექსანდრიელისა და გენნადი კოსტანტინეპოლელისა. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებით სწორედ „ესე არიან შეკრებანი წმიდათა და საეკლესიოთა კანონთანი, დაბეჭდულნი და დამარხულნი თვნიერ ყოვლისა შემატე-ბისა და მოკლებისა“ და ამ კანონების „მეცნიერებაჲ და შედგომაჲ და მტკიცედ ჰყრობაჲ უკმს ყოველთა წინამძღუართა ქრისტიანობითისა მადიდებლობისათა: მღღელთმთავართა და მღღელთა და დიაკონთა და ჩუენ შორის მოძღუარად სახელდებულთა მათცა(?) მონაზონთა და ერთბანად ყოველსა სავესებასა მართლმადიდებელთა ეკლესიისასა“-ო (ქები II, 60).

პროფ. კ. კეკელიძეს სამართლიანად აღნიშნული აქვს, რომ „შემადგენლობა სჯულის კანონისა რუის-ურბნისის კრების ძეგლის-წერით განირჩევა არსენის თარგმანის რედაქციისაგან; მაგალითად, ძეგლისწერაში არაა აღნიშნული სარდიკიის კრება, აგრეთვე გრიგოლ ღვთისმეტყველის და ამფილოქე იკონიელის კანონნი, მარტვირი ანტიოქიელისა და ათანასე ალექსანდრიელის ეპისტოლენი; არსენის თარგმანში არაა მოხსენებული ვასილი დიდის 85 კანონი, სხვადასხვა ნაირადაა ჩამოთვლილი ამ წყაროებში ვასილის ეპისტოლენიც“. ყველა ამ გარემოებათა გამო კ. კეკელიძე ფიქრობს, რომ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების დროს დიდი სჯულისკანონის არსენი იყალთოელის თარგმანი ჯერ არ არსებობდა და ეს ძეგლი ნათარგმნია არსენი იყალთოელის საქართველოში 1114 წ. დაბრუნების შემდგომო (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 301).

რაკი ცხადი ხდება, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების წევრთ დიდი სჯულისკანონის კრებული არსენი იყალთოელისაგან თარგმნილი დიდი სჯულისკანონისაგან განსხვავებული შედგენილობის, ჰქონიათ, ამით სრული უეჭველობით ირკვევა, რომ 1103 წ. დიდი სჯულისკანონის ქართული თარგმანი სხვა რედაქციის კანონთა კრე-

ბული ყოველა. არსენი იყალთოელის თარგმანი სხვათა შორის საფიქრებელია ამ გარემოებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული.

§ 2. ეფთვიმე მთაწმიდელის ნაშრომები და სარედაქციო მუშაობა ამ სფეროში.

მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობითგან ჯერჯერობით მხოლოდ ორი ძეგლის ქართული თარგმანია გამოცემული.

1. ერთია „წესი და განგება და სჯულისკანონი მეექუსისა კრებისა“. ეს თხზულება ეფთვიმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნად ითვლება და მართლაც გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით „რჩულისკანონი წმიდისა იოანე მმარხელისაჲ და მეექუსისა კრებისაჲ“ ეფთვიმე მთაწმიდელის ერთ-ერთ ნათარგმნ თხზულებათაგანია (ც. 5 ი. ე და ეფ. თსი, 29). ჯ. ალ. ხახანაშვილმა ეს ძეგლი მოსკოვში გამოსცა ოთხი ხელნაწერის მიხედვით, რომელთაგან ერთი XI ს-ისაა, მეორე XVIII ს-ისა და საქართველოს საეკლესიო მუზეუმს ეკუთვნის, ქართული ტექსტის გამოცემა კრიტიკული არ არის და ხელთნაწერებში არსებული სხეებრობა არსად აღნიშნული არ არის, თანაც არ ჩანს, რომელი ხელთნაწერთაგანი იყო გამოცემის დროს საფუძვლად მიჩნეული.

გამომცემელსაც ნათქვამი აქვს (იხ. Правила VI Вселенского собора. Труды восточной комиссии Московского Археологического Общества т. II, 76-136), რომ ქართული თარგმანის ტექსტი ზოგიერთში ბერძნული დაბეჭდილი ტექსტისაგან განსხვავდება (იხ. გვ. 76). არსებულ ბერძნულ მსგავს ძეგლებთან შედარება-კი ცხად ჰყოფს, რომ ქართულის მსგავსი რედაქცია ბერძნულში ჯერჯერობით მაინც არა ჩანს. ბუნებრივად იბადება საკითხი, რით უნდა აიხსნებოდეს ეს გარემოება? რასაკვირველია ბიზანტიური იურიდიული ძეგლები ისე არ არის შესწავლილი, რომ ხელთნაწერებში გაბნეული მასალები ყველა შესწავლილად და ამოწყულად ჩაითვალოს და ამიტომ საბოლოო დასკვნის გამოყვანა გაბედულად და უცდომელად შეიძლებოდეს, მაგრამ ზოგიერთი უდავო გარემოება ეხლაც უნდა აღინიშნოს. მე-VI-ე მსოფლიო კრების ძეგლისწერის ბერძნულ ტექსტებთან შედარებით ქართული ტექსტი სიდიდით სულ ცოტა ერთიორად სპარბობს. ამ გვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული ტექსტი შეუძლებელია ბერძნული ცნობილი ტექსტის პირდაპირ თარგმანად ჩაითვალოს. ავგებულობითაც ქართული ხშირად არსები-

თად განსხვავდება ბერძნულისაგან. უკვე პირველი §-ითგან მოყოლე-
ბული იწყება განსხვავება და ბერძნული დედნის § ა' უდრის ქარ-
თულის მხოლოდ მეორე თავს („თავი ბ“). ქართული ტექსტის პირ-
ველი თავი ხუთი უწინარესი მსოფლიო კრების კანონებისა და წი-
ნანდელ კრებათა მიერ მიღებული წა მამათა კანონიანი ეპისტოლეე-
ბის განახლება-დამტკიცებას წარმოადგენს მეექვსე მსოფლიო კრები-
საგან (იხ. გვ. 78-83).

მხოლოდ ამ დამტკიცებას მოსდევს წარწერა „თავნი
სჯულისკანონისანი“, რომელსაც მოკლე შესავალის შემდგომ
მიჰყვება § ბ, რომელიც როგორც აღნიშნული გეჰონდა ბერძნულის
§ ა' უდრის. თუ ადამიანი ჩაუყვირდება, ცხადი შეიქმნება, რომ
ქართული ტექსტის მიხედვითაც მეექვსე კრების კანონთაგან § 2
ნამდვილად ბერძნულის მსგავსად § 1 გამოდის. ამიტომ შესაძლებე-
ლია ეს ქართველი მთარგმნელის მიერ შეტანილი ცვლილება იყოს,
რომელსაც მეექვსე კრების დადგენილების შინაარსისდა მიხედვით
დალაგება უცდია, მაგრამ კანონთა აღრიცხვაში ბოლომდის და სის-
ტემურად ვერ გაუტარებია. საზოგადოდ ბერძნულ-ქართულ-სლავურ
ტექსტებს ეტყობათ კანონების შინაარსისდა მიხედვით დალა-
გების კვალი, მაგ. § ლთ, რომელიც ბერძნული დედნის § კ' უდრის,
წინ უძღვის სათაური „περὶ τῆς αἵσεως καὶ τῆς αἵσεως“ (ბე-
ნეშ. I, 171), ქართულად მოკლედ „მონაზონებისათვის“
(გვ. 106). ბერძნულ-სლავურ ტექსტებს კიდევ ერთგან აქვთ სათაუ-
რი „περὶ τῆς αἵσεως καὶ τῆς αἵσεως“ (ბერებ. I, 144), რომლის შემ-
დგომაც კანონები მართლაც „მღვდელობის წეს“-ს ეხება. ქართულში,
რამდენადაც ალ. ხახანაშვილის გამოცემითგან ჩანს, ამ-
გვარი სათაური არ მოიპოვება (გვ. 85), თუმცა-კი მოსალოდნელი
იყო. ამგვარადვე თუმცა არც ქართულსა და არც ბერძნულ ტექს-
ტებში სათაურები ქვემოდასახელებულ ადგილებში არ არის, მაგრამ
საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო სათაურები
„მარხვსა-თვს“ (შეად. ქლ ტექს. 91 § ივ), „დღესასწაულებისა-თვს“
(იქვე გვ. 93 § იპ) და სხვაგანაც. საზოგადოდ რათგან ქართული
ტექსტი ჯეროვანად არ არის შესწავლილ-გამოცემული, მსჯელობა
სახიფათოა. მაგრამ მაინც ცხადია, რომ არც ბერძნული და არც
ქართული ტექსტები თავდაპირველი სახით შენახული არ უნდა
იყვნენ.

საკითხი მეექვსე მსოფლიო კრების კანონების პირვანდელ-მერ-
მინდელ რედაქციათა და ქართულ მთარგმანსა და ბერძნულ დედანს
შორის დამოკიდებულების შესახებ საეკლესიო სამართლის მკვლე-

ვართა, კანონისტების საქმეა. ჩვენთვის-კი უფრო მნიშვნელოვანი და საგულისხმო ისაა, თუ რა უნდა ჩაითვალოს ამ თარგმანის თავისებურს რედაქციაში თვით მთარგმნელის საკუთარ ნამუშევრად და ერთგვარ შემოქმედებად, ან უკეთ რომ ვთქვათ, მოიპოვება, თუ არა იქ რაიმე კვალი ეფთვების ამგვარი მოღვაწეობისა? აღსანიშნავია, რომ ეფთვმე მთაწმიდელი უფრო ვრცელ წყაროდ, რომელშიაც მკითხველს დაწერილებითი ცნობების პოვნა შეეძლო, იხსენიებს „წიგნსა მას წმიდათა კრებათასა და ცხოვრებასაჲსა შინა ნეტარისა მამისა ჩნისა მაქსიმე აღმსარებლისასა“ (გვ. 135). უეჭველია პირველი სათაურით დიდი სჯულისკანონი იგულისხმება. ამგვარად ისე გამოდის, თითქოს ეფთვმეს შრომაზე უფრო მოზოდილი ნაწარმოები უნდა ყოფილიყო. მაგრამ არსებულ რედაქციათა შორის დიდი სჯულისკანონის წიგნში მოთავსებული მეექვსე მსოფლიო კრების ძეგლისწერა ეფთვმის ნათარგმნზე გაცილებით უფრო მომკრაა. საყურადღებოა, რომ მეორე დასახელებული წყარო მაქსიმე აღმსარებელისა ეფთვმეს მიერვე იყო ნათარგმნი (იხ. პროფ. კ. კეკელიძის Monumenta hagiographica Georgica I, გვ. XLII). საფიქრებელია, რომ ის ბოლოსიტყვაობაც, რომელშიაც ზემომოყვანილი ცნობა მოიპოვება, ეფთვმე მთაწმიდელის დაწერილი იყოს.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ბერძნულთან შედარებით ქართული ტექსტი ხშირად კანონების ერთგვარ ვრცელ განმარტებასა და დასაბუთებასაც შეიცავს, ზოგან გრძელი და არსებითი ხასიათის მსჯელობაა კანონში მოკლედ მოჭრილი საკითხის შესახებ. ამ მხრივ მეტად საგულისხმოა ქართული ტექსტის § 36 (გვ. 129-131), რომელშიაც მშვენიერი განმარტებაა კაცისკლის იურიდიული ბუნებისა და თვისებათა შესახებ. უწინარესი მუხლების ცნობისდა მიხედვით საფიქრებელი იყო, რომ ეს განმარტება ბასილი კესარიელის ნაწარმოები უნდა ყოფილიყო (იხ. გვ. 129, § 3დ). მაგრამ ბერძნულ არც სჯულისკანონში და არც ისე ბასილი კესარიელის თხზულებათა შორის არაფერი ამის მსგავსი არ მოიპოვება.

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ ბერძნულთან შედარებით ეფთვმე მთაწმიდელის ნაშრომში უფრო მეტი ცნობებია იმ მწვალებლობად მიჩნეული წესების შესახებ, რომელნიც სომხეთში ყოფილა გავრცელებული.

ბოლო ერთგან § ნდ-ში, სადაც საწარმართო კერპთა და ჩვეულებათა შესახებაა საუბარი, უკვე ცხადად ემჩნევა, რომ მეექვსე

კრების ძეგლისწერაში ქართველ მთარგმნელს თავისი საკუთარი ცნობები და სიტყვა-აზრებიც უნდა ჩაერთოს. ამ მუხლში სხვათა შორის ნათქვამია: „კდ სახელისდებანი იგი საწარმართოთა კერპთანი, რლნი მათ ლთად შერაცხნეს რლნიმე მამათა და რლნიმე დედათა, სდ მოისპენ. დიოს ანუ აპოლოს ანუ არტემის ანუ ბოჩი და გაცი და ბადაგონ და არმაზ“ და სევა (გვ. 113). იმას გარდა, რომ ბერძნულ დედანში (იხ. ბენეშ. I, 183 § 3') კერპთა ბერძნული სახელებიც-კი არ მოიპოვება, კიდევაც რომ წარმოვიდგინოთ თითქმის ბერძნული პანთეონისათვის ღმერთების სახელები ეფთჳმეს შეიძლება ბერძნულ დედანშივე ამოეკითხა, მაინც უეჭველია, ბოჩისა. გაცისა, ბადაგონისა და არმაზის სახელები იქ არ იქნებოდა და ცხადია თვით ეფთჳმეს ჩანართი უნდა იყოს.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ „წესი და განგება და სჯულის-კანონი-მეექუსისა კრებისა“ უბრალო და უშუალო თარგმანი-კი არ უნდა იყოს, არამედ ეფთჳმე მთაწმიდელის მიერ გადაკეთებული და განმარტებებით შემკული რედაქციაა. საყურადღებო ცნობა აქვს ეფთჳმე მთაწმიდელს თავის ნათარგმნი მეექვსე კრებისა და იოვანე მმარხველის აღწერილი განწესებულების შესახებ. მას ნათქვამი აქვს, რომ ძეგლები „სასწავლელად“ გადმოაქართულა, რომ „იკითხვიდენ წინამძღუარნი და მოძღუარნი ეკლესიათანი“. ამ შრომის შესახებ მკითხველს ამცნებს, „ყოველივე პირი და სახე სხუათა მათ პირველთა მამათა მიერ აღწერილისა რჩულის კანონისაჲ აქა შემოკრებულ არს და კეთილად განმარტებულ არს“-ო (გვ. 94). რას ეხება ეს ცნობა, ერთერთ ამ ორ ძეგლთაგანს, თუ ორთავეს, თუ ერთს პირველს, მე-6-ე კრების სჯულისკანონს, თუ იოანე მმარხველის თხზულებას, დასასრულ მათ დედანს ახასიათებს ეფთჳმე მთაწმიდელი, თუ თავის ნათარგმნს?

დიდებული ქართველი მოღვაწის სიტყვებში აზრი სანუხაროდ სრულის სიმკაფიოთ არ არის გამოთქმული და ყველა ზემოაღნიშნული საკითხების შესახებ გადაჭრილი პასუხის მოცემა ძნელია და მხოლოდ ზოგი რამეს გამორკვევა შეიძლება. თუ რომელ ძეგლს ეხება ეფთჳმეს სიტყვები, ამის გადასაწყვეტად უნდა გავიხსენოთ, რომ თვით ეფთჳმე „რჩულის კანონს“ მეექვსე კრების ძეგლისწერას უწოდებს და იოანე მმარხველის ნაშრომისათვის-კი მას სათაურში „კანონნი შეცოდებულთანი“ დაურქმევია, ანდერძი-კი „განწესებულს“ უძახის. მაშასადამე მისი ზემონათქვამი მეექვსე კრების სრჯულისკანონის თვისებას უნდა ახასიათებდეს. ირკვევა.

რომ იგი სხედასხვა მამათა მიერ აღწერილი „რჩულისკანონების“ „ყოველსავე პირსა და სახეს“ შეიცავს და ამ ნაწარმოებში ყოველივე ეს „შემოკრებულ არს“ ჯერ ეს ერთი და თანაც „კეთილად განმარტებულ არს“, ე. ი. ერთგვარს ნარკვევს წარმოადგენს განმარტებებითურთ.

ბერძნულ დედანზე ლაპარაკობს, თუ თავის ნაშრომზე? ეფთჳმე მთაწმიდელის ჩვეულებრივი თავდაბლობა უფლებას არ გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თავის ნაწარმოებზე ეთქვა კეთილად განმარტებულიაო. მაგრამ ამ ცნობაში ჩვენთვის ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ ეფთჳმეს მიერ გადმოქართულებული მეექვსე მსოფლიო კრების კანონები ამ კრების ძეგლისწერას-კი არ წარმოადგენს, არამედ წერმიწოდელს „შემოკრებულ“ ნაწარმოებს, რომელიც ამასთანავე განმარტებებით ყოფილა შემკული. ასეთს ნაშრომს „დაბეჭდული“ ძეგლის თვისება რასაკვირველია არ შეიძლება ჰქონოდა და ამიტომვე ეფთჳმე მთაწმიდელს შეეძლო უფრო თავისუფლად მოქცეულიყო და სადაც საჭიროდ დაინახა და ცვლილებები შეეტანა და თარგმანებაც განეწყო და გაეცხოველებინა. ეს ეფთჳმე მთაწმიდელის სამწერლობო მოღვაწეობის ჩვეულებრივი თვისებაა და ის სწორედ ამგვარადვე მოქცეულა, როდესაც ზემოაღნიშნული მაქსიმე აღმსარებლის ცხობიერება გადმოუქართულებია (იხ. MHC. I, გვ. XLII), იოანე დამასკელის „გარდმოცემაჲ“ უთარგმნია და, არა თუ შინაარსი, სახელიც-კი შეუცვლია, როდესაც, როგორც ქვემოთ უფრო დაწვრილებით აღნიშნული იქნება, იოანე მმარხველის „კანონნი შეცოდებულთა“-ც სთარგმნა. ამ დიდებული ქართველი მოღვაწის ასეთი ნიშანდობლივი თვისება უკვე განთქმულ ქართველ მეცნიერს ეფრემ მცირეს ჰქონდა შემჩნეული და მასაც-კი აღნიშნული აქვს, რომ ეფთჳმე მთაწმიდელს „კელეწიფებოდა შემატებაჲ(ა და კლებაჲ)ა“ ნათარგმნი თხზულებებისა (იოანე დამასკელის „გარდამოცემის“ თარგ. ანდერძი, ქკი I, 216 და კ. კეკელიძის „ქართ. ჰაგიოგრაფიის ისტორიიდან“: ტფ. უნივ. მოამბე I, გვ. 51). თანამედროვე მკვლევართა დაკვირვებაც ამ გარემოებას ადასტურებს (პროფ. კ. კეკელიძეც თავის ქართ. ლიტ. ისტორიაში ამავე აზრს ადგია I, 210-211).

2. მსოფლიო ეკლესიის საკანონმდებლო ძეგლთაგან, ზემოდასახელებულის გარდა, გამოცემულია მხოლოდ „კანონნი შეცოდებულთანი“, რომელიც იმავე ეფთჳმე მთაწმიდელის მიერ იყო ნათარგმნი. მის შრომათა სიაში ეს ძეგლი მოხსენებული აქვს გიორგი მთაწმიდელს, რომელიც თუმცა იმ სათაურით არ

არის აღნიშნული, როგორც თვით დედანშია, და ეწოდება „რჩულის კანონი წმიდისა იოანე მმარხველისაჲ“ (ც^ა ი^ე და ეფ^სი, 29), მაგრამ უქვეელია ერთი და იგივე თხზულება უნდა იყოს: ეფთჳმე მთაწმიდელის თარგმანი ქ. აღ. ხახანაშვილმა გამოსცა 1902 წ. პროფ. ნ. ზაოზერსკისთან ერთად (იხ. Номоканон Иоанна Постника в его редакциях грузинской, греческой и славянской с предисловием издателей. Изд. Общ. истории и древ. рос. при Моск. Университете). გამოცემული ტექსტიდანაც ჩანს, რომ იგი ეფთჳმე მთაწმიდელის თარგმანია. ბოლოსიტყვაობაში დიდებული ქართველი მოღვაწე სწერს: „ღირს ვიქმენ მეგლახაკი ესე და ნარჩევი ყოველთა მოწესეთაჲ ეფთჳმე თარგმნებად (sic) ბერძულისა ქართულად მცირესა ამას რჩულის კანონსა წ^ადისა მის მეექუსისა კრებისა მიერ აღწერილსა და ყოვლად ნეტარისა იოვანეს მმარხველისა მიერ კოსტანტინეპოლისა მთავარეპისკოპოსისა განწესებულსა“-ო (გვ. 94). ქართული ტექსტი გამოცემულია 4 ხელთნაწერის მიხედვით, მაგრამ დიდის შეცდომებით (იხ. ნ. მარრის რეცენზია Виз. Врем. 1906 წ. XII, 191-192).

გამოცემული ტექსტი ორი ნაწილისაგან შესდგება და პირველს ეწოდება „კანონნი შეცოდებულთანი, აღწერილნი ნეტარისა მამისა ჩ^ნისა იოვანეს მიერ კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, რომელსა მმარხველ ეწოდებოდა“ (გვ. 2-38), რომელიც თავებად არის დაყოფილი, მაგრამ თავების რიცხვობრივი რომელობის გარდა არაფერია სათაურებში აღნიშნული და შინაარსიც არ აწერია. მეორე ნაწილს სათაურად აქვს „კანონნი შეცოდებულთანი განწესებულნი ნეტარისა მამისა ჩ^ნისა იოვანე მმარხველისა მიერ კოსტანტინეპოლელ პატრიარქისა“ (გვ. 39-92), ბერძნულად ამ ძეგლს ეწოდება „*καταστασεις*“ (გვ. 3) და სხვა ამგვარ თხზულებებსაც *καταστασεις* ან *καταστασεις*-ს ეძახოდნენ ხოლმე.

თუმცა ქართულის მსგავსად ბერძნულ მწერლობაშიაც ზოგიერთ ხელთნაწერებში ეს ძეგლი იოანე მმარხველის კონსტანტინეპოლელი პატრიარქის აღწერილად არის მოხსენებული, მაგრამ ეს მცდარი ცნობაა და ამ ძეგლის ორი ნაწილი ორი სხვადასხვა პირისაგან უნდა იყოს შედგენილი. მართლაც ბერძნულსა და სლავურს ხელთნაწერებში ამ თხზულების პირველი ნაწილის ავტორად იოანე მონაზონია აღნიშნული. ამ ნაწარმოებების ნამდვილ აღმწერელთა ვინაობის გამორკვევა ზაოზერსკის შეუძლებლად მიაჩნია და მხო-

ლოდ ამ გარდმოცემის მიხედვით პირველი ნაწილის ავტორად იოანე ბერს, მონაზონსა, სთელის, მეორისას-კი იოანე მმარხველს, კონსტანტინეპოლელ პატრიარქს (გვ. 33-34 და 83).

ზაოზერსკის სიტყვით ეფთჳნე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი ძეგლი წარმოადგენს იოანე მონაზონის კანონარსა და კონსტანტინეპოლელი პატრიარქის იოანე მმარხველის შეცოდებულთა კანონებს (იხ. წინასიტ. გვ. 83) და ამ ნაწარმოებთა ჯერჯერობით უძველეს რედაქციად უნდა ჩაითვალოს მორინის მიერ გამოცემულ ბერძნულ ტექსტთან ერთად (იქვე, 45), მაგრამ ქართული თარგმანი ხშირად განსხვავდება ბერძნული დედნებისაგან და რაც ეფთჳმეს თარგმანშია, იქ არ მოიპოვება. ამიტომ ამ შემთხვევაშიც საფიქრებელია, რომ ეფთჳმე მთაწმიდელს უბრალო მთარგმნელობის მაგიერ ერთგვარი შემოქმედება უმჯობინებია. პროფ. ელ. ბენეშევიჩსაც აღნიშნული აქვს, რომ ეფთჳმეს რედაქციის მსგავსი რედაქცია ბერძნულში ვერ აღმოაჩინა და ისიც ფიქრობს, რომ ეფთჳმეს თარგმნის დროს რამდენიმე რედაქცია უნდა ჰქონოდა და დედანიც მისგან თავისებურად უნდა იყოს გადაკეთებული (Груэ-великий номоканон XB, V, გვ. 113).

ავტორის სიტყვით მისი კანონნი სინანულისანი ერთის მხრით სხვათა მოძღვრებას შეიცავს, მეორეს მხრით მოძღვრის საკუთარი გამოცდილების ნაყოფს წარმოადგენს. მას ნათქვამი აქვს: „ვიქმ გამოძიებასა ამას და განწესებასა... ვითარცა... ნარჩევთა უნარჩევესი ნაბიჭევსა ღირსთა და მეცნიერთა ტაბლისასა შევჰკრებ და უმეტესად გამოცდილებისაგან და გულისკმისყოფისა სულიერისა მის მოძღუარისა ჩემისა, რომელმან აღმზარდა, რომელი იგი სანთელი იყო განკითხვისა და მეცნიერებისა, რომლისაგან ყოველი სულიერი სწავლაჲ მისწავიეს“-ო (გვ. 16).

თუმცა სინანულთა კანონების ავტორად სათაურში იოანე კონსტანტინეპოლელი მთავარეპისკოპოსია მოხსენებული, მაგრამ თხზულების პირველი ნაწილის შესავლითგან უფრო საფიქრებელია, რომ ავტორი სამონასტრო ძმობის ძმათაგანი, ანუ მონაზონი უნდა ყოფილიყო. როდესაც იგი გვამცნებს, რომ მან თავის სურვილით-კი არ შეადგინა ეს ნაშრომი, არამედ სხვათა რჩევითა და იძულებით, ავტორი სხვათა შორის ამბობს: „ვინაჲთგან უკუე მაიძულეს ღთის მოყუარეთა და სულიერთა ძმათა აღწერად მცირედი ესე რჩულისკანონი და თითოეულისა ცოდვისა განწესებული სინა-

ნული“, ამიტომ „კრძალულებითა და შიშითა კელეყავ საქმესა იმას“-ო (იქვე, 16).

რამდენადაც დედააზრისა და მოძღვრების მთავარი დებულების მხრით „კანონნი შეცოდებულთანი“ საყურადღებო და საგულისხმოა, იმდენად შინაგანი აგებულებითა და შინაარსით მდარე ნაწარმოებს წარმოადგენს, ხშირად გამეორებას შეიცავს და უმთავრესად ზნეობრივი ხასიათის და სქესობრივი ცხოვრების ცოდვების აღნუსხვასა და უსიამოვნო აღწერილობას წარმოადგენს. დანაშაულობათა ბუნებისა და თვისებათა ანალიზისათვის-კი თითქმის არაერთა-რი ყურადღება არა აქვს მიქცეული.

კანონნი შეცოდებულთანი აღმოსავლეთის საქრისტიანო ეკლესიის გარდა რომის ეკლესიასაც ჰქონდა და იქ ეს დარგი საშუალო საუკუნეებში განსაკუთრებით იყო განვითარებული. იქაური კანონნი შეცოდებულთანი ცნობილი არიან „libri poenitentiales“-ს სახელით. ამგვარი თხზულება პირველად ირლანდიისა და ბრიტანიის ეკლესიაში გაჩნდა, სადაც განსაკუთრებით ცნობილი იყო ინგლისის გარეშეც განთქმული ერთი „კანონი შეცოდებულთანი“, რომლის ავტორადაც ინგლისის ეკლესიის უპირველესი თევდორე კენტერბერგიის არქიეპისკოპოზი ტომით ბერძენი († 690) იყო მიჩნეული. ამ კანონებში ბევრი რამეა, რაც აღმოსავლეთის ეკლესიას უახლოვებს (А. Павлов, Курс церковного права, 1902 წ., გვ. 83 და ზაოზერსკის Номок. И. Постника, 69). ინგლისური შეცოდებულთა კანონების გარდა ფრანკებისა და რომაული ამგვარივე ძეგლებიც არსებობდნენ. ამ ძეგლებში ადგილობრივი სისხლის სამართლისა და ხალხური ადათების იმდენად ძლიერი გავლენა მოჩანს, რომ ისინი მართო შეცოდებულთა კანონებად-კი არ შეიძლება ჩაითვალოს, არამედ სისხლის სამართლის ძეგლებადაც.

ინგლისური კანონნი შეცოდებულთანი იმ მხრივ განსხვავდებიან რომაული ანაირისავე ნაწარმოებებთან, რომ იქ სასჯელის ხანგრძლივობის შემცირება ეპისკოპოსის გადაწყვეტილებაზე (arbitrium) იყო დამოკიდებული და ამის გამო გერმანელმა მეცნიერმა შმიცმა ინგლისური ძეგლების სისტემას „საარბიტრო“ უწოდა. მანვე აღნიშნა, რომ თვით რომის დედაეკლესიის შეცოდებულთა კანონები ამ მხრივ თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან და იქ სასჯელის, ან სინანულის ხანგრძლივობა კანონების მიხედვით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული (Schmitz, Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche, 1883 წ., გვ. 521 და ზაოზერსკი Номок. 70).

ფრანკების ეკლესიის შეცოდებულთა კანონები მონაზონური სიმკაცრით არის შედგენილი და სასჯელებიც ცოდვებისა და დანაშაულობათათვის იმდენად მძიმეა დანიშნული, რომ უფრო ბერებისათვის იყო გამოსადეგი, ვიდრე ერისკაცთათვის (იქვე).

§ 3. საქართველოს ადგილობრივი კრებების ძეგლები.

ჩვეულებრივი, საეკლესიო კანონებით დაწესებულ, ადგილობრივ საეკლესიო კრებებს გარდა, რომელნიც კანონმდებლობით მოღვაწეობისათვის რასაკვირველია განკუთვნილი არ ყოფილან. საქართველოში არა ერთხელ საგანგებო დიდმნიშვნელოვანი კრებებიც ყოფილა მოწვეული პირველხარისხოვანი საკითხების განსახილველად და გადასაჭრელად. თუ ჩვეულებრივი კრებების დადგენილება, ვითარცა მიმდინარე წვრილმანი საკმევების მომწესრიგებელი, შესაძლებელია ძეგლისწერის სახით აღნუსხული არც კი ყოფილიყო, ძნელი დასაჯერებელია საგანგებო და დიდმნიშვნელოვანი ადგილობრივი კრებების ნამუშავარი უკვალოდ დაეტოვებინათ და ამა თუ იმ სახით შესაფერისი ძეგლისწერის შედგენისათვის არ შეეწუხებინათ თავი. დაუჯერებელი რამეა მაგ., რომ ქართლის ეკლესიის თვითმწყობის პირველად შემოღების დროს ადგილობრივ კრებას ჩვენში სათანადო მსჯელობა არ ჰქონოდა და დადგენილება არ აღენუსხა. შეუძლებელია თუნდაც 607 წ., როდესაც ქართველთა და სომეხთა ეკლესიებს შორის განხეთქილება მოხდა და სომეხთა ეკლესიის მესვეურებმა ქართველები, ვითარცა მწვალებელნი, შეაჩვენეს კიდევ, რომ ქართველთა სამღვდლოებას ამის საპასუხოდ საეკლესიო კრებაზე შესაფერისი დადგენილება არ განეჩინა და შთამომავლობისათვის ეს წერილობით არ შეენახა.

როგორც მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანიტგანა ჩანს, ქართულ ეკლესიას VIII-IX საუკუნემდის ცოლოსნობა შეუნახავს ეპისკოპოსთათვის იმ დროს, როდესაც მსოფლიო ეკლესიაში როგორც აღმოსავლეთში, ისევე დასავლეთში, დიდხანია უკვე ცოლოსნობა მოსპობილი და აკრძალული იყო. საფიქრებელია, რომ ამ თვალსაჩინო განსხვავების შესახებაც შესაფერისი საბუთიანობა და დადგენილება ექმნებოდა ქართულ ადგილობრივ საეკლესიო კრებას. გიორგი მერჩულს შენახული აქვს ცნობა ჯაფახეთში მე-IX ს. შუა წლებში შეკრებილი კრების შესახებ, რომელმაც კათალიკოზის არჩევნების უკანონობის საკითხი განიხილა (ც-ე გ-ელ ხნძთლსჲ, გვ. მე 5 მბ). თუ ის, რაც ჟამთა უკუე ღმრთის-მსახურისა მეფისა ბაგრატისთა

მოხდა, როდესაც „იქმნა კულად კრებაჲ ღრტილას“, ნამდვილად „არა ვიდრემე სამღუდელო, არამედ უფროსლა სამხედრო“ იყო (სქს სამოთხე, 615) და ვითარცა არა საეკლესიო, არამედ საპაექრო კრება შეიძლება უძველესწეროდაც დარჩენილიყო, რამდენი ნამდვილი საეკლესიო კრებები ყოფილა საქართველოში, რომ მათი კვალი ამ ჟამად ან გამქრალა, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის.

ამ მხრივ მე-XII-ე ს-მდე გამოჩაყლის მხოლოდ რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრება შეადგენს, რომლის ძეგლისწერა არამც თუ მარტო შენახულ იქმნა და არის ეზღაც, არამედ დიდ სჯულისკანონშიაც-კი იქმნა ძველადვე შეტანილი (იხ. ბენეშევიჩის Грѹз. велик. номок. XV. II).

А. რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლისწერა.

რუის-ურბნისის კრების ოქმები ორჯერ არის გამოცემული: პირველად 1882 წ. საბინინის მიერ „საქართველოს სამოთხეში“ გვ. 518-530, მეორედ თ. ჟორდანიამ დაბეჭდა ქქების II წიგნში გვ. 54-72. საბინინს ნათქვამი აქვს: „ძეგლისწერაჲ ესე დიდითა პირითა და იწროებითა გადმოუწერე მცხეთის საწიგნობელითგან, რომელიც იპოება დიდსა ნომოკანონსა შინა. ეკზარხოს ევსევის დროსა შინა, რომელმან რჩევითა მაკარი არხ. და ბასხაროვისა აღმიკრძალა შესვლა სადმე მონასტრის ანუ ეკლესიის საწიგნობელსა შინა და თუ რამე შეცდომა შეერია ამ ძეგლისწერასა, დამნაშავენი ეს პირნი არიან, რათა მპარაობით უნდა გადმომეწერაო (სქ სმთხე, 530. შენ. 3). თ. ჟორდანიას ტექსტი საეკლესიო მუზეუმის № 76 ხელთნაწერის მიხედვით დაუბეჭდია. ხელთნაწერი სქელ ქაღალდზე ყოფილა დაწერილი, უთარილოა, მაგრამ „პალეოგრაფიული ხასიათი წერისა უეჭველ ჰყოფს, რომ ხელნაწერი ეკუთვნის XII ანუ XIII საუკუნეს“-ო (ქქები II, 54). პროფ. ბენეშევიჩის აზრით-კი ამ ხელთნაწერის უმთავრესი ნაწილი გვ. 7-495 მე-XIII-XIV-ე ს-ის ხელით ყოფილა („рука XIII-XIV века“) ნაწერი (XB. II, 351).

„ძეგლისწერაჲ წმიდისა და ღთივ-შეკრებულისა კრებისაჲ, რომელი შემოკრბა ბრძანებითა კეთილად-მსახურისა და ღთივ-დაცულისა მეფისა ჩუენისა დავით აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისასა პირთათჳს, რომელნი ქუემო მოკსენებულ არიან“-ო (ქქები II, 56). ამ სათაურით იწყება რუის-ურბნისის საეკლესიო

ლესიო კრების დადგენილებანი. უკვე ეს სათაურია დამახასიათებელი და საყურადღებო. ეს კრება „ლთივ-შეკრებულად“ არის გამოცხადებული. თუმცა აქვეა აღნიშნული, რომ იგი „შემოკრება ბრძანებითა მეფისა“. მაშასადამე საფიქრებელი ხდება, რომ ამ კრების მოწვევის თაოსნობა დავით აღმაშენებელს ეკუთვნის. მისი ისტორიკოსის მოთხრობა ამ კრების შესახებ და ამ კრების განაჩენის მნიშვნელობა უმთავრესად საქართველოს სახელმწიფო და საეკლესიო წესწყობილებისათვის უფრო აძლიერებს სათაურის ზემომოყვანილობას. არსენი მონაზონის მიერ საეკლესიო კრების სახელით დაწერილ სამადლობელ ქება-დიდებაშიც ეს გარემოება აღნიშნულია და ნათქვამია: „ესე (ე. ი. ძეგლის წერა) აწ ძღუნად მოგართუნა შენ მწყობრმან შენთა ამათ ნაზირეველთა სიმრავლისამან... რომელ მოსწრაფებით შემოკრებაჲ უბრძანე შენ და დიდისა ამის და ღმრთისა-სათნოჲსა წარმართებისა თანაშუამდგომელად ღმრთისა მიმართ მოიგენ“-ო (ქ.კბი, II, 69).

ამას გარდა, როდესაც საეკლესიო კრება მოუწვევია, როგორც ჩანს, მეფეს უკვე წინააღმდეგ, მსჯელობის საგანი და განსახილველი საკითხების სია განუსაზღვრავს ისე, რომ იგი შემოკრება „პირთათჳს, რომელნი ქუემო მოკსენებულ არიან“-ო. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ რუის-ურბნისის კრების მოწვევა წინასწარ განზრახული მიზნითა და გეგმის განსახორციელებლად ყოფილა გამოწვეული და იგი ჩვეულებრივი, მორიგე კრება-კი არაა, არამედ საგანგებო და განსაკუთრებული ყრილობა ყოფილა.

თვით ძეგლისწერაში აღნიშნულია კიდევ ამ კრების მთავარი მიზანი და დანიშნულება. „ამისთჳს შემოკრება კრებაჲ... გარნა არა თუ უბიწოებასა ქართველთა სარწმუნოებასა ბიწი რაჲმე შეჰხებოდა... არამედ სხუათა საეკლესიოთა და სამღდლოთა და საქრისტიანოთა ძიებათათჳს“-ო (ქ.კბი II, 61-62).

მაშასადამე, რუის-ურბნისის კრების შეყრის მიზეზი და მიზანი დოგმატური საკითხების „ძიებანი“-კი არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ „საეკლესიო“, ე. ი. რაც ეკლესიას ვითარცა დაწესებულებას ეხებოდა „სამღდლო“ ანუ მღვდელთმსახურთა შესახები საკითხების განსახილველად და „საქრისტიანო“ მრევლის, ხალხის წრეში გავრცელებულ მავნე და უწესო ზნე-ჩვეულებათა და ცოდვათა ამოსაყვეთად. თანამედროვე ტერმინოლოგიით რომ გამოიხატოს ამ კრების მიზანი, მისი მსჯელობისა და კანონ-

მდებლობის საგნად საეკლესიო წესწყობილებისა. სამღვდელმსახურო წესებისა და მრევლის ზნეჩვეულებათა და შეცოდებულების განმართვა და მოწესრიგება ყოფილა. მართლაც ამ ძეგლისწერაში ერთი სტრიქონიც-კი არ მოიპოვება რაიმე დოგმატური უთანხმოების შესახებ.

მეფის მიერ მოწვეული კრების სხდომების საჯდომად არჩეული ყოფილა ისეთი ადგილი, რომელიც მდებარეობდა „სანახებთა ქართლისათა, მახლობელად ორთა საეპისკოპოსოთა რუის(ის)ა და ურბნისისა“ (ქქბი, II, 61). იყო იქ თუ არა რაიმე დაბა, ან მონასტერი, არა ჩანს, მხოლოდ ცხადია, ფართო და შესაფერისად მოწყობილი შენობები რომ არ ჰქონოდათ იქ შეკრებილთა და თავმოყრილებს, მას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი არ უწოდებდა „ადგილსა ჯეროვანსა“ და წევრებიც ვერ შესძლებდნენ „მრავალდღე გამოწულილვითა ფრიადითა“ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილებისა და ყოფა-(ცხოვრების ნაკლის გამოძიებასა და განმართვას (ცა მწფსა დთსი * 524, გვ. 291). ამგვარი საფუძვლიანი და ზანჯრძლივი მუშაობისათვის მართლაც და შესაფერისი სადგომი იყო საკირო.

კრებაში მონაწილეობა მიუღია სამღვდელოებას და იგი იყო „კრებაჲ ღმრთის მოყუარეთა ეპისკოპოსთა, პატროსანთა მღვდელთა და ღირსთა დიაკონთაჲ, ქრისტეს მოყუარეთა მონაზონთა, დაჟუღებულთა და მეუღაბნოეთაჲ“ (ქქბი II, 61). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით-კი ამ კრების შემადგენლობა გაცილებით უფრო მრავალფეროვანი ყოფილა. ძეგემ თურმე მოიწვია, „ერი მრავალი, რამეთუ სამეფოსა თვისისა კათალიკოზი, მღვდელთმთავარი, მეუღაბნოენი და მეცნიერნი შემოკრიბნა წინაშე მათსა“-ო (ცა მწფსა დთსი * 524, გვ. 291). მაშასადამე საკუთრივ სამღვდელოების გარდა ყოფილან აგრეთვე თავისი ცოდნით განთქმული პირები, ამ შემთხვევაში საფიქრებელია სასულიერო წრის წარმომადგენელნი „მეცნიერნი“. მართლაც ერთ-ერთი მათგანი უნდა იყოს არსენი მონაზონი კალიპოსელი, რომელსაც ვითარცა „სჯულთერისა მოღუაწისა“ სახელის მქონებელს რუის-ურბნისის კრებამ მრავალყამიერობაც-კი ჩაუწერა ძეგლში (ქქბი II, 71).

თუ ოუის-ურბნისის საეკლესიო კრება მეფისგან იყო მოწვეული და მისგანვე ჰქონდა მას გარკვეული მიმართულების გეზი მიცემული, კრების თავმჯდომარედ კათალიკოზი ყოფილა. თვით ძეგლის წერაშიც აღნიშნულია, რომ „თავ და წინამძღუარ... წმიდისა მის კრებისა იყო... იოვანე ყოვლად ღირსი მთავარ-

ეპისკოპოსი, კათალიკოსი და ყოვლისა საქართველოჲსა დიდი მამათმთავარი“-ო (ქქბი II, 62).

ამ კრების მუშაობაში მხურვალე მონაწილეობა მიუღია და მის ნაყოფიერებისა და წარმატებისათვის თავის მსჯელობითა და საბუთიანობით საუკეთესოდ ხელი შეუწყვია საქართველოს მაშინდელ მწიგნობართუხუცესსა და დავით აღმაშენებელის გაბედული სახელმწიფოებრივი და კულტურული მოღვაწეობის თანამზრახველსა და დაუღალავ მონაწილეს. ამ „გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართუხუცესისა“ ღვაწლი იმდენად დიდი ყოფილა, რომ ვითარცა „თუალად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა“თვის კრებას ძეგლისწერაში მისი მრავალეამიერობაც შეუტანია (ქქბი II, 71).

ხოლო რუის-ურბნისის კრების ოქნებისა და საზოგადოდ ძეგლისწერისა და მეფისადმი სამადლობელი ქება-დიდების შედგენა, როგორც ჩანს, არსენი მონაზონსა ჰქონია მინდობილი. ის ყოფილა, როგორც ეხლა იტყოდნენ, ამ კრების მდივანი. ეს იქითგანა ჩანს, რომ თვით ამ კრების კანონების ბოლოს დართულს დავით აღმაშენებლისადმი დაწერილ მიმართვას სათაურად აქვს „მეფესა დავითს მონაზონი არსენი“-ო, რაც ძეგლის ამ ნაწილის არსენის დამწერელობის მომასწავებელია. მაგრამ რათგან ამ მიმართვასა და ქება-დიდებას უშუალოდ კრების დადგენილებით აღვლენილი მრავალეამიერობა ცოცხალ, ხოლო მიცვალებულ გამოჩენილ მოღვაწეთათვის საუკუნო ხსენებაა მოთავსებული, ამიტომ ეს ბოლო ნაწილიც მთლად ძეგლისწერას ეკუთვნის და იმავე არსენის ნაწერის გაგრძელების შთაბეჭდილებას ახდენს. ძეგლისწერის მთავარი და ამ ბოლო ნაწილების ენის იგივეობა გვაფიქრებინებს, რომ რუის-ურბნისის კრების მდივნად და ძეგლისწერის შემდგენელად სწორედ არსენი მონაზონი უნდა ყოფილიყო.

რუის-ურბნისის კრების დადგენილების დიდმნიშვნელოვანობა თვით მონაწილეთაც ნათლად ჰქონიათ გათვალისწინებული და თანამედროვე თაობასაც კარგად ესმოდა მისი დადგენილებანი და აღწერილი თავისი თვისებებით ყველას მოსწონდა ვითარცა „ძეგლი შუენიერი“, ხოლო ღირსებით რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლისწერა ცნობილი იყო როგორც „მიმდგომი და მოწამე წმიდათა ათორმეტთა კრებათა“ (ცა მწესა დთსი * 524, გვ. 291-292).

ძეგლისწერა ოთხი მთავარი ნაწილისაგან შესდგება, თუმცა თ. ეორდანიას გამოცემის მიხედვით მხოლოდ ერთს, სახელდობრ მესამე ნაწილსა აქვს განსაკუთრებული სათაური.

პირველ ნაწილს შესავალი შეადგენს, იწყება თავითგანვე და თავდება იქ, სადაც საკუთრივ კრების დადგენილება იწყება (ქ.ბი II, 56-62). მეორე—სწორედ ამ დადგენილებებს შეიცავს (გვ. 62-68), რომელსაც მესამე ნაწილის, სათაურის მსგავსად, წითურად ასომთავრულად დაწერილი წინადადება მისდევს „მეფესა და ვითს მონაზონი არსენი“. აქ მესამე ნაწილი იწყება. იგი დავით აღმაშენებლისადმი მიმართულ სამადლობელ ქება-დადებას წარმოადგენს, როგორც ამ კრების მოწვევისა და ისევე საზოგადოდ მთელი მისი მოღვაწეობისათვის (გვ. 68-70). ამას ბოლოში მისდევს კრების მიერ წარმოთქმული და აღწერილი მეფისა, მისი სახლობისა და გამოჩენილ ქართველ ცოცხალ მოღვაწეთათვის მრავალჯამიერი ცხოვრება, ხოლო მიცვალებულთათვის საუკუნო ხსენება: ეს ძეგლისწერის მეოთხე და ამასთანავე უკანასკნელი ნაწილია (გვ. 70-72).

პირველი ნაწილი რთული შედგენილობისაა და ჯერ მსოფლიოსა, ადამიანისა და სარწმუნოების განვითარების შესახებ საზოგადო ფილოსოფიურ მოძღვრებას შეიცავს (გვ. 56-58). შემდეგ საქართველოს პირველზნისი და მეორეჯერი გაქრისტიანებისა და ქართული ეკლესიის დაფუძნების შესახებაა საუბარი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერისა და ისტორიკოსის ეფრემ მცირესგან შექმნილი კონცეპციის მიხედვით (გვ. 58-59). მერმე იმ საეკლესიო კანონმდებლობისა და სამართლის ძეგლების აღწერას მისდევს, რომელთა ცოდნა და „შედგომა“ მართლმადიდებელთათვის სავალდებულოდ იყო მიჩნეული (გვ. 59-60). ამის შემდეგ ბუნებითი და დაწერილი სამართლის განვითარების ზოგადი ფილოსოფიური მოკლე მიმოხილვაა (გვ. 60-61) და სულ ბოლოს რუის-ურბნისის კრების მოწვევის გარემოება და მიზანია აღნიშნული (გვ. 61-62).

ამ პირველ ნაწილს, რომელიც რუის-ურბნისის კრების კანონებს წინ უძღვის და შესავალად აქვს, მკითხველისათვის ის საზოგადო ფილოსოფიურ-უფლებრივი და ისტორიული საფუძველი და მოძღვრება უნდა გაეთვალისწინებინა, რომელზედაც ამ კრების დადგენილების შემადგენელთ თავიანთი კანონმდებლობითი მოღვაწეობა დაუმყარებიათ. იქ ეს პირდაპირ არის კიდევ ნათქვამი და სწერია: „ხოლო ჩუენ ესე ამისთჳს მოვიკისენენით, რათა პირველითგან პირი სიტყჳსა განვმართოთ“-ო (გვ. 60).

საყურადღებოა და აღსანიშნავი, რომ თვით რუის-ურბნისის კრების კანონები, თ. ეორდანიას სიტყვით, ხელთნაწერში გარეგნულად მუხლებად არ ყოფილა დაყოფილი და არც სათვალავები ჰქონია: „კანონების თავს მუხ-

ლები (ა, ბ, გ და სხვა) ჩვენ დავსხით“-ო (გვ. 62 შენ.*), თ. ჟორდანიას რუის-ურბნისის ძეგლისწერის ტექსტი 15 მუხლად გაუყვია. პროფ. კ. კეკელიძეც ამბობს, რომ რუის-ურბნისის კრებას „დაუდგენია 15 კანონი“ (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 617). მაგრამ ამ ძეგლისწერაში ეფრემ მცირესეული განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნებია ნახმარი და მათი დასმულობის დაკვირვება ტექსტის მუხლებად დანაწილების გაგებას გვიადვილებს. სამწუხაროდ არა ჩანს, რომ თ. ჟორდანიას თავის გამოცემაში ამ ნიშნებისათვის ჯეროვანი ყურადღება მიექციოს და სათანადოდ დაეცვას. ამიტომ ეს საკითხი საგანგებოდ ხელთაწერების მიხედვით უნდა იყოს შესწავლილი.

ამაზე გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებას აქვს, რომ დადგენილების მუხლობრივ დანაწილებას თვით ენაც ამჟღავნებს და ყოველთვის, როცა შინაარსის მხრივ ახალი დადგენილება იწყება, თავში შესაფერისი, ერთგვარად გამომყოფელი და ყურადღების მიმზიდველი, სიტყვებია ხოლმე ნახმარი, მაგ.:

§ 1 ასე იწყება: „და პირველად ეპისკოპოსნი ვინმე ვერ ღირსებით შემოსრულნი პატივსა მღდელთმთავრობისასა... განეკუთვნით“-ო (გვ. 62).

§ 2: „ამასთანავე სულმოკლებაჲცა კელდასხმათაჲ... დაეკსენით“ (იქვე).

§ 3: „ხოლო წესი კელდასხმადთა სრულებისაჲ“ (გვ. 63).

§ 4: „ხოლო ქრთამისა და საფასისა, რომელსა მიიღებენ კელთდამსხმელნი კელთდასხმადთაგან“ (იქვე).

§ 5: „მერმეცა სამღდელთა კურქელთა და ღთისადა შეწირულთა სიწმიდედათჳს“ (იქვე).

§ 6: „ამასთანავე ესეცა მოვიკსენეთ“... (გვ. 64).

§ 7: „კუალად ამასაც განვასაზღვრებთ, რათა“ (გვ. 64).

§ 9: „შემდგომად ამათსა ამისიცა სათანადოდ ვგონეთ მოკსენებაჲ“ (იქვე).

§ 11: „ხოლო ერთსა საკურთხეველსა... ჟამის წირვისაჲ“ (გვ. 65).

§ 13: „კუალად განვაწესებთ, რათა“ (გვ. 65).

§ 14: „ვინაჲთგან ესეცა უწესოებაჲ მრავალთა მიერ აღსრულებულად გუუუნა“ (გვ. 66).

§ 15: „მერმეცა ღ'თის მოძაგებულისა... ცოდვათა უბილ-
წესისა საძაგებლებისა სოდომელთაჲსა“ (გვ. 66).

ამგვარად ირკვევა, რომ თვითეული დადგენილების გამომოყ-
ველ გამონათქვამებად ძეგლისწერის შემდგენელთ უზმართათ: ორჯერ
„ამასთანავე“ (§§ 2 და 6), სამჯერ „ხოლო“ (§§ 3, 4 და 11), ორჯერ
„მერმეცა“ (§§ 5 და 15), ორჯერ „კუალად“ (§§ 7 და 13), თითოჯერ
„შემდგომად ამათსა“ (§ 9) და „ვინაჲთგან“ (§ 14). აღსანიშ-
ნავია მეტადრე მუხლის შესავალი წინადადებები: „ესე-
ცა მოვიკენეთ“, „ამისიცა სათანადოდ ვგონეთ მოკსენებაჲ“, „ამასა-
ცა განვსაზღვრებთ“, „განვაწესებთ რათა“, „ესეცა გუუწყავ“, რო-
მელნიც ახალი საკითხის დასაწყისს უძღვის ხოლმე
წინ და ამ გარემოების მომასწავებელია. ყოველი ახალი
საკითხი-კი თავის მხრით შეიძლება მუხლებად იყოს დაყოფილი.

ამ დაკვირვების შემდგომ საფიქრებელია, რომ § 5 უნდა
ორ მუხლად გაიყოს, რომელთაგან პირველი ნაწილი
სამღებლო კურქელთა და შეწირულებათა ხელუხ-
ლებლობის საზოგადო დაკანონებას შეიცავს, მეორე
ნაწილი-კი იწყება „ხოლო“-თი, რომელსაც წინ: სასვე-
ნი ნიშანი უზის, და ამ დადგენილების დამარღვე-
ველთათვის დაწესებულ სასჯელს შეიცავს (იხ. გვ. 65—
64 § 5). ამგვარადვე საფიქრებელია, რომ ძეგლისწერის შემ-
დგენელთ § 6 ორ მუხლად ჰქონიათ ნაგულისხმევი და
პირველი ნაწილი გვირგვინთა კურთხევის საზოგადო
წესებს შეიცავს, მეორე-კი, რომელსაც თავში ამნაი-
რადვე „ხოლო“ უძღვის და წინ: სასვენი ნიშანი
უზის, გვირგვინთა კურთხევის შემდგომად მიღე-
ბულ წესებს ეხება. შესაძლებელია ამ დადგენილება-
თა დამარღვეველთათვის სასჯელის შესახები ცნო-
ბაც ცალკე §-ად იყოს ნაეარაუდევო, რათგან იგიც: ნიშ-
ნითა და „ხოლო“-თი არის წაძღვანებული (გვ. 64).

აღსანიშნავია, რომ სამს (§§ 8, 10 და 12) მუხლს თავში და-
ბეჭდილი ტექსტისდა მიხედვით მაინც არავითარი ზემოაღნიშნულის
მსგავსი გამომოყვანილი გამონათქვამი წინ არ უძღვის, მაგრამ ჯერ
გამოსარკვევია, იმთავითვე ასე იყო, თუ შემდეგში გადაწერათგან
იქმნა გამოტოვებული. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ამ ძეგლისწე-
რის პირვანდელი სახე დამახინჯებული ჩანს და ჯერ კიდევ აღდგენა
სჭირდება, მაგრამ ზემონათქვამის შემდგომ მაინც საფიქრებელია, რომ
ტექსტი 17 §-ად არის ნაგულისხმევი.

კრების კანონებრივი დადგენილებანი მხოლოდ თავშია შინაარსისდა მიხედვით დალაგებული, მერმე კი ეს აღარ არის დაცული.

რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის-წერა ქართული საეკლესიო სამართლის საუცხოო ძეგლია და როგორც შინაარსით, ისევე გარეგნულადაც საინტერესო ნაწარმოებია და ძვირფას ცნობებს შეიცავს ქართული საერო სამართლის ისტორიისათვისაც. ამ ძეგლის შესახებ დაწერილი აქვს მონოგრაფია ნ. ურბნელს „ჩვენი საეკლესიო სჯულმდებლობა, ძეგლისწერა“ (იხ. გაზ. „ივერია“ 1888 წ. №№ 38, 46, 47, 75, 270 და 271).

В. 1263 წ. ახლო დროის საქართველოს საეკლესიო კრების მოხსენება და დადგენილება.

თ. ჟორდანიამ თავისი „ქრონიკები“-ს მე-II წიგნში მე-XIII ს. საეკლესიო კრების დადგენილება მისგან ნაპოვნი მე-XVII ს. პირის მიხედვით დაბეჭდა. ამ ძეგლის ტექსტი აქა-იქ დამახინჯებული ზანდა. 1925 წ. გ. გოზალიშვილმა საქართველოს ცენტრარქივში ამ ძეგლის ტექსტი „მე-XIII საუკუნის ლამაზი მხედრული ხელით“ ქალაღზე დაწერილი იპოვა და „საისტორიო მოამბის“ 1925 წ. I წიგნში პატარა გამოკვლევითურთ გამოაქვეყნა (გვ. 219-224). ამ ხელთნაწერის „დასაწყისი დაზიანებულია და ზოგიერთი სიტყვა არ იკითხება“, მაგრამ გ. გოზალიშვილის აზრით ამ ადგილს „აღბად იგივე უნდა წერებულყო, რაც ჟორდანიას მიერ დაბეჭდილში, რადგან ტექსტი სხვაში ერთმანეთს ეთანხმება“-ო (იქვე, გვ. 219). საქმე ისაა, რომ იმ მე-XVII ს. პირშიაც, რომელიც თ. ჟორდანიას ხელთ ჰქონია, ამ ძეგლს თავი და დასაწყისი არ უჩანს. ამიტომ ცხადია, რომ იმ ხელთნაწერს, რომლითგანაც მე-XVII ს. პირი გადმოუღიათ, თავი დაზიანებული ჰქონია და ამის გამო ვერც ეს პირი ავსებს იმ დანაკლის ნაწილს, რომელიც მას თავში აქვს. ამ გარემოების, გამოა, რომ ამ საბუთის როგორც დაწერილობის თარიღი, ნამდვილი შემდგენელისა, ისევე იმ მეფის სახელი, რომლისადმიც ეს მოხსენება და დადგენილება მიმართული ყოფილა, ძეგლის დაცული ტექსტიდან არა ჩანს და გამოსარკვევია.

გ. გოზალიშვილს ნათქვამი აქვს: მის მიერ ნაპოვნი „დედანი უნდა წარმომდინარეობდეს საკათალიკოზო არქივიდან, მაშასადამე რადგანაც საბუთი წარმოადგენს საეკლესიო ყრილობის მომართვას მეფისადმი, ამიტომ არსებითად ეს არ უნდა იყოს თვით ის საბუთი, რომელიც მეფეს წარედგინა, არაჲდ ზისი პირი, საკათა-

ლიკოზო არქივში დაცული“-ო (იქვე, გვ. 219). სწორე მსჯელობაა, რამდენადაც ეს ხელთნაწერი არ შეიძლება მეფისადმი მირთმეულ საბუთად მიჩნეულ იქმნეს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ იგი ამ საეკლესიო კრების დადგენილების არც ის ნუსხა-დედანი უნდა იყოს, რომლისგანაც კახელად გარდანაწერს მეფეს მიართმევდენ. ამ გარემოებას ტექსტის შეცდომები ცხად-ჰყოფენ. ის უნდა მართლაც მხოლოდ პირი იყოს, ეგების მე-XIII საუკუნისა.

საფიქრებელია, რომ ამ ძეგლს თავის გარდა ბოლოც აკლია. მართალია კრების სავით დადგენილების ტექსტი დამთავრებულ შთაბეჭდილებას ახდენს და დანაკლისი არ ემჩნევა, მაგრამ დაუჯერებელია, რომ დადგენილების ბოლოში ამ საეკლესიო კრების თავჯდომარესა და მთავარ ხელმძღვანელთ ხელი არ მოეწერათ. მეტად მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები იყო მისი დადგენილება, რომ ხელმოუწერელი წარედგინათ მეფისათვის. აპიტომ უეჭველია ამ ძეგლს ბოლოც უნდა აკლდეს.

ეს ძეგლი საქართველოს საეკლესიო კრების დადგენილებას შეიცავს საეკლესიო მამულების სახელმწიფო ხელისულებისაგან სხეებზე გაცემის გამო და მას ზვენი ქვეყნის როგორც სოციალური, ისევე ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად უაღრესი მნიშვნელობა აქვს. ამასთანავე იგი ფრიად საგულისხმო ცნობებს შეიცავს სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის მე-X-XIII სს-ში არსებული უფლებრივი დამოკიდებულების გასათვალისწინებლად.

ტექსტის დასაწყისის დაზიანებულობის გამო, როგორც აღნიშნული იყო, ამ საეკლესიო კრების ძეგლისწერის თარიღი გამოსარკვევია. თ. ჟორდანიას, ამ ძეგლის პირველი მპოვნელ-გამომცემელი, თავის საბოლოო დასკვნაში ულუ-დავითის დროისად სთვლიდა, მაგრამ თარიღი დაახლოვებითაც განსაზღვრული არ აქვს (ქ. კბი II, 184). ამ ძეგლის მეორეჯერ ხელთნაწერის მიხედვით დამბეჭდავი გ. გოზალიშვილი ამ კრების დაახლოვებით დათარიღებას შეეცადა. მისი სიტყვით მათიანეში ნათქვამია, რომ „ყამსა სიბერისა მისისასა (ულუ-დავით) არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღვთისა და მქლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოზოთა“ და სხვა იმგვარადვე, როგორც ქართველ ჟამთააღმწერელსა აქვს მოთხრობილი. ამ ამონაწერის თანახმად გ. გოზალიშვილის სიტყვით „საგულისხმებელია, რომ ულუ-დავითი იპულებული ყოფილა ამ ზომისთვის მიემართა „ყამსა სიბერისა მისისასა“, მისი შვილის გიორგის სიკედილის წინ ახლო ხანებში“. ხოლო რაკი გიორგი უფლისწული 1268 წ. გარდაიცვალაო, „ამისდა

მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საეკლესიო (ალბათ კათალიკოზთან) შეკრებილობა, რომელიც მეფეს განსაზღვრულ მოთხოვნებს უდგენს, უნდა შემდგარიყო დაახლოებით 1266-1268 წლებში. ჩვენი საბუთიც ამ დროს უნდა იყოს დაწერილი“-ო (საისტ. მოამბე, 1925 წ., I, 224).

თვით ქალქთა აღმწერელის ეს სიტყვები სიბერის ჟამის შესახებ იმდენად მეფე ულუ-დავითს არ ეხება, რამდენადაც სოლომონს. მართალია ჩვენი ისტორიკოსის მოთხრობა აქცოტა დაზიანებული უნდა იყოს და ერთი, ან ორიოდ სიტყვა მის წინადადებას უნდა აკლდეს, მაგრამ მისი აზრის გაგება მაინც ადვილია. ქალქთა აღმწერელს ნათქვამი აქვს: „ხოლო თქმულ არს ესეცა, ვითარ ბრძენისა სოლომონისათვის წერილ არს ჟამსა სიბერისა მისისა არა-მართლად ვიდოდა წინაშე ღთისა და მძლავრებისაგან თათართა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოსთა“ და სხვა (*851, გვ. 696). გულდასმითი გადაკითხვა ყველას აგრძნობინებს, რომ „ვიდოდა წინაშე ღთისა“-სა და „და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან-ს“ შორის ტექსტს რამდენიმე სიტყვა უნდა აკლდეს და მის გამო ამ წინადადების აზრის ბუნებრივი მიმდინარეობა და განვითარება დარღვეულია. ამას გარდა, ცხადია სიტყვები „ჟამსა სიბერისა მისისასა არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღთისა“ სოლომონს ეხება და ეკუთვნის და არა ულუ-დავითს. მართლაც სოლომონ ბრძენის შესახებ დაბადებაში, მეფეთა წიგნში წერია („წერილ არს“), რომ სოლომონ მეფე დედათმოყვარე გახდა, ბევრი ცოლი შეირთო და მრავალრიცხოვანი საყვარლები მოიყვანა, თანაც დამატებულია, რომ ეს „იქმნა ჟამსა შინა სოლომონის სიბერისა“ (3 მეფეთა, XI, 1-5). გიორგი ამბარტოლის ხრონოგრაფის ქართულ თარგმანშიაც ნათქვამია, რომ სოლომონის დედათმოყვარეობა და კერბთმსახურება „იყო დღეთა სიბერისა მისისათა“, როდესაც ის „არა ვიდოდა შემდგომად უფლისა, ვითარცა დავით მამამ მისი“-ო (სვ. ყაუხჩიშვილის გამოც. 93-94). ქალქთა აღმწერლის შედარება იმაზე დაბკარებული, რომ როგორც სოლომონზე საღმრთო წერილში სწერია სიბერის დროს სწორე ღვთისნიერ გზას გადასცილდაო, ისევე ულუ-დავითზეც თქმულა, რომ საეკლესიო ქონების გაცემით სწორე („მართალ“) გზას გადაუხვიაო.

მაგრამ ქალქთა აღმწერლის ამ შედარების მეორე ნაწილის დასაწყისი, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, დაზიანებულია და დაკარგული. ჯერ ერთი წინადადების ამ მეორე ნაწილს

უნდა აკლდეს სიტყვები „ესრე სახედ-ვე“ ან „ესრეთ-ვე“, ან და ამის მსგავსი სხვა რომელიმე გამონათქვამი,—ეს ცხადი იქნება, თუ გავიხსენებთ, რომ ამ წინადადების პირველი ნაწილი და შედარება იწყება სიტყვით „ვითარ.“ შემდეგ „ესრე სახედ-ვე“-ს, ან ამის მაგვარ გამონათქვამს უშუალოდ ვერ მიჰყვებოდა სიტყვები „და მძლავრები-საგან თათართასა უცალო კმნილმან“, რათგან კავშირი „და“ ცხად-ჰყოფს, რომ მძლავრების გარდა თათართაგან ულუ-დავითის უცალო კმნილობის სხვა მიზეზიც ყოფილა დასახელებული. როგორი გამო-ნათქვამი იყო ამ პირველი მიზეზის დასახასიათებლად, დანამდვილე-ბით ძნელი სათქმელია, მაგრამ დაზიანებული ტექსტის აღდგენა ამავე ისტორიკოსის მსგავსი ადგილის მიხედვით შეიძლება, სახელდობრ იმ ცნობის მიხედვით, სადაც ბასილი ჰყონდიდელ-უჯარმელის განდი-დების მიზეზი და პირობებია მოთხრობილი, რომ თათართა წყლის ღობეზე, „სიბა“-ზე ყოველწლიურმა გამგზავრებამ ულუ-დავითი თა-ვის სახელმწიფოს ჩამოაშორა და ამ გარემოებამ ვაზირთა-უპირვე-ლესი დამოუკიდებელ და თვითნება მბრძანებლად აქცია. ისტორი-კოს ნათქვამი აქვს თათართა „საქმეთაგან“ მოუცლელობის გამო. ზემოთაყვანილი დაზიანებული წინადადებაც ამისდაგვარად ასე შეი-ძლება აღდგენილ იქმნეს: „ესრეთვე მეფემან საქმეთა და მძლავრები-საგან თათართასა უცალო კმნილმან იწყო შლად საყდართა“-ო.

ულუ დავითისაგან საეკლესიო მიწების გაცემის მომთხრობელ წინადადებას უშუალოდ მისი ამისთვის ღვთისაგან დასჯილობის ამ-ბავი მოსდევს, რომელიც აგრეთვე თავში ოდნავ დამახინჯებულია. ტექსტი მარიამ დედოფლისეულ ხელნაწერში ამ ეამად ასე იკით-ხება: „და მძლავრ სიბერესა შინა ვითარ სოლომონისა ამისთვის სწვრთნიდა ღმერთი არა ჩვენებითა, არამედ შევნიერებითა ძისა ზი-სისითა სიკუდილსა გლოვითა“-ო (* 851, გვ. 696). საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ჩვენ ისტორიკოსს ასე უნდა ჰქონოდა: „და ამისთვის მძლავრსა სიბერესა შინა ვითარ სოლომონსა სწვართიდა ღმერთი არა ჩვენებითა, არამედ მშვენიერისა ძისა მისისა სიკუდილი-სა გლოვითა“. ამ შედარების გასაგებად უნდა გავიხსენოთ, რომ და-ბადებაში შეტანილი ცნობის თანახმად, სანამ სოლომონი სიბერეში ჩადენილი ცოდვებისათვის დაისჯებოდა, ღმერთმა ორჯერ „ჩვენე-ბით“ მისი სწორე გზაზე დაბრუნება სცადა.

ეამთაღმწერელი ქართველ მკითხველს ამცნებს, რომ და-ვით მეფის მორჯულება ღმერთს „ჩვენებით“-კი არა, არამედ საყვა-რელი და მშვენიერი შვილის უდროო სიკვდილით უნდოდა, მაგრამ ვერც ამან მოიყვანა გონსაო.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ თუ ჟამთააღმწერლის პირველ წინადადებაში სიბერის შესახები ცნობა სოლომონ ბრძენს ეხება, მეორე წინადადებაში ნახშიარი სიტყვა ულუ-დავითს უნდა ეხებოდეს. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ულუ-დავითი ნამდვილ სიბერეს არც მოსწრებია, რათგან, როდესაც ის მუცლის სნეულებისაგან გარდაიცვალა, მით უმეტეს როცა შვილი მოუყვდა, მხოლოდ შუახნის, ან ხანში შესული კაცი იყო: 1266 წელს ის სულ ბევრი 50 წლისა იქნებოდა. ამ ხნის ადამიანს-კი მაშინ, როცა ეხლანდელზე გაცილებით უფრო მეტი დღეგრძელობა იყო, შეუძლებელია ბებერი სწოდებოდა. ამიტომ თითქოს ისე გამოდის, რომ ჟამთააღმწერელს დავით მეფის სიბერე უფრო სოლომონ ბრძენის თავგადასავალთან მსგავსების გამაძლიერებელ ღონეობად უნდა ჰქონდეს გამოყენებული, ვიდრე საქმეთა ნამდვილი ვითარების გამომხატველად. მაინც-და-მაინც ჩვენს ისტორიკოსს ულუ-დავითის სიბერე შვილის დაკარგვის დროსა აქვს მოხსენებული, ამიტომ საეკლესიო მიწების გაცემისა და ღვთის რისხვას შუა არც ისე ცოტა ხანია საგულისხმებელი.

აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ საეკლესიო მიწების გაცემა, ანუ ეგრეთწოდებული „შლა საყდართა“ ულუ-დავითის სიბაზე სიარულს შემდგომ დაიწყო, ე. ი. 1263 წ.-ს. ამაზე უწინარეს საეკლესიო კრება მაშასადამე არ შეიძლება რომ ყოფილიყო. მეორეს მხრით, როგორც გოზალიშვილიც ფიქრობდა, გიორგი უფლისწულის სიკვდილის უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ მარტო იმიტომ-კი არა, რომ ქლი ჟამთააღმწერელი ამ სიკვდილს ღვთის სასჯელად სთვლის (მე-XIV ს. ისტორიკოსს აქ შეიძლება ნებსითი, თუ უნებლიეთი ანაქრონიზმი ჰქონდეს), არამედ იმიტომ, რომ საეკლესიო კრების ძეგლისწერაში ამის არავითარი კვალი არ ჩანს.

ეხლა ის გარემოებაც არის გასათვალისწინებელი, რომ საეკლესიო მიწების გაცემა ეკლესიისათვის იმდენად მნიშვნელოვანი და თავისი მოულოდნელობით განსაკუთრებით სახიფათო მოვლენა იყო, რომ სრულებით დაუჯერებელია სამღვდელოებას ამ გარემოებისათვის-მაშინვე ფიცხელი წინააღმდეგობა არ გაეწია. ამის გამო საფიქრებელია, რომ საეკლესიო კრება 1263 წ. შემდგომ სულ ახლო ხანებში უნდა ყოფილიყო მოწვეული.

C. „ხამართალი კათალიკოზთა და კრებისა¹ მიერ“.

ასეთი სათაური აქვს იმ ძეგლს, რომელსაც მისი 1913 წ. გამომცემელი ს. კაკაბაძე და პროფ. კორ. ქეკელიძე რატომღაც

1) ჰემს 1794 წ. ბელთნაწერში სწერია „კრებათა“.

უწოდებენ „სამართალი კათალიკოზისა“ (ს. კ. კ. „სამართალი კათალიკოზისა და მისი შედგენის დრო“; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერ. ისტ. I, 617). უკანასკნელი „საკათალიკოზო კანონები“-ს სახელითაც-კი იხსენიებს (იქვე). ამ ძეგლის შესავლითგან-კი ცხადადა ჩანს, რომ მხოლოდ ვახტანგ მეფის საკანონმდებლო კრებულში დაცული ზემომოყვანილი სათაური შეიძლება ნამდვილ და სწორე სათაურად ვიცნათ. ამ ძეგლის შესავალში, რომელიც მე-XVIII ს. უცნობ კოდიფიკატორს შეცდომით პირველ წ-ად მიუჩნევია და აღუნიშნავს და ს. კაკაბაძესაც ასევე გამოუცია, შემდეგია ნათქვამი: „სახელითა ღმრთისათა მე ქქეს მიერ კურთხეულმან ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოზმან-პატრიარქმან მალაქია, მე ქქეს მიერ კურთხეულმან აფხაზეთის კათალიკოზმან მამათმთავარმან ევდემოს დავსკედით და შეეკრიბენით ყოველნი ეპისკოპოზნი აფხაზეთისანი. დიდი სიყმილი მოვიდა ცოდვათა ჩუენთაგან, მრავალი უწესოება და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრებვა და უხვედრობა. დავიდევით სჯულისკანონი და ჩუენცა იმისგან გამოვიღეთ, და რაც იმისგან არ გამოვიღევით, ჩუენ ჩუენი მაგიერი არა შეგვიმატებია რა და სჯულისკანონიც ასე: ბრძანებს“-ო. ამ შესავლითგან ირკვევა, რომ ამ საკანონმდებლო ძეგლის შემდგენელი ერთი კათალიკოზი-კი არ ყოფილა, არამედ მართლაც კათალიკოზნი და აფხაზეთის სამწყსოს ეპისკოპოზთა კრება და ამიტომ მის სათაურად შეიძლება იყოს მხოლოდ და მხოლოდ „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა მიერ“. X

ბატონიშვილს ვახუშტს ეს ძეგლი მე-XVII ს. დამდეგს მიაჩნდა შედგენილად, რაც აკად. მ. ბროსსეს მიერ უარყოფილ იქმნა და ევდემონ კათალიკოზი 1578 წ. გარდაცვლილ ევდემონ ჩხეტიძედ იქმნა აღიარებული (H. d. la G. II, I. II, 437-8). ს. კაკაბაძემ ამ კრების მონაწილე კათალიკოზ-ეპისკოპოზთა ზეობის წლებიდან მიხედვით ეს „სამართალი“ 1544-62 წ-ში შედგენილად აღიარა (იხ. მისი ზემოდასახ. გამოცემის გვ. 8-10).

პროფ. კ. კეკელიძე მალაქიას 1531-49 წ. კათალიკოზობისა და ევდემონ I ჩხეტიძის 1543-78 წ. კათალიკოზობის გამო ამ ძეგლს 1543-49 წ. შედგენილად სთვლის (იხ. ქართ. ლიტ. ისტ. I, 617-618) და ეს დათარიღება უფრო ზედმიწევნითია.

ეს ძეგლი ჯერჯერობით შესწავლილი არ არის. მხოლოდ ნ. ურბნელსა ჰქონდა დაბეჭდილი მონოგრაფია „ჩუენი საეკლესიო ისტორიიდან, სამართალი კათალიკოზისა“ (მოამბე 1898 წ. № № 3 და 4). ს. კაკაბაძე ამ ნაწარმოების დათარიღების გარდა სხვას არაფერს

შეხება. პროფ. კორ. კეკელიძის ალბათ ამ ქართული გამოცემის არსებობა გამოჰპარვია და ვახტანგის კანონების კრებულის ფრენკელის უეარგისი რუსული თარგმანის მიხედვით აღნიშნული აქვს მხოლოდ ამ ძეგლის მოკლე შინაარსი და 22 მუხლიანობა (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 618).

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტის პირვანდელი სახე დამახინჯებულია ჩანს. ჯერჯერობით მისი დედანი ვახტანგ VI კრებულის გარეშე არსად ცალკე არ იპოვება, ამ კრებულში შეტანილი ტექსტი-კი სისწორით გადმოწერილი არ არის. საკმარისია მაგ. ადამიანმა ამ ძეგლის ხელრთვას მიაქციოს ყურადღება, რომ ეს გარემოება მისთვის ცხადი შეიქმნას. როგორც ამ სამართლის წიგნის შესავლითგანა ჩანს, კანონმდებელი კრების პირველ მონაწილედ ყოვლისა საქართველოა და კათალიკოზ-პატრიარქი მალაქია ყოფილა, ბოლოში დართული ხელრთვა-კი რომ გადაიკითხოთ, იქ მალაქიას ხელისმოწერას ვერ იპოვით. შემდეგ აფხაზეთის კათალიკოზის ხელრთვაც უსახელოდ არის შენახული და სწერია მხოლოდ „მე აფხაზეთის კ“ზი კანონითა ვამტკიცებ“-ო. ცხადია სახელი გამოტოვებულია. ამგვარადვე უსახელოდ არის ვახტანგ VI კრებულში ქყონდიდელისა, ბედიელისა და მოქუელის ხელრთვა და ნათქვამია მართო: „მე მამა[თმთავარი?] ქყონდიდელი კანონითა ვამტკიცებ, მე ბედიელი მითროპოლიტი კანონითა ვამტკიცებ, მე მოქუელ მთავარეპისკოპოსი კანონითა ვამტკიცებ“-ო. დანარჩენ მონაწილე მწყემსმთავრების, — დრანდელისა, ცაგერელისა, ხონელისა¹, ნიკორწმინდელისა და ჩაიშელის ხელრთვა-კი სრულად არის დაცული.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტი ვახტანგ VI კრებულში წ-ებად არის დაყოფილი და სულ 23 წ-ია. ასევეა ს. კაკაბაძის გამოცემაშიც დაბეჭდილი, მაგრამ პირველ მუხლად შეცდომით შესავალია ჩათვლილი, რომელშიაც მხოლოდ საკანონმდებლო კრების მოწვევის მოთავენი თავიანთ თავს ასახელებენ და მკითხველს ამ კრების მიზნებსა და მიზანსაც ამცნებენ. რამდენადაც აქ კანონის არავითარი დადგენილება არ არის და მხოლოდ მისი შესავალია, მისი კანონის წ-ად ჩათვლა მართებული არ არის. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მუხლების სათვალავები კოდიფიკატორის საქმე უნდა იყოს. მას-კი ამ შემთხვევაში წ-ები მექანიკურად დაუსვამს ყველგან, სადაც

¹) ს. კაკაბაძის გამოცემაში ხონელის ხელრთვა არ არის, მაგრამ ჩემს ვახტანგ VI კრებულის 1794 წ. ხელთნაწერშია. და იქ ან თვით გამომცემელს უნდა გამორჩენოდა. ან იმ ხელთნაწერს, რომლის მიხედვითაც მას გამოცემული უნდა ჰქონდეს.

ხელთნაწერში სტრიქონის პირველი სიტყვა, ან სიტყვის პირველი ასო(-კი) წითურად იყო დაწერილი.

ამ სამართლის წიგნის გულდასმითი შესწავლა გვაფიქრებინებს, რომ მის შემდგენელთ კანონების ტექსტი ჯერ შინაარსის მიხედვით რამდენიმე მთავარ ნაწილად დაუყვიათ, ხოლო ზოგი ნაწილთაგანის ტექსტი რამოდენიმე მუხლად არის ნაგულისხმევი. ეს გარემოება ჩვენთვის ცხადი შეიქნება, თუ ერთის მხრით შესავლის ცნობას დავაკვირდებით, მეორეს მხრით თვით კანონების ზოგი მუხლების დასაწყისი სიტყვებს მივაქცევთ ყურადღებას. შესავალში ნათქვამია, რომ „მრავალი უწესობა და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრებვა და უხეოდრობა“ და სჯულისკანონის მიხედვით ქვემოთ მოყვანილი დავადგინეთო. ამ შესავალს უშუალოდ, მაგრამ ახალი სტრიქონითგან მისდევს „რამანკ კაცმან კაცი გაყიდოს“ ეს და ეს სასჯელი მიესაჯოსო. ეს მუხლი ხელთნაწერებში ამ ქამად მე-2 §-ად არის აღნიშნული, მაგრამ ნამდვილად პირველ §-ად გამოდის.

ამ მუხლს მისდევს „ეკლესიის მკრეხველთათვის ესე განგვიწესებია“-ო და შემდეგ მკრეხველობის ორნაირი შემთხვევაა დასახელებული,—ეკლესიის გატეხა და ბატის გაცარცვა ერთის მხრით, მეორეს მხრით ეკლესიითგან რაიმე ნივთის („საქონლის“) მოპარვა,—და ორივესთვის ცალცალკე სასჯელია დანიშნული.

მერმე ორი § მკვლელობას ეხება და ერთი § ქურდობას. ამ მუხლებს ზემოყვანილის მსგავსი წინამდებელი სიტყვები არა აქვთ. მაგრამ ამ სამი მუხლის შემდგომ კვლავ ნათქვამია: ეპისკოპოზისა საქმე ასე¹ განგვიჩენია და განგვიჩენეთ“-ო და ამას 9 § მისდევს, რომლებშიაც ეპისკოპოზისა და საეპისკოპოზოს, ან ეპისკოპოზისადმი ჩადენილი დანაშაულობისათვის სასჯელია განჩენილი.

ამის მერმე § 16-ში, რომელიც შეცდომით 17-ად არის აღნიშნული, მეფისადმი ლალატის შესახებაა საუბარი, მომდევნო §-ში კათალიკოზისა და ეპისკოპოზის გინებაზეა. შემდეგ §-ში ისევ ეპისკოპოზის დანაშაულობაზეა საუბარი. რაკი მთელი ძეგლის მუხლები შინაარსის მიხედვით არის დალაგებული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ეს § „ეპისკოპოზისა საქმის“ განჩინების ნაწილში იქნებოდა მოთავსებული და მხოლოდ შემდეგში შეცდომით იქნება გადმოსმული. მერმე გამომძიებლისა და მოსამართლის

¹) ხელთნაწერშია „ეს“.

სიმრუდეს ეხება მუხლი და ბოლოს საეკლესიო მამულების მიმტაცებლობისათვის განკუთვნილი სასჯელია განჩენილი.

ამ მუხლის შემდგომ § კბ, ანუ 22-ედ (ნამდვილად § 21 გამოდის) აღნიშნულ ნაკვეთში შემდეგია ნათქვამი: „ვინცა ეს მოციქულთა და წმიდათა კრებათაგან განწესებული და ჩუენ მიერ დამტკიცებული სჯული და წიგნი გაათაოს, კურთხევა ღთისა, უბიწოდ მშობელისა მისისა და წმიდათა კრებულთაგან და წმიდათა მოციქულთა და ყოველთა წმიდათაგან. ვინცა ეს დაამტკიცოს, ლოცვა-კურთხევით და მშვიდობით იყოს თავითა, ცალითა, შვილითა, სახლით, მამულით, აგარაკით, რაც ღთსა კაცისათვს კეთილი დაებადოს ყოვლითა კეთილითა აღსაესე იქმნეს, ლოცვა-კურთხევით და შენდობით ამყოფოს. ვინცა ამ წმიდათა კრებათა [და] მოციქულთაგან განწესებული და ჩუენ მიერ დამტკიცებული [და] რომელმანცა არ შეიწყნაროს და კათოლიკეს საყდარზედ დასმულსა წინააღუდგეს და ჩუენი მცნება არ დაიმარხოს, კრულმცა არის ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა წმიდათა კრებულთაგან, წმიდათა მოციქულთაგან და ყოველთა წმიდათაგან, შე-მცა-ეჩნების (ელების?) ძრწოლა კენისა, შიშთილი იუდასი, მეხისტებზ დიოსკორესი, მოშთობა გმირთა, დაწევა სოდომელთა, კეთრი გეზისა, დანთქმა დათან და აბირონისა, სირცხილი კრისკენტი და თაბინესი და ყოველთა ქრისტეს უარისმყოფელთა თანამცა არის ნაწილი მისი:—“. ცხადია, ეს ნაკვეთი შინაარსით „კათალიკოზთა სამართლის წიგნის“ დასასრულს წარმოადგენს, რომელშიაც კურთხევაა ამ კანონების დამამტკიცებელთათვის და კრულვადამრღვეველთათვის. თავისი სიტყვიერი შედგენილობითა და გამონათქვამებით იგი სიგელთამცოდნეობაში კარგად ცნობილს სიგლის მეხუთე ნაწილს უდგება, რომელსაც „ბრალთაგადამხდელობა და კურთხევა“ ეწოდებოდა (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ქლი სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 108-112). რაკი ეს ნაკვეთი კონკრეტული დანაშაულობის შესახებ არავითარ დადგენილებას არ შეიცავს და მხოლოდ საერთო ხასიათის კურთხევისა და კრულვას წარმოადგენს—ამიტომ მისი კანონის მუხლად მიჩნევა არ შეიძლება, და არც რაიმე სათვალავი უნდა ჰქონდეს: იგი ამ ძეგლის დასასრულია, იმგვარადვე როგორც თავში მოქცეული ნაკვეთი, როგორც დაერწმუნდით, § 1-კი არ არის, არამედ შესავალი.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ამ კურთხევა-კრულვის შემცველი საერთო დასასრულის შემდგომ მკითხველი მოულოდნელად § კ გ (23) ჰხედება, რომელშიაც ნათქვამია: „ვინცა ანუ დიდმან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმან, ანუ გლეხმან რძალი შეირთოს,

შეჩუენებულმცა არის ღთისაგან და მისთა წმიდათაგან და შეიდთა კრებათა [და] წმიდათა მოციქულთაგან, კაცი-ცა და დედაკაცი-ცა გაღმა-გამოღმა დაკირონ. დამკირაენი ჩუენგან დალოცვილ და კურთხეულ იყვენენ“-ო. ბუნებრივად იბადება აზრი, თითქოს ეს მუხლი მერმინდელი დანართი იყოს და ამ ძეგლის პირვანდელ შედგენილობას არ ეკუთვნოდეს, რათგან ის ამ სამართლის წიგნის დასასრულის შემდგომ არის მოთავსებული.

ამ საკითხის გადასაწყვეტად უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს შესავალში აღნიშნული ყველა ის უწყისობა და უჯერო საქმე, რომლის ამოსაფხვრელად, ან ასალაგმავად საკანონმდებლო კრების მიერ კათალიკოზთა სამართლის წიგნი იქმნა შედგენილი. თუ იქ უკანასკნელ, მერმინდელ დანართად მისაჩნევ, მუხლში დასახელებული დანაშაულობა არ იხსენიება, მაშინ მისი დანართად ცნობა მართებულიცა და სწორეც იქნება. მაგრამ სწორედ ამ შესავალში უწყისო და უჯერო საქმეთა შორის უკანასკნელ ადგილას „უხუედრობა“-არის დასახელებული. რძალის შერთვაც ნამდვილად ამ უხუედრობის ერთი შემთხვევათაგანია და ამიტომ ამ მუხლის მერმინდელ დანართად მისაჩნევად შინაარსის გამოყენება არ შეიძლება და ერთად-ერთ საბუთად მისი უადგილო მდებარეობა რჩება, რათგან ძეგლის დასასრულის შემდგომ არის მოთავსებული. ეს გარემოება-კი შეიძლება ტექსტის მერმინდელ გადამწერთაგან აღრევითა და ამ მუხლის გადასმულობით აიხსნებოდეს. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად იგი კათალიკოზთა სამართლის წიგნის უკანასკნელი მუხლი იყო და ამ ძეგლის დასასრულს წინ უძლოდა.

ამნაირივე მერმინდელი დანართობის ექვის აღმძვრელია კრების მონაწილეთა ხელრთვის შემდგომ მოთავსებული მუხლი „რომელმან უბრალოდ ცოლი დაადგოს, შეჩუენებულმცა არის წმიდათა მოციქულთაგან და სიკუდილითა განიპატიყოს“-ო. ამ მუხლის ადგილმდებარეობაც მისი დანართობისა და მერმინდელობის მომასწავებელია და ის ყოვლად მოულოდნელი სიმკაცრეც, რომელიც ამ დანაშაულობისთვის დაწესებულ სასჯელში მოჩანს: ცოლის დაგდებისათვის სიკუდილის განჩენა იმ კანონმდებელი კრებისაგან, რომელმაც ძმისა და თვით მამის მკვლელობისათვისაც-კი მხოლოდ ხელის მოკვეთა და მამულისაგან გაძევება დააწესა (იხ. 5 ე), სრულებით დაუჯერებელი რამეა. მართალია 5 კგ-ად აღნიშნულ მუხლშიაც სასჯელი მეტად მკაცრია დადებული („დაკირვა“), მაგრამ საუბარი რძლის შერთვაზეა, რაც სქესობრივი აღრევის თანასწორად ითვლებოდა და ქართული ხალხური ზნეჩუეულებითაც სწორედ ამნაირივე ძალიან

მკაცრი სასჯელი, ჩაქოლვა არსებობდა ისე, რომ ხალხური ზნეჩეულებისა და უფლებრივი აზროვნობის გავლენა უნდა იყოს. უკანასკნელი §-ის შესახებ-კი ამის თქმა არ შეიძლება და ვითარცა მთელი ძეგლის საერთო ხასიათთან შეუთანხმებელი და კრების მონაწილეთა ხელრთვის შემდეგ მოთავსებული მერმინდელ დანართად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტი პირვანდელი სახით შენახული არ ყოფილა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ ძეგლის კანონები შინაარსისა და მიხედვით არის დალაგებული და ჯერ კაცის ყიდვაზე საუბარი, შემდეგ ეკლესიის მკრეხველთათვის 2 §-ია განკუთვნილი, მერმე მკვლელობის შესახები ორი მუხლია, შემდეგ ქურდობის შესახები 1 მუხლი მისდევს. მერმე ეპისკოპოზისა და მის შესახები დანაშაულობების შემცველი ცხრა მუხლია მოთავსებული ერთად და აქვე უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად ამ ჟამად § 19 აღნიშნული და თავის ალაგითგან ალბათ შემდეგში გადასმული მუხლი ეპისკოპოსისაგან უღირსი მღვდლისა და დიაკონის კურთხევის შესახებ. ამნაირად ეს ნაწილი სულ 10 მუხლის შემცველი უნდა ყოფილიყო. მერმე მეფის ღალატის შესახები 1 §-ია და კათალიკოზ-ეპისკოპოზისადმი მიყენებული უკადრისობის შესახები მუხლია, შემდეგ მრუდსა და პირმოთნე მოსამართლეზეა და ამ ჟამად უკანასკნელ მუხლად საეკლესიო მამულების მიმტაცებლების შესახები სასჯელია განჩენილი. ხოლო თავდაპირველად ეს ძეგლი ალბათ იმ უხვედრობის შესახები §-ით თავდებოდა, რომელიც ეხლა § 21-ად ითვლება.

ამას გარდა საყურადღებოა, რომ ეკლესიის მკრეხველობისათვის განკუთვნილ ორ მუხლს წინ უძღვის „ეკლესიის მკრეხველთათვის ესე გაგუიწესებია“-ო და ამნაირადვე ეპისკოპოზისა და ეპისკოპოზისადმი ჩადენილი დანაშაულობის შესახებს 9 მუხლსაც წინ უძღვის „ეპისკოპოზის საქმე ესე გაგვიჩენია და გავაჩინეთ“-ო. ცხადია ეს ორი წინამორბედი წინადადება ახალი საკითხის დასაწყისის მომასწავებლად არის გამოყენებული. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ კათალიკოზთა სამართლის წიგნის შემდგენელი ცდილან ამ ძეგლის შინაარსი სისტემურად დაელაგებინათ და თვითოეული ახალი საკითხისათვის წინამორბედი წინადადება დასაწყისის აღსანიშნავად წაუძღვანებიათ. ასეთი წინამორბედი წინადადებები, ან გამონათქვამები, როგორც დავრწმუნდით, რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერაშიაც

არის ნახმარი და კათალიკოზთა სამართლის წიგნიც ამ მხრით მაშასადამე იმავე ღონეობას მისდევს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამ ძეგლის თავდაპირველ ტექსტში ახალი საკითხის დასაწყისის მომასწავებელი წინადადებები სხვა ყველა სათანადო ადგილას, სადაც კი ახალ საკითხზე გადადის კანონმდებლობითი მუხლი და სადაც ვახტანგ VI-ის კრებულის ხელთნაწერებში ამნაირი წინამორბედი წინადადება არ ჩანს, წინათ უნდა ყოფილიყო და მერმინდელ გადამწერთაგან იქნება გამოტოვებული.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის მოქმედების ასპარეზი თვით ძეგლის შესავალში აღნიშნული არ არის, მაგრამ ბოლოში დართული მღვდელთმთავართა ხელის მოწერა ცხად ჰყოფს, რომ იმერეთის სამეფოთი, სამეგრელო-აფხაზეთის საზღვრებით შემოფარგლული უნდა ვიგულისხმოთ ის მიწაწყალი და მოსახლეობა, რომლისთვისაც ეს სამართლის წიგნი იყო განკუთვნილი. საქართველოს კათალიკოზ-პატრიარქი ამ კრებაში მონაწილეობას იღებდა ვითარცა ქართული ეკლესიის უზენაესი საკეთმპყრობელი. აღსანიშნავია, რომ გურიის საეპისკოპოსოს მღვდელთმთავარს ამ კრებაში მონაწილეობა არ მიუღია და ამიტომ შექვევლია მისგან შედგენილი ძეგლი ამ სამწყსოს არ ეხებოდა. კათალიკოზთა სამართლის წიგნი მე-XVI ს. დასავლეთი საქართველოს უფლებრივი და სოციალური მდგომარეობის შესასწავლად მნიშვნელოვანი ძეგლია და სწორედ სამწუხაროა, რომ მისი ტექსტი ჯერ სათანადოდ გამოცემული არ არის, რათგან ს. კაკაბაძის 1913 წ. გამოცემა ამ ძეგლის უბრალო მექანიკურ ბეჭდვითს გადმოლბას წარმოადგენს. გამომცემელს იმდენად არ შეუწუხებია თავი, რომ იმ ხელთნაწერის აღნიშვნაც-კი დაჰეწყებია, რომლის მიხედვითაც ტექსტი არის გამოცემული.

D. 1767—8 წ. განჩინება.

თავისი მოქმედების ასპარეზისდა მიხედვით საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლადვე უნდა იქმნეს მიჩნეული ის „განჩინება“, რომელიც 1767 წ. ყოფილა შედგენილი და დაბეჭდილი და ანტონ კათალიკოზსა და ერეკლე მეფეს 1768 წ. დაუმტკიცებიათ, თანაც უბრძანებიათ: „ეს განჩინება უნდა ყოველმა ეპისკოპოსმა თავის სამწყსოს საყდრებში თავის ხალხს წაუკითხონ და გააჟრთილონ“-ო (თ. ერ. რდანიძე Опис. I, 315). ამ განჩინების ტექსტი 13 მუხლისაგან შესდგება და იქ წმინდა საეკლესიო საკითხებს გარდა ქართულ ხალ-

ხურ ზნე-ჩვეულებათა, წარმართობის ნაშთისა და სისხლის სამართლის ზოგიერთ დანაშაულობათა შესახებ, ისევე როგორც სასჯელთა შესახებაც საგულისხმო ცნობები მოიპოვება. ამ ძეგლის ტექსტი ტ. ს. უ. ხელთნაწერ № 317 (ყოფ. საეკ. მუზ.)-შია დაცული, ხოლო შინაარსი რუსულად გადმოცემულია და ერეკლე მეფის განკარგულება ქართულად დაბეჭდილია თ. ეორდანიას მიერ (Опис I, 313-315).

§ 4. საქართველოს ეკლესიის უპირატესობათა სიმტკიცის წიგნები.

საქართველოს ეკლესიას, როგორც რომის ეკლესიას, სახელმწიფო ცხოვრებასა და წესწყობილებაში განსაკუთრებული უპირატესობანი ჰქონდა მოპოვებული და მინიჭებული, რომელთა წყალბოთაც მას მარტო წმინდა საეკლესიო დაწესებულებების ხასიათი-კი არ ჰქონდა, არამედ სახელმწიფოებრივი სხეულისა და ერთეულის თვისებებიც მოეპოვებოდა. ქართული ეკლესიის ამ უფლება-უპირატესობათა შესახებ მკვლევარი ვერც სჯულისკანონში, ვერც ადგილობრივი კრებების ძეგლისწერაში ვერავითარ ცნობებსა და კვალსაც-კი ვერ აღმოაჩენს. ამ ფრიად საყურადღებო საკითხის შესწავლისათვის მკვლევარმა უნდა სიგელ-გუჯრებს მიჰმართოს. ამ შინაარსის საბუთთა შორის ბევრი ქართული ეკლესიის კათალიკოზ-პატრიარქის ცენტრალური სამმართველოს ორგანიზაციის შესახებ საგულისხმო ცნობების შემცველია, მაგრამ უძველეს ძეგლად, როგელშიაც საქართველოს ეკლესიის უზენაესი საკეთმპყრობელის განსაკუთრებული უპირატესობა საკუთარი ჯარის ყოლისა და საკუთარი სარდლის მეთაურობით ლაშქარ-ნადირობაში განცალკევებული სამხედრო ერთეულის სახით მონაწილეობის უფლებაა აღბეჭდილი, აღექვსანდრე მეფის 50 ქრონიკონით, ანუ 1362 წ. დათარიღებული წიგნია. ეს საბუთი აღექვსანდრე მეფისაგან არის კათალიკოზ ბასილისადმი ბოძებული და ე. თაყაიშვილის მიერ იყო გამოცემული (სქ სძვლნი I, 244-245).

ამ საბუთისადმი მიძღვნილ შესავალში გამომცემელს ნათქვამი აქვს: „მეფე აღექვსანდრე 1362 წ. ცნობილი არ არის. შესაძლოა ქრონიკონი შეცდომით იყოს მოყვანილი და სიგელი ეკუთვნოდეს აღექვსანდრე მცხეთის განმაახლებელს 1413-1442. სიგელი გადმოგვცა ე. გედევანიშვილმა“-ო (იქვე, გვ. 244, № 203). ხოლო „საქართველოს სიძველეთა“ ამავე I ტომის საძიებლის შენიშვნაში ასე-

თი განმარტება მოიპოვება: „ამ დროს ქართლში მეფე ალექსანდრე ცნობილი არ არის, ხოლო ამ დროის ახლო ხანებში იმერეთს ცნობილია ალექსანდრე, მეფის ბაგრატ I შვილი, რომელიც ბაგრატ დიდის დროს გამგებლად იყო იმერეთისა, და შემდეგ მეფის სახელსაც ატარებდა, † 1389“-ო (გვ. 497). ეს საბუთი თ. ჟორდანიასაც აქვს სინოდ. კონტორის მე-XVII ს. ხუცურად დაწერილი ნუსხის მიხედვით თავის ქების II წიგნში დაბეჭდილი 1362 წ. ქვეშე (გვ. 187-188). მასაც აღნიშნული აქვს ის სიძნელე, რომელიც მეფე-კათალიკოზის სახელებისა და საბუთის თარიღის გამო იბადება, მაგრამ მე-XIV ს.-ად მიაჩნია (გვ. 187-188).

როგორც ზემოთხსენილი განმარტებათაგან ჩანს, ე. თაყაიშვილი გრძნობდა, რომ ეს საბუთი ჯერ კიდევ განსახილველია და მისი მბოძებელის ვინაობაც გამოსარკვევია. რომელი თავის აზრთან მიაჩნია სწორედ, არა ჩანს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ საძიებელში მოთავსებული, ვითარცა უკანასკნელი, უფრო სწორედ უნდა ჰქონდეს მიჩნეული. აღსანიშნავია, რომ სიგელი სრულიად საქართველოს მეფისაგან არის ბოძებული, რათაგან მისი განკარგულების ასპარეზი იმიერ-ამიერ საქართველოს შეიცავს. ამიტომ ე. თაყაიშვილის მეორე აზრი ძნელი დასაჯერებელია. ამნაირად ისე გამოდის, რომ საბუთი თითქოს ალექსანდრე I დიდის მიერ უნდა იყოს დაწერილი. მაგრამ ალექსანდრე დიდის სიგლები სხვანაირად იწერებოდა და ამ საბუთში არც მეფისათვის ნახმარი სახელდება-წოდებულება („ჩვენ კელმწიფემან მეფემან ალექსანდრემ“), არც სიგლის ბოლოში ნაჩვენები თარიღი და დათარიღების წესი („ქქს. მი“) მე-XIV ს.-ისა და ალექსანდრე I-ის სიგლებში მიღებულ წესებს არ უდგება (იხ. ჩემი „ქართული სიგელთაშეცოდნობა, ანუ დიპლომატიკა, გვ. 124-126. 126-129 და 130).

ამას გარდა ალექსანდრე დიდის სხვა სიგლებში კათალიკოზი ბასილი არც გვხვდება. ერთი გარემოებაა კიდევ აღსანიშნავი: თ. ჟორდანიას მიერ მე-XVII ს. პირის მიხედვით დაბეჭდილ ამ საბუთის ტექსტში მერმინდელ მეფეთა დამტკიცებულობის ხელრთვა სრულებით არა ჩანს (ქები II, 188) და ე. თაყაიშვილისგან გამოცემული ამ საბუთის დედანიც, რომელიც ვ. გედევანიშვილს გადაუცია, მხოლოდ ერეკლე მეფის 1769 წ. დამტკიცებულობის ხელრთვასა და 1770 წ. დამტკიცებასვე შეიცავს დარეჯან დედოფლისასა და ლეონ ბატონიშვილისას (სქს სძვლნი I, 244-245). ამნაირად ირკვევა, რომ ეს სიგელი მე-XIV-XV ს. შენდგომ არც ერთი მეფისათვის აზრად წარუდგენიათ განახლებისა და

დამტკიცებისათვის ერეკლე მეფის გარდა, რომელსაც ეს საბუთი მე-XVIII ს. სამოცდაათიან წლებში დაუმტკიცებია. ეს მეტად დამაფიქრებელი და გასაოცარი გარემოებაა, თუ გავიხსენებთ რამდენად დიდმნიშვნელოვანია ეს სიგელი კათალიკოზისადმი მინიჭებული უფლებების მხრით.

ძველ დროს, მაგ. დავით აღმაშენებლისა და თამარის მეფობაში, რამდენადაც მათი ისტორიკოსების თხზულებებითგან ამის გამორკვევა შეიძლება, არც ერთი ომისა, თუ ბრძოლის აღწერილობაში არ ჩანს, რომ კათალიკოზს თავისი ჯარის ცალკე სარდალი ჰყოლოდეს. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს შედარებით ნერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს. გამოსარკვევია ამ მნიშვნელოვანი უპირატესობის მინიჭებისა, თუ გაჩენის ლარილი. ამ საკითხთან დაკავშირებით ზემოდასახელებული ალექსანდრე მეფის 1362 წ. სიგლის სინამდვილეც გამოსარკვევია, რათგან ზემომოყვანილი არა ერთი გარემოება მას საეჭვოდა ჰხდის. იქნება გამოირკვეს, რომ აქ საქმე ცხოვრებაში შემოსული მოვლენის, ან მოპოვებული უპირატესობის ძველად მიღებული უფლების მოსაჩვენებლად და გასამარტლებლად შედგენილ საბუთთანა გვეკონდეს.

ამნაირივე შინაარსის საბუთია 1722 წ. დავით კახთმეფისაგან რუსთველისათვის ბოძებული გუჯარი, რომელიც ასე იწყება: „აქეთგან აღეწეროთ დროშისა სპათათვის, რომელი განუწყსებიათ პირველთა მეფეთა უწინარეს ჩვენსა და აწკდ ჩვენცა ესრეთ დავამტკიცეთ“-ო. ამ ძეგლის ტექსტი დედნის მიხედვით 1913 წ. ს. კაკაბაძემ გამოსცა (იხ. ისტორიული საბუთები I წიგნი, გვ. 42-45), ხოლო ამაზე უწინარეს, 1910 წ., მაგრამ 1852 წ. გარდანაწერის მიხედვით ე. თაყაიშვილმა „საქართველოს სიძველეთა“ II: წიგნში (გვ. 50⁶-514).

§ 5. მონასტრების წესი და განგებანი.

რაკი საქრისტიანო ქვეყნების ძველსა და საშუალო საუკუნეების ცხოვრებაში მონასტრებსა და სამონასტრო წესწყობილებას ფრიად დიდი გავლენა ჰქონდათ, ამიტომ მოკლედ სამონასტრო წესწყობილების აღმწერსხველი ქართული ძეგლებიც უნდა დასახელებულ იქმნეს. ასეთი შინაარსის ძეგლებს „განგებაჲ“ და „წესი“ ეწოდებოდა. გ. მერჩულს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ იერუსალიმითგან მოსულმა კაცმა გრიგოლ ხანძთელს „მოართუა საბე-წმიდისა (იგულისხმება მონასტრის) განგებაჲ დაწერილი, ხოლო ნეტარმან გრიგოლ

მას ეამსა განაწესა წესი თვისისა ეკლესიისაჲ და მონასტრისაჲ (ცა გ' გლ ხნძ'ლსა გვ. კ, 9 ი'ვ).

კლარჯეთის მონასტრების წესი და განგება ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მისი მოკლე შინაარსი გ. შერჩულსა აქვს თავის თხზულებაში (ცა გ' გლ ხანძ'თლსა გვ. კ-კბ) მოყვანილი, რომლის მთელი ტექსტი ისედაც მაშინდელი ქართული სამონასტრო წესწყობილების შესახებ ბევრ საგულისხმო ცნობებს შეიცავს.

ათონის მონასტრის წესწყობილების შესასწავლად ჯერჯერობით ერთადერთ წყაროდ უნდა გ. მთაწმიდელის თხზულება „ცხოვრებაჲ იოანესი და ეფთჳმესი“ ჩაითვალოს, რომელშიაც ეფთჳმე მთაწმიდელისაგან დადებული სამონასტრო წესისა და განგების ვრცელი შინაარსი და აღწერილობა მოიპოვება (იხ. გვ. 35-55). ამ სავეანეს წესწყობილების შემდეგდროინდელ ცვლილებათა შესახებ ანავე ნაწარმოებში და გ. ხუცეს-მონაზონის თხზულებაში „ცა გიორგი მთაწმიდელისაჲ“ არის საყურადღებო ცნობები დაცული.

გრიგოლ ბაკურიანის მიერ დაარსებული პეტრიძონის ქართველთა მონასტრის წესდების ქართული ტექსტი თუმცა ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მისი ძველი ბერძნული თარგმანი გამოცემულია Louis Petit-ის მიერ 1904 წ. (იხ. Византийский Временник XI т., დამატება № 1).

შიომღვიმის დიდებული ლავრის წესწყობილების აღწესებელი ძეგლი მთლიანად დაცული არ არის, არამედ შენახულია მისი მხოლოდ ერთი პატარა ნაწყვეტი, რომელსაც სათაურად აქვს „უდაბნოს წინამძღვრის რიგი“ და თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოცემული. საყურადღებო ცნობებია ამავე მონასტრის წესწყობილების შესასწავლად დავით აღმაშენებლისაგან შიომღვიმისადმი 1123 წ. ბოძებულ ანდერძში, რომელიც პირველად თ. ჟორდანიამვე გამოსცა (იხ. ისტორიული საბუთები შიომღ. მონასტრისა, 1896 წ. გვ. 15-21), ხოლო მეორეჯერ ს. კაკაბაძემ (იხ. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა 1912 წ.).

მხოლოდ ვაჰანის მონასტრის წესი და განგება შედარებით უკეთესადაა შენახული. თუმცა მასაც თავი აკლია და შიგადაშიგ ტექსტიც დაზიანებულია, მაგრამ ეს ჯერჯერობით მაინც სამონასტრო განგების ერთადერთი დედანია, რომელიც გადარჩა. მისი შინაარსი ფრიად საყურადღებოა როგორც სამართლისა, ისევე საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ვაჰანის მონასტრის განგების ტექსტიც ყველა მინაწერებით თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოცემული (იხ. ისტ. საბ. შიომღ. მონასტრისა გვ. 30-49).

დასასრულ ს. კაკაბაძემ 1914 წ. დაბეჭდა „თამარ მეფის დროინდელი ერთი მონასტრის ტიპიკონის ნაწყვეტი“ (იხ. წერილები და მასალები I, 71-73), რომელიც ბოლნისის, ან მის მახლობლად მდებარე რომელიღაც მონასტრის წესისა და განგების ბოლოს-ღა წარმოადგენს და გადარჩენილ ნაწყვეტში მონასტრის ეკონომიური პოლიტიკის შესახებ განკარგულებებს შეიცავს.

თ ა ვ ი II.

საქარო კანონმდებლობის ძეგლები.

§ 1. სახელმწიფო სამართლის ძეგლები.

A. „გარიგება კელმწიფის კარისა“.

ეს შესანიშნავი ძეგლი ე. თაყაიშვილმა იპოვა და სამუდამო დალუპებისაგან გადაარჩინა. სამწუხაროდ ხელთნაწერი, რომელიც XVII-ის-აა, უკვე ჯალზე დაზიანებული იყო: ფურცლები ამოხეული ყოფილა და თავშიაც, შუაშიც და ბოლოც აკლია. ამის გამო ამ ძვირფასი ძეგლის მხოლოდ მცირედი ნაწილი-ღა არის შენახული. ერთადერთი იმედია, რომ შემთხვევით კიდეც სხვა ხელთნაწერიც აღმოჩნდება, რომელშიაც ეს ძეგლი სრულად იქმნება დაცული. „გარიგება კელმწიფის კარისა“ საქართველოს სამეფოს დარბაზობისა და ვაზირობის წესის აღწერილობას და მოხელეთა უფლება-მოვალეობათა აღნუსხვას შეიცავს, ესე იგი ქართულ სახელმწიფო სამართლის ძეგლად უნდა ჩაითვალოს. ეს „გარიგება“ ე. თაყაიშვილის მიერ უკვე გამოცემულია კიდეც. პროფ. ე. თაყაიშვილის ანგარიშით „სულ უნდა ყოფილიყო დარჩენილი რვეულების მიხედვით თორმეტი რვეული, თუ ბოლოში მარტო ერთს რვეულს მივიჩნევთ: ნაკლულად. ამათგან მთლად დაკარგულია პირველი, მეექვსე, მეშვიდე და მეათე და მეთორმეტე. მთლად დაცულია მეორე, მეოთხე, მეხუთე და მეცხრე. მესამე რვეულითგან უკანასკნელი ფურცელია დაცული და პირველი ხუთი აკლია. მეხუთე რვეულითგან მარტო პირველი ფურცელია შენახული, დანარჩენი ხუთი აკლია. მეთერთმეტე რვეულს აკლია ორი ფურცელი. საერთოდ ნაკლულევანი რვეულების ფურცლები ექვსია და უდრის რიცხვით ერთს რვეულს... კელმწიფის კარის გარიგებას 62 გვერდი აკლია საერთოდ“ (კელმწიფის კარის გარიგება გვ. I-II, Monumenta Georgica № IV Leges № 1 1920 წ.).

ამ ძეგლს რომ მარტო ფურცლები აკლდეს კიდეც არა უჭირდა რა, მაგრამ საქმეს უფრო ის გარემოება ართულებს, რომ ამ ხელთ-

ნაწერის უკვე დედანი არეული ყოფილა და ამიტომ შინაარსიც სწორედ არ არის დალაგებული. ვინც გულდასმით შენახულ ტექსტს შეისწავლის, ის შექველთა შეატყობს, რომ აწინდელ ხელთნაწერში, როგორც ეს პროფ. ექ. თაყაიშვილსაც აქვს აღნიშნული (იხ. გვ. XXII-XXIII), ბევრი ცნობა თავის ალაგას არ არის მოთავსებული. მკვლევარს შეურყეველის სიმტკიცით შეუძლიან დაამტკიცოს, რომ ამ ძეგლის თავდაპირველი დედანის შინაარსი სულ სხვანაირად ყოფილა დალაგებული, ვიდრე აღმოჩენილ ხელთნაწერშია შენახული.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ეხლანდელი სახით „გარიგება“ შეიცავს ცნობებს დარბაზობისა და პურობისა, აგრეთვე ვაზირობისა, მეფისა და მოხელეთა უფლება-მოვალეობათა შესახებ, მაგრამ ცნობები არეულად არის დალაგებული. შექველთა წინათ, თავდაპირველად ამ ძეგლის შინაარსი წესიერად ყოფილა მოთხრობილი. დარბაზობა ორგვარი წესით სცოდნიათ „დიდითა წესითა... თუ უმცროსითა“ (2₃₅₋₂₇). რა ალაგას უნდა ყოფილიყო თავდაპირველ დედანში დარბაზობის წესი აღწერილი? ეხლანდელ ტექსტში ნათქვამია: „ეს ზემოთ დამაკლდა: კრმალი ამილაზორსა არტყია დარბაზობასა ზედა“-ო (2₂₈₋₂₉). მაშასადამე დარბაზობის აღწერილობა ზემოთ ყოფილა. ეხლა-კი დარბაზობის წესი ზემოთ-კი არა, ქვემოთ არის მოთხრობილი, ე. თაყაიშვილის გამოცემით იწყება გვ. 12₃₅ იქ, სადაც სწერია: „საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების“-ო და გვ. 15₃₁ თავდება: აქ ეს პირდაპირ ნათქვამიცაა, „დაესრულა დარბაზობის წესი“-ო. თუ ამ სამი სიტყვის წყალობით ნათლად ირკვევა, სად თავდება დარბაზობის წესი, მის დასაწყისად შეუძლებელია საწოლის მეკრეს შესახებ ის წინადადება ვიცნათ, რომელიც ზემოთ არის მოყვანილი: შექველთა დარბაზობის წესს დასაწყისი აკლია. თუმცა შენახულ ხელთნაწერში ამ ადგილას (იხ. გვ. 12) ფურცლები არ აკლია და მოთხრობა ერთი მეორეს მისდევს, მაგრამ თავდაპირველს დედანში რასაკვირველია ასე არ იქმნებოდა: ცნობას იმის შესახებ, რომ მონადირენი ანთებული ლამპრებით „მრგვალს დააბმენ“, რომელიც დიდი დარბაზობის ზემომოყვანილს დასაწყისს წინ უძღვის, არავითარი კავშირი არა აქვს იმასთან, თუ საწოლის მეკრეს რა მოვალეობა ჰქონდა დიდი დარბაზობის დროს. ამიტომ ცხადია აქ ეს

ორი სხვადასხვა საგნის მოთხოვნა შეცდომით არის ერთი ერთმანეთზე გადაბმული და დიდი დარბაზობასაც დასაწყისი აქლია.

მაგრამ თავიდათავი და ჩვენთვის უფრო დიდმნიშვნელოვანი ის გარემოებაა, რომელმაც საშუალება მოგვცა დაგვესკვნა, რომ თავდაპირველ დედანში „დარბაზობის წესი“ ზემოთ ყოფილა მოთავსებული და არა იქ სადაც ეხლაა. ამ დასკვნის სიმართლეს შემდეგი ცნობაც ადასტურებს. იქ, სადაც ლაშქრობის წესი და ვაზირობაა აღწერილი, ნათქვამია: „დაჯდომა და სხვა წესი ზემოთ დაგვწერია“-ო (9₁₉₂₋₁₉₃). რაკი „დაჯდომის წესი“ დარბაზობის წესის ერთი საკითხთაგანი იყო, ამიტომ ცხადია, რომ დარბაზობა თავდაპირველს დედანში მართლაც „ზემოთ“ ყოფილა მოყვანილი და არა იქ, სადაც იგი ამჟამად შენახულს ხელთნაწერშია.

ამგვარადვე „პურობის წესის“ აღწერილობაც არეულა და ნაწყვეტ-ნაწყვეტად სხვადასხვაგან უალაგოდ არის ჩაკერებული. „თუ პურობას ღამე შემოესწრას“ სანთელი „სასანთლითა“ ფარეშთა-უხუცესმა მიიტანოს და ვაზიროთ წინ დასდოსო, ნათქვამია ერთგან (7 § 17₁₃₆—8₁₃₇). მაგრამ თვით „პურობის წესის“ დასაწყისის ერთი ნაწყვეტი მოთავსებულია გვ. 16 § 32₁₇₇, სადაც იწყება. ეს ნაწყვეტი რომ მართლაც „პურობის წესს“ ეკუთვნის, ამას ამტკიცებენ სიტყვები „ესენი მარცხენის მკარს სუფრისასა“-ო (17₃₈₂). ზემოაღნიშნული ადგილიდან მოყოლებული პურობის წესს ეკუთვნის ყველაფერი ვიდრე გვ. 18₁₁₈, სადაც მოთხოვნა წყდება იმიტომ, რომ ხელთნაწერს 2 ფურცელი აქლია, და თვით პურობის წესი დასრულებული არ არის. მაგრამ რომ ამ წესის ზოგიერთი ნაწყვეტებიც გაფანტულია სხვადასხვა ალაგას, ამას შემდეგი წინადადებაც ამტკიცებს.—„საწოლის შეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების, ითვალავენ და საწოლსა და წინამწოლსაცა მიუა სათვალავი და მუნ სკამენ“-ო (12₂₆₆₋₂₆₈), რომელიც უალაგო ალაგას არის ჩართული.

არეულია და სხვადასხვა ალაგას არის გაბნეული დღესასწაულებში მიღებული წესის გარიგებაც, ამასთანავე ზოგს ნაკვეთს თავიცა და ბოლოც აქლია, ზოგისა თავია მხოლოდ შენახული. მაგ. „წელიწდისთავის“ წესს თავი აქლია. ხელთნაწერში ეხლა ასე იწყება: „მსახურთუხუცესსა. სალაროთ მოლარეთ-უხუცესი მოართომს და მოუფენს. მსახურთ-უხუცესი მას. ეთაყვანების. მას წელიწდისთავის დღეს მეფე არავისგან შეიმოსს მისგან კიდე“ (1₁₋₃). ეს ნაწყვეტი ამავე საგანს ეხება. გვ. 1₁₁-მდე, შემდეგ და მეტადრე გვ. 2 § 3₁₆ სულ სხვა საგან-

ზეს ლაპარაკი, განცხადების დღესასწაულობაზე. წელიწდის თავის დღესასწაულობის აღწერილობას-კი ბევრი აკლია, მაინცდამაინც ბოლო არა აქვს. იქნებ ამ საწელიწდისთავოს დღესასწაულობის წესისავე ერთი ნაწყვეტთაგანი იყოს ის, რაც გვ. 15₁₃₂₋₂₄₁ შუა მოქცეული, რომელიც იწყება სიტყვებით „ძღვენი საწელიწდისთავოს ერისთავო“ და შემდეგ ნაჩვენებია ვის რა უნდა მიერთმია მეფისთვის, მაგრამ შეიძლება ეს ნაწყვეტი ძღვენის გარიგების ერთი ნაწყვეტთაგანი იყოს.

ნაწყვეტ-ნაწყვეტადვე და დიდის დანაკლისით არის შენახული განცხადებისა (2₁₃₋₂₇) და აღვსების (3 წკ 6 და 7) დღესასწაულების წესის გარიგებაც, თუმცა ხელთნაწერს ამ ადგილას არაფერი აკლია. მაშასადამე ნაკლი უკვე იმ დედანს უნდა ჰქონოდა, რომლითგანაც ე. თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი ხელთნაწერია გადმოწერილი.

ამ ძეგლის ტექსტის ამნაირად შესწავლის შემდგომ მისი პირვანდელი აგებულებისა და სახის აღდგენაც შეიძლება, რასაცვირველია, რამდენადაც გადარჩენილი ტექსტი მკვლევარს ამის საშუალებას აძლევს.

„კელმწიფის კარის გარიგება“, როგორც ჩანს, უნდა სამეფო კარის მოხელის მიერ იყოს დაწერილი, რომელსაც სამეფო კარის წესის განგების აღმასრულებლის ერთ-ერთი თანამდებობა ექმნებოდა ჩაბარებული, ალბათ სამანდატურთუხუცესოს ერთ-ერთი მოხელეთაგანი იქმნებოდა. ერთგან მაგ. მას ნათქვამი აქვს: „საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია და პატრონისაგან არ მასპია, მისმან კეთილმან“-ო (13₂₈₃₋₂₈₄), ე. ი. მეფისგან ამის მსგავსი არა გამიგონია რაო. ავტორის სახელი არა ჩანს.

თვით ძეგლს, როგორც ეტყობა, ოფიციაური ხასიათი არა აქვს, კანონმდებლობის შედგენი არ არის, არამედ მოკმედ სახელმწიფო სამართლისა და წესის აღნუსხვაა. მის შემდგენელს ყველაფერი თვით-კი არ დაუწერია, არამედ, როგორც პროფ. ე. თაყაიშვილსაც აღნიშნული აქვს, წერილობითი წყაროებითაც უსარგებლია. უცხო სახელმწიფოთა მეფეების წვეულობის წესის შესახებ ჩვენ უცნობ ავტორს ნათქვამი აქვს: „ზოგთა ვიეთთამე ასრე უწერია, ვითა ტრაპიზონელი და შარვან-შანშე (sic) და სომეხთა მეფე რა მოვიდენ, საჯდომი ერთი არის ორთავე“-ო (12₂₆₁₋₂₆₂). ქვევით ამავე

საგანზე აღნიშნულია: „ამ ოთხთაგან ერთი საჯდომი მარჯვენით და-
უწერია მოძღვართ-მოძღვრისა და აფხაზეთის კათალიკოზის ქვე-
შეთ და ქუონდელისა (sic) ზემოთ“-ო (12₂₈₈₋₂₇₁).

მაშასადამე წინამდებარე ძეგლი „ეკლმწიფის კარის
გარიგება“ პირველი და ერთად-ერთი ამგვარი ნაწარ-
მოები არ ყოფილა. როგორც ჩანს, ერთი იმ წყაროთა-
განი, რომლითაც ჩვენს ავტორს თავისი შრომის შედგენის დროს
უსარგებლია, სოფრომისძის დაწერილი ყოფილა. ეს
ჩვენი ავტორის შემდეგ ცნობითგან ირკვევა: „ოდეს მათი (პატრონ
მეფის) შვილი მოვიდა, შეიყარნეს, კათალიკოზი თანა ჰყუდა და აღს,
ეკლესიის კარს დგა. და რაჲ წვევის ჟამი მოვიდეს, საწოლის მწი-
ვნობარი ინასარიძე პატრონის წინაშე დგა და პატრონმან ბრძანა:
„ვინ აწვიოს კათალიკოზიო?“. და მიბრძანეს მე ვაწვიო. ამის სიტ-
ყვასათჳს სოფრომისძე იტყვის: «და მეორეს წელს ეგრე ბრძა-
ნა, ამირეჯიბს მარტყბსო ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა
წვევაო. მაშინ ამირეჯიბი ქვაბულიძე უგემურად იყო და არ იყო
მანდა». აწ ვინათგან „დაუწერია, აწვიოს საწოლის მწიგნობარ-
მან“-ო (13₂₈₈₋₂₇₁).

„ქარის გარიგების“ ავტორის სადაურობის გა-
მორკვევაც შეიძლება. მისი ნაწერი ამტკიცებს, რომ და-
სავლეთ საქართველოში უნდა ეცხოვრა, რაც პროფ.
ე. თაყაიშვილის წინასიტყვაობაშიც არის აღნიშნული. იქაური
იყო იგი შთამომავლობით თუ არა, ამის თქმა შეუძლებელია, ხოლო,
რომ მას დასავლეთ საქართველოში უცხოვრია, ეს სრულებით ცხა-
დია. ამას ავტორის შემდეგი სიტყვები ამტკიცებენ: „ეპისკოპოსნი
მოვიდენ იმიერით: იშხნელი, მაწყვერელი, ანჩელი, მტბევარი“-ო
(14₃₁₁₋₃₁₂), ხოლო „ამიერი ბედიელი მოსაფლავეა და ქუთა-
თელი მოსაფლავეც არის [და დამლოცველიც]“ (14₃₁₆). ამგვარად
ჩვენი ავტორისათვის ბედია და ქუთაისი ამიერ საქართველოში
ყოფილა, იშხანი, ანჩა და ტბეთი-კი იმიერ საქართველოში. აშკა-
რაა, ასე შეეძლო მხოლოდ იმას ეთქვა, ვინც თვით დასავლეთ სა-
ქართველოში იმყოფებოდა, ამასთანავე შემთხვევით-კი არა, არამედ
მუდმივ იქ ცხოვრობდა. ჩვენ ავტორს რომ აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოში ეცხოვრა, მაშინ ბედიელისა და ქუთათელის შესახებ ის, ცხა-
დია, იტყოდა „იმიერი“-ო.

დაახლოვებით იმის განსაზღვრაც შეიძლება,
თუ როდის უნდა ეცხოვრა „ქარის გარიგების“ შემ-
დგენელს. რაკი ამ ძეგლში ნათქვამია, რომ მსახურთ-უხუცესი

პირველად „რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა“ (19₄₁₇), ამიტომ ცხადია ავტორს მე-XIII-ე საუკ.-ზე უწინარეს შეუძლებელია რომ ეცხოვრა. მაგრამ ამაზე მეტიც ითქმის. ამავე ნაწარმოებში ერთგან სწერია: „ოდეს პირველ ვახტანგ დალოცეს და მერმე კოსტანტინე, დაისარჩუნეს აფხაზეთის კათალიკოზი და ქუთათელი იოვანე“ და უკანასკნელი ამტკიცებდა, რომ სამეფო ნიშნები, სკიპტრა და გვირგვინი, ჩემ საყდარში უნდა ინახებოდესო (14₃₁₈₋₃₂₂). საფიქრებელია, რომ ავტორს ლაპარაკი აქვს ვახტანგ II-ზე, რომელიც 1289-1292 წ-დე მეფობდა, და კოსტანტინეზე, რომელიც იმავე 1292 წ-ს ავიდა ტახტზე, მაგრამ უმაღლესი მისი ძმა აუჯანყდა. ავტორის ზემომოყვანილი ცნობა ცხად ჰყოფს მაინც, რომ მას შეუძლებელია მე-XIII-ე საუკუნის დასასრულზე უწინარესაც ეცხოვრა.

ამასთანავე თვით ამ ძეგლის მთელი შინაარსიც ამტკიცებს, რომ იგი იმ დროს არის შედგენილი, როდესაც საქართველო ჯერ კიდევ განუყოფელი, სრულიადი და დამოუკიდებელი იყო. იქ მაგ. ნათქვამია: „მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან, ორას სამოცი სახლი არის“-ო (11₂₃₉₋₂₄₀). მანდატურთ-უხუცესის შესახებაც ნათქვამია, რომ მისი „პელი არის ამიერ და იმიერ“-ი, ესე იგი მთელი საქართველო (5_{93, 94}). მაშასადამე ავტორის დროს მეფეს კახეთიც და იმერეთიც ემორჩილებოდნენ.

საქართველოს საეკლესიო სფეროთგანაც ერთის მხრით „გელათური ძღვენია მოხსენებული (15₃₃₆), მეორეს მხრით არც „გარე [ს] ჯული ძღვენი“-ა დავიწყებული (15₃₃₉). ამასთანავე იზხნელიც არის ნახსენები (14₃₁₁) და მტბევარიც, რომელიც შავშეთის ერისთავადაც ითვლებოდა (15₃₂₉₋₃₃₁). ერთი სიტყვით „კარის გარიგება“ გაერთიანებული, სრულიადი საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებას გვისურათებს და ამიტომ უეჭველია ძეგლის შემდგენელს იმ ხანაში უნდა ეცხოვრა, როდესაც საქართველო კვლავინდებურად განუყოფელი იყო.

ამიტომ უეჭველია მართალი უნდა იყოს პროფ. ე. თაყაიშვილი, როდესაც ამ ძეგლის შედგენის უგვიანეს თარიღად მე-XV ს. მეორე ნახევარსა სდებს და უფრო-კი გიორგი ბრწყინვალის, ანუ მე-XIV ს. პირველ ნახევარში დაწერილად სთვლის (იხ. კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. VIII).

ამ ძეგლის შინაარსი იმდენად მრავალფეროვანია, რომ მას საქართველოს როგორც სახელმწიფო წესწყობილების, ისევე კულტუ-

რული, ეკონომიური და ნივთიერი კულტურის ისტორიის შესასწავლად უალრესი მნიშვნელობა აქვს. ამ დარგში სხვა ასეთი უხვი ცნობების შემცველი ძეგლი მე-XVIII ს. დამდეგამდე არ მოგვეპოვება ჯერჯერობით მაინც და მე-XVIII ს. ამ ხასიათისავე განრიგება ეახტანგ VI-ის დასტურლამალი თუ შეედრება და აჯობებს მას, თორემ სხვა ვერაფერი. ამისი თქმაც მხოლოდ იმიტომ შეიძლება, რომ კარის გარიგება დაზიანებულია და ნაკლულევანად დაცულობის გამო ბევრ ისეთ ცნობებს არ შეიცავს, როგორიც დასტურლამალსა აქვს, და თანაც კ. გარიგება ოფიცირული კანონმდებლობის ძეგლი არ არის, დასტურლამალი-კი სწორედ ამნაირი თვისების მქონებულია. იქნებ მომავალში როგორმე კ. გარიგების ან სრული ტექსტი, ან ამავე ხასიათის ძეგლი ოფიცირული წარმოშობილობისაც აღმოჩნდეს და მაშინ ყველა ის ხარვეზები შეივსება, რომელთა დანაქლისის ანაზღაურება არაფრით შეიძლება. მანამდის-კი აწ დაცული ტექსტის კრიტიკული შესწავლის საშუალებით შეძლებისდაგვარად მისი პირვანდელი სახის აღდგენას მაინც უნდა ვეცადნეთ.

Б. „წესი და განგებაჲ მეფეთა კურთხევისაჲ“.

თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ თუ იმაზე უწინარეს არა, მაინც-და-მაინც მე-XII-ე ს-ში მეფის კურთხევის წესი საქართველოში უკვე შემუშავებული იყო. მას თამარ მეფის კურთხევის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ვინათგან ლიხთიმერიითგან იყო წესი დადგმად გვრგვნიისა თავისა სამეფოსა, აწუიეს... მთავარებისკოპოზი ქუთათელი ანტონი საღარის ძე მიღებად გვრგვნიისა“-ო(ისტორი და აზმნი * 625, გვ. 400). ამ ცნობით იმის დამტკიცება არ შეიძლება, რომ ეს „წესი“ უეჭველად დაწერილი ყოფილიყო, მაგრამ ცხადია მაინც, რომ მეფეთა კურთხევის განსაკუთრებული, ქართული წესი ამ დროს უკვე შემუშავებული ყოფილა. მხოლოდ ის გარემოება, რომ თამარ მეფის დროს სახელმწიფო კარის თითქმის ყოველი დარგისათვის გარიგებაში ცვლილება იყო შეტანილი და მოწესრიგდა, გვაფიქრებინებს, რომ ეს წესები შეიძლება აღწერილიც ყოფილიყო.

თამარ მეფის დროინდელ მეფის კურთხევის წესს ძეგლად მაინც-და-მაინც ჩვენამდის არ მოუღწევია. ჯერ-ჯერობით ორი სხვადასხვა წესია ცნობილი მეფეთა კურთხევისა. პირველად მათ შესახებ მოკლე ცნობები თ. ჟორდანიამ წაოთავსა თავის „ქრონიკები“-ს პირველს წიგნში. შემდეგ ვრცლად აღწერილი და შესწავლილი

აქეს ვითარცა სამღვდელმსახურო ნწერლობის ძეგლი კორნ. კეკელიძეს თავის დიდ გამოკვლევაში „Литургические памятники в отечественных книгохранилищах“.

ამ წესის თვით ტექსტი ს. კაკაბაძემ 1913 წ. ქარაგმთანა და იმავე შეცდომებით გამოსცა, როგორც თვით ხელთნაწერშია შენახული, შემდეგი სათაურით: „მეფის კურთხევის წესი, მე-XIII საუკ. დასაწყისის შედგენილი“. ტექსტი გამოცემულია წ. კ. ს. წიგნთსაცავის № 352 ხელთნაწერისა მიხედვით.

მეფის კურთხევის წესის მეორე რედაქცია შენახულია ამავე წიგნთსაცავის № 352 ხელთნაწერშივე, მაგრამ თავი აკლია. ეს რედაქცია ჯერ გამოცემული არ არის.

ს. კაკაბაძე მის მიერ გამოცემული მეფის კურთხევის წესის შესახებ ამტკიცებს, რომ „ის უნდა იყოს შედგენილი არა უადრეს მე-XIII-ე საუკუნისა, რადგან მასში მოხსენებული თანამდებობა ათაბაგისა შემოვიდა ჩვენში მე-XIII-ე საუკუნის დასაწყისს“ (გვ. I). ამავე აზრის სამართლიანობის დამამტკიცებელ საბუთად მას იმ გარემოება აქვს მოყვანილი, რომ „წესში აფხაზეთის კათალიკოზია მოხსენებული“, რომელიც ს. კაკაბაძის სიტყვით „დაარსდა... უფრო მე-XIII საუკ. დასაწყისში“ (გვ. II). შემდეგ გამომცემელი ამბობს: „შესაძლებელია, რომ... ტექსტი მეფეთ კურთხევისა თამარის მეფობის მეორე ნახევარში იყოს შედგენილი... შესაძლებელია ქვემოთ მოყვანილი წესი გიორგი ლაშას კურთხევისათვის იყოს შედგენილი“-ო (იქვე).

მეფეთა კურთხევის წესის მეორე რედაქციის შედგენის დროის შესახებ ს. კაკაბაძეს შენიშვნაში ნათქვამი აქვს: „დომიტრი თავდადებულის გამეფებისას 1270 წ. შედგენილ იქნა სხვა წესი მეფეთა კურთხევისა და ეს წესი მიღებული იყო საშუალო საუკუნეებში ქართველ მეფეების კურთხევის დროს“-ო. მისი აზრით ეს მეორე რედაქცია 1270 წ. შედგენილი წესი არის (გვ. II, შენ.³⁴). მაგრამ ს. კაკაბაძეს ამ აზრის დასამტკიცებლად არავითარი საბუთი არა აქვს მოყვანილი და არა ჩანს, რაზეა იგი დამყარებული.

ნ. ბერძენიშვილს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ს. კაკაბაძის აზრი, ვითომც მეფის კურთხევის წესი ლაშა-გიორგის კურთხევისათვის ყოფილიყოს შედგენილი, მცდარია. ამასთანავე რათგან მსახურთუხუცესი ამ ძეგლში ვაზირთა შორის იხსენიება, ამიტომ იგი შეუძლებელია რუსუდანის გამეფებამდის იყოს დაწერილი, რათგან ცნობილია. რომ მსახურთუხუცესს პირველად რუსუდან მეფემ მიანიჭა ვაზირის უფლება (იხ. ნ. ბერძენიშვილის „და-

საეკლესიო საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება“: „მიმომხილველი“ საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგ. ორგანი 1, 105-106, შენ. 1).

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ „მეფის კურთხევის წესი“ „ეკლმწიფის კარის გარიგების“ ნაწილი უნდა იყოს. მაგრამ ამ ორი ძეგლის შედარებითი შესწავლა შემდეგს გარემოებას არკვევს. „კარის გარიგებით“ მეფის მგზავრობის დროს „ზარდახნის უხუცესი და ამირთაჩუხჩი წინათ იარების ჯუარის მტკრთელსა და მეფეს შუა“ (10₂₁₂₋₂₁₃). „მეფის კურთხევის წეს“-ში კი ნათქვამია: „მანდატურთ-უხუცესი სამანდატუროსა არგნისა ეელთა მქონებელი შემდგომად ჯ-ის მტკრთველისა წინა უვიდოდეს მეფესა“-ო (6₃₋₄).

სამეთო ნიშნების შესახებ „კარის გარიგება“-ში სწერია, რომ ქუთათელი იოვანე და აუხაზეთის კათოლიკოზი ერთი ერთმანერთს შეეცილნენ, ქუთათელი ამტკიცებდა სკიპტრა და გვრგვნი ჩემ საყდარში უნდა ინახებოდესო. ეს ცილობა ისე გადაწყდა, რომ „ვაზირთა ერთობილთ ლაშქართა თქვეს თუ «ქუთათელი უმართლეაო» და სკიპტრა ქუთათელს გაუჩინეს“-ო (14₃₂₃₋₃₂₄). „მეფის კურთხევის წესი“-თგან ჩანს, რომ როდესაც ეს წესი შედგენილი იყო, „გვრგვნი, სკიპტრაჲ, პორფერი და ბისონი“ საყდარში-კი არა, არამედ მეფის „პალატსა შინა“ ინახებოდა (5₆₋₇).

ეპისკოპოსთა უფროს-უმცროსობის შესახებ „ეკლმწიფის კარის გარიგებაში“ ნათქვამია, რომ დარბაზობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთაგან ყველაზე მეტი პატივი მეფეს იშხნელისათვის უნდა მიეპყრა: „ეკლნი მეფემან ნოხთა ზედა დასხნეს იშხნელისათვის უფრო მდაბლად“-ო (14₃₁₂₋₃₁₃). დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთაგან მხოლოდ ქუთათელს „იშხნელის სწორი პატივი მართებს“-ო (15₃₂₁₋₃₂₂).

ყველა ზემოაღნიშნული განსხვავება ცხადყოფს, რომ მეფის კურთხევის წესი და ხელმწიფის კარის გარიგება ერთი და იმავე დროის ძეგლები არ უნდა იყოს. შესაძლებელია და საფიქრებელიც, რომ კარის გარიგების სრულ ტექსტში მეფის კურთხევის წესიც იქნებოდა შეტანილი, მაგრამ უეჭველია ეს წესი სხვა რედაქციისა იქნებოდა.

მეფის კურთხევის წესი საეკლესიო კურთხევის წესს-კი არ წარმოადგენს, არამედ მისი სახელმწიფოებრივი წესის განგებაა. ამიტომ იგი ძვირფას წყაროდ უნდა იქმნეს მიჩნეული მეფის ხელისუფლების, სამოხელეო წესწყობილებისა და სახელმწიფო დარბაზობის

შესასწავლად. ამ ძეგლის ტექსტის ჯეროვანი გამოცემა აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს.

„წესი და განგება დარბაზობისა რომელი აღესრულების მცხეთას კურთხევასა მეფეთასა“. ამ ძეგლის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს ეწოდება „წესი და განგება კურთხევისათჳს მეფისა დროსა, თუ ვითარ დაჰსხდენ მღუდელთ-მთავარნი სრულიად საქართველოჲსანი“, რომელიც ორი რედაქციით არის ცნობილი, ერთი ძველი, ხოლო მეორე ძეგლის შესწორებაა, რომელიც 1745 წელს მოუხდენიათ (ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზაურობანი I, 86). ეს „წესი და განგება დარბაზობისა“ არა ერთხელ არის გამოცემული და ცნობებიც მოუთავსებიათ, თ. ჟორდანიას (ქკბი I, 45-46), პროფ. ალ. ცაგარელს (Сведения о памятниках грузинской письменности III, გვ. XXXVI და 292-296); განხილული აქვს პროფ. ნ. მარსაც (იხ. Доклад в предсоборном присутствии). ეს ძეგლი არჩილ მეფის დროს შედგენილად აცხადებს თავის თავს და შემდგენელად მიქელ ქართლისა კათალიკოზი იხსენიება. ამ წესის შესავალში ნათქვამია: „დიდნი შფოთნი და ამბოხნი იქნებოდეს ეპისკოპოზთა ცილობისაგან და ღვთივ-გვრგვინოსანმან მეფემან არჩილ არა სათნო იჩინა ამათ შფოთთა ქნად და გვბრძანა გაჩენად, ვითა ნიშანთა შეეტყუებოდა, და კელეყავით მე გლახკმან მიქელ ქართლისა კათალიკოზმან და ვაკურთხეთ წა მირონი. ოდეს მეფე, ათაბაგი, ქართლისა ერისთავი, სპასალარი და ყოველნი ერისთავნი და ყოველნი მღვდელთმძღვარნი შემოკრბენ მცხეთას დიდსა ზეთაბაი სა, დიდსა სომხეთისა მიტრაპოლიტსა ჰმართებს ნივთთა ზედა დგომად“. მირონის კურთხევის წესს მისდევს „განგება დარბაზობისა“ (იხ. ქკბი I, 45-46). ამ წინასიტყვაობითგან, ანუ შესავალითგან ჩანს, რომ ეს ძეგლი მე-V ს. ნაწარმოებად არის გამოცხადებული და მისი შემდგენელი მიქელ ქართლისა კათალიკოზიც მაშასადამე თავის თავს იმდროინდელ მწყემსმთავრად აცხადებს. პროფ. ალ. ცაგარელს ნათქვამი აქვს, რომ ამ ძეგლში მოთავსებული დარბაზობის წესი ალბათ გაცილებით უფრო გვიან უნდა იყოს საბოლოოდ ჩამოყალიბებული, სახელდობრ XI-XII სს-ში (СНГПс. III, გვ. XXXVI). თ. ჟორდანიაც ამ ძეგლის დედანს „ძალიან ძველად“-ა სთვლიდა, მე-V ს-ში შედგენილად მიაჩნდა, მაგრამ „დარბაზობაში“ ათაბაგის მოხსენებულობის გამო ფიქრობდა, რომ „დროთა მიხედვით სხვადასხვა ცვლილება უნდა შემოეღოთ“ (ქკბი I, 46-47 შენ. **).

მაგრამ ამ ნაწარმოების არც პირველი, მირონის კურთხევის წეს-რიგის შემცველი ნაწილი, არც მით უმეტეს მეორე, დარბაზობის წესის მომთხრობი ნაწილი მიეკუთვნება იმ დროს, რა დროინდელადაც ეს ძეგლი თავის თავს აცხადებს და გინდ პროფ. ალ. ცაგარელს მიჩნეული აქვს. გ. მერჩულის თხზულებითგან და ჯვარის მონასტრის აღაპებითგან დანამდვილებით ირკვევა, რომ მირონის საქართველოში კურთხევის უფლება ჩვენმა ეკლესიამ მე-IX ს. მეორე ნახევარში მოიპოვა (იხ. ჩემი „საქართველოს ისტორიის IX-X სს. ზოგიერთი უთარილო ცნობების დათარიღებისათვის“: „მომომხილველი“ წ. II.). ამიტომ ცხადია, რომ მირონის კურთხევისათვის მე-V ს.-ში დარბაზობის წესს არაფერს შეადგენდა, რათგან მაშინ საქართველოს ეკლესიას საკუთარი მირონის კურთხევის უფლება არ ჰქონდა. ხოლო დარბაზობის წესიც რომ სრულებით შეუძლებელია მე-XI XII ს.-ში საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ ძეგლად მივიჩნიოთ, ამისთვის საკმარისია მარტო ის გარემოება აღინიშნოს, რომ ამ წესში ათაბაგი იხსენიება. ცნობილია, რომ ათაბაგობა საქართველოში თამარ მეფის დროს 1212 წ. იქმნა შემოღებული (იხ. ჩემი „ქალქ ერის ისტორია II). რაკი ამ ძეგლში ასეთი ანაქრონიზმია, შეუძლებელია ის მე-XIII ს. მეორე ნახევარზე ადრე იყოს შედგენილი. პროფ. ექ. თაყაიშვილმა თავის მხრივ იმ გარემოებას მიაქცია ყურადღება, რომ ამ ძეგლში იშხნელ ეპისკოპოსს მე-10 ადგილი აქვს მიკუთვნებული, ე. ი. მაწყვერელზე, რომელსაც მე-5 ადგილი უკავია, ბევრად დაბლა დგას. ხ. კარის გარიგებაში კი პირიქით იშხნელი მაწყვერელზე ადრეა მოხსენებული და მაწყვერელი იშხნელს მისდევს. ამას გარდა „დარბაზობის წეს“ ში კყონდიდლის გარდა მხოლოდ აღმოსავლეთი საქართველოს მღვდელთმთავარი არიან და სახელებულნი და მხოლოდ ამიერ საქართველოსთვის განკუთვნილი ჩანს. ამიტომ ექ. თაყაიშვილი ფიქრობს, რომ ეს დარბაზობის წესი ხ. კარის გარიგებაზე უფრო გვიან უნდა იყოს შედგენილი და მაინცდამაინც „მეხუთმეტე საოკუნის ადრინდელი არ უნდა იყოს“-ო (იხ. კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. XXVIII-XXIX).

ამ ძეგლის ზემოაღნიშნული ანაქრონიზმები და მისი შემდგენელის ცხადი წადილი თავისი ნაშრომი უაღრესი სიძველის შარავანდედითა და ავტორიტეტით შეემოსა გვაფიქრებინებს, რომ აქ ნატყუარ ძეგლთანა გვაქვს საქმე. უძველია მე-XV ს.-ზე უწინარეს

შედგენილი არ უნდა იყოს, მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, როდის ჩნდება იგი დანამდვილებით და როდის ემყარებიან მას ვითარება უცილობელ საბუთს.

C. დასტურლამალი.

„ა. კარის გარიგების“ შემდგომ იყო თუ არა მე-XV-XVII სს-ში საქართველოს რომელსავე სამეფოს, ან სამთავროში ამის მსგავსი ძველი შედგენილი, ჯერ გამორკვეული არ არის. მხოლოდ XVIII ს. პირველ ათეულში ვახტანგ VI-ემ შეადგინა თავისი „დასტურლამალი“. ამ ძეგლის სახელი სპარსულ - არაბულია „დასტურალ-ჟამალ, რაც ნიშნავს დასტურს მოქმედებისას, განრიგებას. როგორც ამ ნაწარმოების გამომცემელს განსვენებულ პეტრე უშიკაშვილს აღნიშნული აქვს, ეს ძეგლი 1704-1711 წლებში უნდა იყოს დაწერილი (იხ. დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, პეტრე უშიკაშვილის რედაქტორობით, ტფილისი 1886 წ. გვ. IV). „დასტურლამალი“, როგორც თვით ვახტანგ VI-ის მიერ არის აღნიშნული, წარმოადგენს „სჯულის დებასა საკელმწიფოთასა“, ქართულ სახელმწიფო სამართლის ძეგლია.

მისი შინაარსი რამდენსავე დარგს ეხება, უმთავრესი მათგანი თვით კანონმდებლის წინასიტყვაობაშიც არის დასახელებული. ვახტანგ მეფის სიტყვით „დასტურლამალ“-ში დადებულია „წესი და განგება სამეფოსა დარბაზობისა“ და ამასთანავე დაწესებული და განგებულია „ყოველნი კელისუფალნი და მოქმედნი დარბაზის რიგისანი“, როგორ უნდა „იქცეოდნ და განაგებდნ... საკელოთა თვსთა“ (გვ. 3). უკანასკნელი ცნობა ცოტა ბუნდოვანია და არა სჩანს, „კელისუფალნი“ აქ მხოლოდ „დარბაზის რიგისანი“ არიან ნაგულისხმევი, თუ ამ შემთხვევაში „დარბაზის რიგისანი“ მხოლოდ „მოქმედნი“ უნდა ვიგულისხმოთ, ან იქნებ „კელისუფალნი“, როგორც თვით ძეგლშიც აღნიშნულია, „ყოველნი“, ე. ი. საზოგადო მნიშვნელობით ყოველგვარნი იგულისხმებიან, „დარბაზის რიგისანი“-ც და „საქვეყნოდ გამრიგენი“-ც. უკანასკნელი აზრი ვგონებ უფრო სამართლიანი უნდა იყოს.

მაშასადამე „დასტურლამალ“-ის უმთავრესი შინაარსი უნდა „სამეფო დარბაზობის“ წესსა და განგებას და ყველა ხელისუფალთა და „დარბაზის რიგის“ საქმისმოქმედთა უფლება-მოვალეობის აღნუსხას შეიცავდეს. მართლაც „დასტურლამალ“-ში ყველა ამაზე შესაფერისი „წესი და გარიგება“ მოიპოვება, მაგ.: „კარი სასახლეების რიგისა,

იხ. გვ. 196-197), რომელშიაც დარბაზობის წესია აღნუსხული, „მოკელენი როგორ უნდა მოიქცნენ“ (გვ. 197, § ეე), და „ქარი პირველი, ყოვლისა კელჯობიანისა და მათის სარგოსი“ (გვ. 194) მრავალ §-ის შემცველი „დარბაზის რიგის“ მოხელეებისა და საქმის მოქმედთა უფლება-მოვალეობას ეხება.

მაგრამ „დასტურლამალი“-ს თვით შინაარსი გაცილებით უფრო ფართო და მრავალმხრივია, ვიდრე ვახტანგ მეფის ზემოთყვანილი სიტყვებიდან სათიქრებელი იყო. იქ მაგ. დაწვრილებით იცნობებია ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დაერთების შედგენის წესრიგის შესახებ („ქართლის აწერისა“, „სამს წელიწადში ელის აღწერა“, „სამასპინძლოს შეწერისა“, „იათალის აწერა“, ქალაქის აღწერა, კოდის პურისათვის, საბალახოსა თუ როგორ აიღონ და სხვაც მრავალი), საქალაქო დაწესებულებათა და წესწყობილების შესახებ (§§ მდ, ჟა, რჰა — რჰგ, რეგ, სიპ, ია და სხვა). შემოსავლისა და გადასახადების აკრებისა, გზების შენახვის შესახებ (§ მბ) და მრავალი სხვა საკითხის შესახებაც. ყველა ამ საკითხებს „დარბაზის რიგის“ მოხელეებთან არა ჰქონდა კავშირი ან მცირეოდენი იმგვარადვე, როგორც §-ს „სამდივანბეგო გარიგებისა“ და „სამდივანბეგო აილება“ (§ რ და რა), არც სამეფო დარბაზობასთან, არც მოხელეობასთან კავშირი არა აქვს და მხოლოდ სასამართლო დაწესებულებასა და წარმოებას ეხება. დასტურლამალის ამგვარი ვრცელი და მრავალმხრივი შინაარსი მას მართლაც რომ ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლად ჰხდის.

იმ სამი ხელთნაწერითგან, რომელიც „დასტურლამალი“-ს გამოცემის დროს განსვენებულს პ. უმიკაშვილს ხელთ ჰქონია, უძველესი და საუკეთესო სულხან მდივნის, სულხანმდივინისეული ხელთნაწერია. როგორც სამართლიანად შენიშნული აქვს გამომცემელსაც, იგი „შესანიშნავია თავების დალაგებით საგანთა შინაარსის კვალობაზე“ და არა ანბანის რიგზე, როგორც ეს დანაოჩენ ხელთნაწერებშია. პ. უმიკაშვილი არ სცდებოდა, როცა ამტკიცებდა, რომ ეს „ხელთნაწერი უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციასა“. სულხან მდივნის ხელთნაწერი ძველი და დაზიანებული დედნითგან ყოფილა გადმოწერილი: „დედანს ბევრგან ჰქვლია, ფურცლები დახეული ჰქონია და შემდეგ თითო-ოროლა ადგილს ჩაუმატებიათ“ (იხ. დასტურლამალი გვ. V და VI). თვით სულხან მდივნის ხელთნაწერში ერთგან მაგ. ნათქვამია კიდევ: „სამი ფურცელი ცარიელია, ამიტომ რომ დედანი დაძველებული იყო“-ო (იქვე გვ. 145). სულხან მდივნის ხელთნაწერში შექცეულია დედნის

ზემოაღნიშნული მდგომარეობის გამო „ნაკლებობა და არევა თავებისა მეტად შესამჩნევად სჩანს“ ზოგიერთს ადგილას. ამას გარდა ამ ხელონაწერში „სათაურებს ანბანით აღრიცხვა არა აქვს“ (იქვე, VI).

დანარჩენ ხელთნაწერებში, რომლებითაც პ. უმიკაშვილი თავის გამოცემისათვის სარგებლობდა, შინაარსი ანბანის რიგზეა დალაგებული. უეჭველია „დასტურლამალი“ ასე „შემდეგ ხანებში არის გადაკეთებული მოხელეთა სახმარებლად“, რასაკვირველია საკირო ცნობების „ადვილად საძიებლად“ (იქვე, გვ. V).

ერთი იმ სამ ხელთნაწერთაგანი იესე მელიქიშვილისეული 1773 წ. ყოფილა გადაწერილი. საყურადღებოა, რომ იესე მდივანი სომხითის მელიქისშვილი ანბობს: „გარდაეწერე, არ დაიკარგოსო, ერთის მეტი არ იყო საქართველოშიო“ (იქვე). სულხან მდივნის ხელთნაწერის არსებობა ამტკიცებს, რომ იესე მელიქიშვილის ცნობა გადაქარბებულია და მეორე ხელთნაწერიც ყოფილა, ამასთანავე იმ ერთზე უფრო უკეთესიც. ნაინც-და-მინც ცხადია, რომ მე-XVIII-ე საუკუნის მეორე ნახევარშივე, ჯერ კიდევ ალექსანდრე ნევერსკის შემოსევისა და აოხრებამდე აღმოსავლეთ საქართველოში „დასტურლამალი“ ძნელი საშოვარი ყოფილა. ის ხელთნაწერი, რომელიც იოველ ალექსიძის მიერ ყოფილა გადაწერილი სათვალავში განსაკუთრებით მისაღები არ არის იმიტომ, რომ 1821 წელს არის გადაწერილი და რაკი „ეთანხმება მელიქიშვილის დედანს“-ა და მხოლოდ „გადაწერს ადგილ-ადგილ ცოტაოდენი ცვლილება მოუტანია“ (იქვე), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ალექსიძეს დედნად დაახლოვებით იმგვარივე ხელთნაწერი უნდა ჰქონოდა, როგორც იესე მელიქიშვილისა არის.

უეჭველია, რომ ალექსიძისა და მელიქიშვილის ხელთნაწერების გადამწერთა „დასტურლამალი“-ს დედანიც დაზიანებული და არეული უნდა ყოფილიყო. ამას შემდეგი ცნობა გვაფიქრებინებს. ჯ. პ. ში, რომელსაც სათაურად აწერია „მურდრისათვის“, გადამწერს ნათქვამი აქვს: — „სხვა ამისი შემდგომი მდივანბეგის განაჩენის ბოლოს იძიეთ: სხვაგან ვიპოვე და იქ დაეწერე, აქ არ დაეტიო“-ო (იხ. გვ. 51, სულხან მდივნის ხელთნაწერში ეს 5 სრულებით არ არის, შეად. გვ. 202).

როგორც აღნიშნული გვქონდა, პ. უმიკაშვილის დაუსაბუთებელი დაკვირვება, რომ შინაარსის მიხედვით „დასტურლამალი“-ს ტექსტის დალაგება, რა სახითაც იგი სულხან მდივნის ხელთნაწერშია შენახული, „უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციას“, საშარტლიანია. მაგრამ, თუნდაც რომ სულხან მდივნის ხელთნაწერი

შენახული არ ყოფილიყო, იმის დამტკიცება, რომ თავდაპირველ დედანში შინაარსი სხვანაირად ყოფილა დალაგებული და არა ისე, ანბანურად, როგორადაც იესე მელიქიშვილისეულსა და 1821 წ. ხელთნაწერშია. მართო იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერის ტექსტის კრიტიკული შესწავლითაცაა შესაძლებელი. ამას შემდეგი მაგალითიც ცხად-ჰყოფს. მე-7 (ზ) თავში, რომელსაც სათაურად აქვს „ალაყადის შუა სახლის რიგისათვის“, სხვადასხვა მოხელეების შესახებ, რომელთაც მეჯლისის დროს უნდა ემსახურათ, ნათქვამია: „ამათ იმავე ზემოთის წესით იმსახურონ“-ო (გვ. 5). ზემოთ-კი არსად არაფერია ნათქვამი, თუ მოხელეებმა ამისთანა შემთხვევებში როგორ უნდა იმსახურონ. ცოტა ქვევითაც მე 9 (თ) მუხლშიაც, რომელიც „ახალის სასახლის რიგისათვის“ არის დაწერილი, მოხელეებზე ნათქვამია: „ესენი იმავე ზემოთის წერილის წესით იმსახურებოდნენ“-ო (იქვე). არც ამის ზევით არის რაიმე ცნობები, თუ როგორის წესით უნდა ემსახურათ ამგვარ შემთხვევებში. ეს ორთავე ამონაწერი ცხადად ამტკიცებს, რომ თავდაპირველს დედანში ამ ორ მუხლს წინ უძღოდა ისეთი მუხლი, რომელიც ამ მე-7 და მე-9 მუხლებისათვის სამაგალითოდ არის დასახელებული. ამგვარ ჭად უქვევლია ის ჯ უნდა ყოფილიყო, რომელიც ჯ რაგ 163-ად არის ეხლა და მე-77 გვერდზეა მოთავსებული და სათაურად უწერია „სასახლეების რიგისათვის“. ეს მუხლი სხვებთან შედარებით დიდია (გვ. 77-80) და მართლაც სხვათა შორის დაწვრილებით ცნობებს შეიცავს, თუ „კელჯოხიანები“ და სხვა დარბაზის წესრიგის დამცველი მოხელეები როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ. იქ მეჯლისის წესრიგიც არის აღწერილი. ამ მუხლს თავდაპირველად მისდევდა „მუშამბის სახლის რიგისათვის“ (იხ. გვ. 54 ჯ ევ) და „ტოგუნის რიგისათვის“ (გვ. 81 ჯ რაზ), რომელშიაც მოხელეების მეჯლისის დროს სამსახურის შესახებ ნათქვამია: „ესენი იმავე ზემორეს წერილის წესით იმსახურებოდნენ“-ო (გვ. 81). მაშასადამე ცხადია ამ მუხლსაც თავდაპირველად დარბაზობისა და მეჯლის-ნადიმის საზოგადო წესრიგის აღწერილობა მიუძღოდა წინ. საკმარისია სულხან მდივნის ხელთნაწერში ჩაიხედოთ (იხ. გვ. 196). რომ დარწმუნდეთ, თუ რამდენად სამართლიანია ზემოაღნიშნული მუხლების თავდაპირველი დალაგებულობის აღდგენის ზემომოყვანილი ცდა.

ეს ერთი მაგალითიც საკმარა იმ აზრის დასამტკიცებლად, რომ იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერის შესწავლითაც შეიძლება ცხადყოფილ იქმნას, რომ ვახტანგ მეფეს თაყისი „დასტურლამალი“ შინაარსისა და მიხედვით დაულაგებია.

არც ის გარემოება უნდა დაგვაიწყდეს, რომ როდესაც ძველი დროის რომელიმე ძველი შენახულია ორი სახით, ანბანურად და შემდგომითი-შემდგომად დალაგებული, მაშინ სრულის დაქვემდებარებით შეიძლება ითქვას, მეორე წესი თხრობისა თავდაპირველია იმით, რომ ანბანურად დალაგებული თხრობის შინაარსისა და მიხედვით დალაგება დედნის იმდენად ძნელსა და რთულს წინასწარ კრიტიკულ შესწავლას მოითხოვს, რომ ამისთვის მაშინდელ მეცნიერო ძალა არ შესწევდათ და ამის გამო წარმოუდგენელიც არის, „დასტურლამალი“ რომ თავდაპირველად ანბანურად ყოფილიყო დაწერილი და მერმე მისი შინაარსი საგნობრივად დალაგებულ თხრობად გადაკეთება შესძლებოდათ.

შენახულია თუ არა სულხან მდივნის ხელთნაწერში მაინც „დასტურლამალი“ იმ სახით, როგორც ეს ძველი თვით ვახტანგ VI მიერ უნდა შედგენილი ყოფილიყო. განსვენებული პ. უმიკაშვილი ბრძნული სიფრთხილით ამბობს, რომ ეს „ხელთნაწერი უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციას“ და ეს დასკვნა იმაზე აქვს დამყარებული, რომ იქ შინაარსი საგნობრივად არის დალაგებული და არა ანბანურად (იქვე, V). ამ მხრივ დაკვირვება, როგორც აღნიშნული იყო, სრულებით სამართლიანია.

მაგრამ სხვათრივ ზემოწამოყენებული საკითხის შესახებ ამაზე მეტიც შეიძლება ითქვას. არა, არც სულხან მდივნის ხელთნაწერშია „დასტურლამალი“ შენახული იმ სახით, როგორც ვახტანგ VI ჰქონია დაწერილი. ამას თუნდ ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ მის დედანს, როგორც აღნიშნული იყო, ბევრგან ფურცლები ჰკლებია და აქა-იქ შინაარსიც არეული ყოფილა. მაგრამ ამასვე უფრო ნათლად ის ნაწილიც ამტკიცებს, რომელიც დედანში მთლად შენახული ყოფილა და სულხან მდივნის გადამწერს სამუდამო დაღუპვისაგან გადურჩენია. თუ სულხან მდივნისა და იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერების „დასტურლამალს“ გადაიკითხავთ, მთელ თხზულებაში შინაარსის ვერავითარ (სამეფო და ს.დედოფლო დ-ს გარდა) დანაწილებას ვერ იპოვით, მუხლობრივ დაყოფას გარდა, რომელთაც თვითოეულს თავისი განსაკუთრებული სათაური აქვს და იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერში თვითნებულ მუხლს სათვალავიც უზის.

წინათ-კი უეჭველია მთელი „დასტურლამალი“ შინაარსისა და მიხედვით „ქარებ“-ად ყოფილა დაყოფილი. ამისი დამამტკიცებელი კვალი აქა-იქ ეხლათაა შენახული. ვახტანგ მეფის შესავალის შემდგომ, რომელიც იწყება სიტყვე-

ბით „ეპა შენ ყოველთა მბადო“, ამ ხელთნაწერში მაგ. შემდეგი სათაური მისდევს: „კარი პირველი. ყოვლისა კელჯოხიანისა და მათის სარგოსი“ (იხ. გვ. 195). ცხადია მაშასადამე, რომ „დასტურლამალი“ დედანი თავდაპირველად „კარებად“ ყოფილა დაყოფილი და რაკი ნათქვამია „კარი პირველი“-ო, შექველია მეორე, მესამე და შემდეგი კარებიც იქმნებოდა. „დასტურლამალი“-ს ტექსტი რომ მართლაც კარებად იყო დაყოფილი, ამის დამამტკიცებელი მეორე კვლიც არის შენახული. იქ ერთგან მაგ. აგრეთვე სწერია: „კარი სასახლეების რიგისა“-ო (გვ. 196). ცხადია მხოლოდ, თავდაპირველ დედანში ისიც იქმნებოდა ნათქვამი, თუ რომელი კარი იყო, მაგრამ გადამწერთაგან გამოტოვებული უნდა იყოს.

ამგვარად გამოიჩეკა, რომ ვახტანგ მეფეს თავისი „დასტურლამალი“ შინაარსის და მიხედვით „კარებად“ გაუყვია და თვითონვე კარისათვის საგანგებო საგანი და განსაკუთრებული სათაურიც აურჩევია. კარების სათაურები და მათი სათვალავები სულხან მდივნის დედანშია-კი ორ ზემოაღნიშნულ შემთხვევას გარდა შენახული აღარ არის, მაგრამ შინაარსის წინანდელი დალაგების წესრიგის ნაშთად ბევრგან შერჩენილია, რომ „დასტურლამალი“-ს მუხლები მომეტებულ ნაწილად შინაარსის და გვარად მისდევს ერთი მეორეს, თუმცა აქა-იქ სულხან მდივნის ხელთნაწერშიაც შინაარსი არეულია. ეს გარემოება შექველია იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ სულხან მდივნის ხელთნაწერის დედანი, რომლითგანაც გადმოწერილა, დაზიანებული ყოფილა.

მაგრამ მართო „კარები“, მათი სათვალავები და სათაურები-კი არ უნდა აკლდეს და მხოლოდ მუხლების წესრიგი-კი არ უნდა იყოს არეული, არამედ თვით ტექსტიც ყველგან იმ სახით არ არის შენახული, რანაირადაც იგი თავდაპირველად იყო დაწერილი. ტექსტს ზოგან არსებითი ნაწილი აკლია ხოლმე ისე, რომ აზრის შეტყობა შეუძლებელი ხდება, ზოგან ცნობები ა შეცვლილი. მაგ. შესავალის ბოლოს ერთი წინადადებაა მოთავსებული, რომელშიაც აღნიშნული ყოფილა, თუ პირველად რა საგანზე უნდა ყოფილიყო „დასტურლამალი“-ში ლაპარაკი. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „პირველად ჯერ არს ხსენება და აღწერა, რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და რისხვსა“-ო (გვ. 4). როგორც მკითხველიც დარწმუნდება, ამ წინადადებას სწორედ ის ადგილი აკლია, სადაც ნათქვამი ყოფილა, თუ რის ხსენება და აღწერა „პირველად ჯერ არს“. ეს დანაკლისი ყვე-

ლა ხელთნაწერებში ყოფილა (შეად. გვ. 131 და 157). სულხან მდი-
ენის ხელთნაწერში შენახული სათაურების დახმარებით ამ ტექსტის
დანაკლისის შევსება დაახლოებით შეიძლება. იქ შესავალს, რო-
გორც აღნიშნული იყო, მისდევს „ქარი პირველი. ყოვლისა კელ-
ჯოხიანისა და მათის სარგოსი“ (იხ. გვ. 194). მაშასადამე პირვე-
ლად „დასტურლამალში“ კანონმდებელს „კელჯოხიანებზე“ ჰქონია
ლაპარაკი. სწორედ ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ზემოაღნიშნული
წინადადება თავდაპირველად ასე უნდა წერებულყო: „პირველად
ჯერ არს ხსენება და აღწერა [ყოვლისა კელჯოხიანისა და მათის
სარგოსი], რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და
რისხვსა“. რომ დაახლოებით მართლაც ასე უნდა წერებულყო, ამის
დასამტკიცებლად იმ მოსაზრების მოყვანა შეიძლება, რომ პურობის,
ან მეჯლისის მოწყობის, რისხვის და წყალობის გამოცხადების დროს
წესრიგის დამცველად მართლაც „კელჯოხიანნი“ იყვნენ ხოლმე.

„დასტურლამალი“-ს დედანი დროთა განმავლო-
ბაში შინაარსის მხრივ უფრო თვალსაჩინოდ იმ ადგი-
ლებში უნდა დამახინჯებულყო, სადაც ვახტანგ მე-
ფის დროინდელი მოხელეების სიები და სხვადასხვა
სტატისტიკური ცნობებია მოთავსებული. პ. უმიკა-
შვილს წინასიტყვაობაშიც აღნიშნული აქვს, რომ სიებში იესე მე-
ლიქიშვილისეულისა და სულხან მდიენისეულს ხელთნაწერებს შორის
განსხვავებაა (გვ. VI) და ვინც მისი გამოცემის „დამატებულებათა“
იზაწილს გადაიკითხავს, რომელიც ხელთნაწერების „განსხვავებათა“
აღწერას შეიცავს (გვ. 131-162), ის თავის თვალთაყ დარწმუნ-
დება, რაოდენი სამეცნიერო მუშაობაა ჯერ კიდევ საჭირო, რომ გა-
მორკვეული და აღდგენილი იყოს ქართული სახელმწიფო სამარ-
თლის ამ შესანიშნავი ძეგლის პირვანდელი სახე და შინაარსი ისე,
როგორც იგი ვახტანგ VI მიერ დაწერილი ყოფილა.

ვახტანგმა თავისი „დასტურლამალი“-ს შექმნით მართლმსაჯუ-
ლება და მართვა გამგეობა კვლავ ერთი-ერთმანერთისაგან განსაზღვრა
და სახელმწიფო სამართალსაც დასტურლამალის შექმნით ისევ მტკი-
ცე საფუძველი დაუდვა: ამიერიდან სახელმწიფო მართვა-გამგეობის
გარკვეული წესრიგი იყო დამყარებული და მისი რყევა და დარღვევა
ისე ადვილი აღარ იქნებოდა. თუმცა თვით ვახტანგის „დასტურ-
ლამალი“-თგან სჩანს, რომ დასტურლამალის ზოგიერთი ნაწილი „პირ-
ველ მეფის გიორგისაგან განწესებული ყოფილა და ვახ-
ტანგს მხოლოდ განუახლებია (იქვე, გვ. 109), ზოგი კიდევ უფრო
ადრეც ყოფილა დაწესებული, არსებობდა მაგ. ძველადგან და აწ

მეფე გიორგისაგან დამტკიცებული საბუთები (იქვე, 128, 129), მაგრამ უმთავრესი ღვაწლი მაინც ვახტანგ მე-VI-ის მიუძღვის. დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს, როგორც ჩანს, დასტურლამალისთანა წიგნი, სადაც დარბაზობის და სხვა სახელმწიფო გამგეობის შესახებ ცნობები ყოფილა მოთავსებული, შექვევლია უნდა ყოფილიყო, მაგრამ როგორც მრავალი სხვა საბუთებიც შემდეგ ალბათ დაკარგულა. როგორც ეტყობა, თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი აელმწიფის კარის „გარიგება“ც ვახტანგის დროს დაკარგული ყოფილა. ვახტანგის დროს მხოლოდ ზოგიერთ სახელმწიფო მართვა-გამგეობის დარგის შესახებ არსებობდა გიორგი მეფის დასტურლამალი.

რა-კი სიტყვა „დასტურლამალი“ არაბულ სპარსული სიტყვაა. შეიძლება გვეფიქრა, რომ თვით ეს ვახტანგის წიგნიც სპარსული ამგვარისავე თხზულების მიბაძვით ყოფილიყო შედგენილი, მაგრამ სპარსულად აშინაირი ნაწარმოები არ არსებობს, მხოლოდ ერთ სპარსულ მე-XIX-ე საუკუნის ისტორიკოსს თავის წიგნის ბოლოს სპარსეთის ყველა მოხელეთა ნუსხა აქვს დართული, მაგრამ ვახტანგის დასტურლამალისა და იმ ნუსხის შორის დიდი მზღვარი ძვეა. ვახტანგის წიგნი რომ მისი ნაწარმოებია, ეს თვით შინაარსითაც მტკიცდება: იქ სხვადასხვა მართვა-გამგეობის შესახები ნამდვილი ქართული საბუთებია შეკრებილი და რიგზე დალაგებული, მაგალითად: „მდივანბეგობის წესი და რიგი“, რომლის შესახებაც ვახტანგი ამბობს, „მოკითხული ექენით და ამ წესით ყოფილიყო გარიგებული და ახლაც ამ წესით გვიბოძებია“-ო (იქვე, 56), ერასტი ორბელიშვილის სახელობაზე დაწერილი საბუთია, „მდივნების სარგოსათვს“ (იქვე, 49), „ვაზირის სარგოსათვის“ (იქვე, 32), „ბოქაულთ-ხუცესების სარგოსათვის“ (იქვე, 16) და სხვაც მრავალი.

სამწუხაროდ აქ უადგილობის გამო ვრცლად ვერ შევეხებით იმ საკითხს, თუ როგორ შესდგა თანდათან „დასტურლამალი“. უნდა აღვნიშნოთ მხოლოდ, რომ „დასტურლამალი“ ძვირუფას, საუცხოვო ცნობებს გვაძლევს სამეფოს წესწყობილების ყოველი მხრის შესახებ, ისეთს მასალებს, რომლის პოვნა სხვაგან არსად არ შეიძლება. ეს წიგნი ჩვენი სამართლის ისტორიისა და ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლისათვის დაუფასებელი განძია. იგი პ. უმიკაშვილის მიერ საუცხოვოდ არის გამოცემული სამი დედნის მიხედვით და თანაც ჩინებული ლექსიკონი აქვს დართული.

ვახტანგ VI-ის შემოქმედებითი მოღვაწეობა ქართული სამართლის ასპარეზზე ამაზე არ შეჩერებულა.

საქართველოში სასოფლო პოლიტიკის მოვალეობა, ქურდების და დაკარგულის აღმოჩენა მე-XVI-XVII საუკუნეების ბერებს ებარათ. ეს მოვალეობა სამართლის ისეთი დარგი იყო, რომ სახელმწიფოსაცა და მართლმსაჯულებასაც ეხებოდა და ამის გამო საქმე შეიძლებოდა არეულიყო, ამიტომ ვახტანგ მე-VI-ემ ეს დარგი გამოაცალკევა და განსაკუთრებულ „სახევისთავო სამართლის წიგნის“ შედგენა დააპირა. დაუღალავი მეფე ბრძანებს: „აქვის თავმა როგორც ისამართლოს, იმის სამართლის წიგნს მივსცემთ, ისრე მოიქცენ“ (დასტურლამალი, გვ. 106). სამწუხაროდ მასალებითგან არა ჩანს, დასცალდა თუ არა ვახტანგს ამ თავისი განზრახვის ასრულება? ცხადია მაინც, რომ ცალკე სახევისთავო სამართლის წიგნის დაწესებით ვახტანგ VI ქართული საპოლიტიკო სამართლის შემქმნელიც იქნებოდა.

თავი II.

სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წყაროები.

ქართული სამართლის უძველეს ძეგლად ჩვეულებრივ მეფე გიორგი V-ეს „ძეგლის დადება“ ითვლება. რასაკვირველია თვით განსვენებული დ. ბაქრაძეც კარგად გრძნობდა, რომ საქართველოში ამ სასამართლო წიგნის წინათაც უნდა ყოფილიყო სამართლის ძეგლები (იხ. Сборник законов груз. царя Вахтанга VI, а. ფრენკელის გამოცემა, დ. ბაქრაძის რედაქტორობით, გვ. 81, 112, შენ.), მაგრამ ამგვარი ძეგლები მას დაკარგულად მიაჩნდა. გასაოცარი ის არის, რომ ვერც ბექა და ალბულას სამართლის წიგნის მე-99-ე მუხლს მიუხედავრებიან განსვენებული ისტორიკოსი და თავისი შენიშვნაში იგი ამბობს, ამ მუხლის აზრი ისაა, რომ სასამართლო წიგნები ძველ მეფეების დროსაც უწერიათო, მათი ბრძანებითა და საზღვდელოებისა და საერო პირთა თანამშრომელობით, და თვით ალბულასაც ხელთ ჰქონია ამგვარი ძველი კანონებიო (იქვე, გვ. 117, შენ.). არც განსვენებულ ნიკიერ მკვლევარს ნ. ურბნელს მიუქცევია მე-99-ე მუხლისათვის ჯეროვანი ყურადღება და ალბათ იმიტომ, რომ იგი ათაბაგ ალბულას დადგენილი სასამართლო წიგნის ნაწილად მიაჩნდა (იხ. ნ. ურბნელის „ათაბაგნი ბექა და ალბულა და მათი სამართალი“, გვ. 267-8.).

ქვემოთ ჩვენ ვეცდებით დავამტკიცოთ, რომ საქართველოში კანონები არამც თუ გიორგი ბრწყინვალეზე წინათაც არსებობდა, არამედ რომ ამ კანონების ერთმა ნაწევრებმა ჩვენ

დრომდის მოაღწია კიდევ. თვით გიორგი V-ე თავის „ძეგლის დადება“-ში პირდაპირ ამბობს, რომ იმის წინათაც საქართველოში არა ერთი და ორი სამართლის წიგნი ყოფილა და თვით მასაც ხელთა ჰქონია, როცა მთიულებს კანონებს უწერდა. ვალის თაობაზე მაგალითად იგი სწერს: „ვალის საქმე ასრე გავაჩინეთ: სარგებელი არც ქართველთა რჯულთა სძესთ წესად რომ აიღონ, არც სხვათა რჯულთა უწერიათ“-ო (§ მე). შემდეგ ათაბაგ ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნში ნათქვამია: „აწყვერისა და საფარისა, ვითა ძველითგან ყოფილიყო, არცა დიდსა მეფესა მოეშალა და ჩვენ განაღამცა აგრევე დაევამტკიცეთ“-ო (იხ. ჩუბინაშვილის ქართ. ქრისტომატია, 1863 წ. გამოც. გვ. მე-208-9). აქ დიდ მეფედ, რასაკვირველია, გიორგი მე-V-ეა ბრწყინვალედ წოდებული და აწყვერ-საფარის განსაკუთრებული სამართლის უფლება მამასადამე იმაზე წინათ „ძველითგანვე“ ყოფილა დაწესებული. თუ კი ამ ეპისკოპოზებისათვის განსაკუთრებული სამართლის წიგნები უბოძებიათ, განა დასაჯერებელია, რომ მთელი სამეფო, დანარჩენი მცხოვრებნი და უმრავლესობა უქანონებოდ ყოფილიყო?

§ 1. ბაგრატ კუროპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი.

მაგრამ რომ გიორგი ბრწყინვალეზე წინათ საქართველოში საკუთარი სამართლის წიგნი არსებობდა, ამას თითქმის დამტკიცებაც არა სჭირია, იმიტომ რომ თვით ამ კანონების ნაწყვეტს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ჩვენ დრომდისაც მოუღწევია: იგი შეტანილია ვახტანგ VI-ის კოდიკოში მოთავსებული ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლო ნაწილში მე-99-ე მუხლში, რომელიც ზოგ ზელთნაწერში § 100-დაც არის აღნიშნული. იქ ნათქვამია:

„სახელითა ღთისათა დაიწყების საღმთოსა [სჯულსა] გაჩენელი¹ და გასაჩენელი პირველად დავეითიან ბაგრატ კუროპალატ და აღმაშენებელთა მეფეთ მეფეთა ბრძანებითა და მერმე ეპისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჭკვიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი ჭანგებითა ღთისათა: «ვინცა საბჭოდ სჯდებოდეთ და მართალსა საჩივარსა მართლად მოიკსენებდეთ, თქუენთა გულთა შიგან ღთის შიში უნდა დაიჭიროთ და არავის სთნოთ,—არა მამასა და დედასა, არა პატრონსა, არა ძმათა და მეყვისთა არას ქრთამის ქადებისათვის არადარა, მართალი სამართალი უნდა გააჩინოთ“-ო.

¹) დედანი აქა-იქ გაფუჭებულია და ჩვენ ვასწორებთ.

ვინც ამ მე-99-ე, ან მე-100 მუხლს წინამდებელი მუხლების შემდეგ გულდასმით წაიკითხავს, რასაკვირველია შეატყობს, რომ აქ რალაც სხვა კანონის ნაწყვეტი იწყება, რომელსაც § 96, 97 და 98 არავითარი კავშირი არა აქვს: მე-96-ე მუხლში იმ სასჯელზეა ლაპარაკი, რომელიც უნდა გადაახდებიდნენ „თუ ვაჭარი მოჰქლას ვაჭარმან თუ სხვამან ვინგინდამ“, ხოლო § 97 გზას მიმდებელი ვაჭრის გაცარცეას შეეხება. მე-98-ე მუხლში-კი ახსნილია, თუ როგორ უნდა გაასამართლონ, როცა დარბაზის კაცს „კაცი“ წაუფა. ამას მისდევს მე-99-ე მუხლი, რომელიც სრულებით მოულოდნელად ისეა დაწერილი, როგორც რომელსამე განაჩენს, ან სამართლის წიგნს თავითგან იწყებენ ხოლმე—„სახელითა ლ-თისათა დაიწყების“ და სხვა. შემდეგ თვით ამ მუხლში ნათქვამია, რომ იგი ბაგრატ კურაპალატის „ბრძანებითა“ და „ეპისკოპოზთა, დიდებულთა აზნაურთა და კეკიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი“-ა. მაშასადამე არც ბექას, არც ალბულას ამ სამართლის წიგნთან არაფერი ჰქონიათ საერთო. ერთმაცა და მეორემაც თავიანთი კანონები თავიანთი სახელით გამოსცეს და საქართველოს მეფე არ მოუხსენებიათ, მე-99-ე მუხლში-კი არც ბექა, არც ალბულა კანონმდებლად მოხსენებულნი არ არიან. ერთი სიტყვით, § 99 (ან 100) სხვა სამართლის წიგნითგან არის ამოღებული და იმ წიგნის შესავალს წარმოადგენს. ეს სამართლის წიგნი ბაგრატ კურაპალატის ბრძანებით შეკრებილი უმაღლესი სამღვდელოების, დიდებული აზნაურებისა და კეკიანი კაცების „მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი“ ყოფილა.

ხოლო რაკი თვით ამ ნაწყვეტში თარიღი ნაჩვენები არ არის, ამ სამართლის ძეგლის შედგენის დრო უნდა დაახლოვებით მაინც გამოვარკვიოთ. მე-XIV-ე საუკუნეში 1360-95 წლებს შორის მეფედ იყო ბაგრატ მე V-ე დიდი, მაგრამ მას კურაპალატობის პატივი არა ჰქონია და არც შეიძლება, რომ ჰქონოდა. სამართლის წიგნის გამომცემელი უეჭველია სხვა ბაგრატი უნდა ყოფილიყო. საზოგადოდ საქართველოს მეფეები დავით აღმაშენებელის შემდგომ კურაპალატობასა და სხვა ბიზანტიურ სახელმწიფო საპატიო სახელებს აღარა კადრულობდნენ. ამის გამო ცხადია, რომ ზემოაღნიშნული სამართლის წიგნის კანონმდებელს დავით აღმაშენებელზე წინათ უნდა ემეფა. ამასთანავე მე-XI საუკუნიდან მოყოლებული მე-XV-ე საუკუნემდე ბაგრატ V დიდის გარდა არც ერთს საქართველოს მეფეს სახელად ბაგრატი არა რქმევია.

მე-XI-ე საუკუნემდე სამი მეფე იყო ბაგრატის სახელის მქონე-ბელი: ერთი ბაგრატ II, მეტ სახელად რეგვენად წოდებული (+ 994),

შემდეგ ბაგრატ მე-III-ე (978—1014) და ბაგრატ მე-IV-ე (1027—72). სამართლის წიგნის შედგენის მოთავედ შეუძლებელია ბაგრატ მე-II-ე ყოფილიყო, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ იგი კურაპალატი არა ყოფილა, მერმე იმიტომაც, რომ რეგვენს ცოტა არ იყოს არც კანონმდებლობა შეჰფერის. რჩება მაშასადამე ბაგრატ მე-III-ე და ბაგრატ მე-IV-ე. ორივეს კურაპალატობის პატივი ჰქონდათ: პირველს ეს პატივი თვით ბიზანტიის კეისარმა ბასილემვე მისცა (სუმბატ. ცა და უწყება, 3 ქკა 65 და ქლი ერის ისტ. II), ხოლო მეორემ ითხოვა თავის დედის პირით და მიიღო კიდევ. კურაპალატობა (ქლი ერის ისტ II). მაშასადამე ზემოაღნიშნული კანონები იმ სამ ბაგრატების შორის ან ბაგრატ მე-III-ეს, ან არა და ბაგრატ მე-IV-ეს უნდა გამოეცა. ბაგრატ I კურაპალატზე ჩვენ აქ განგებ არას ვანბობთ და ჯერ იმის გამორკვევა გვსურს, თუ რომელს ბაგრატს,—მე-III-ეს, თუ მე-IV-ეს,—მეტი უფლება აქვს კანონმდებლად აღვიაროთ, ხოლო ამის შემდგომ ბაგრატ I-ის კანონმდებლობასაც შევხებით.

მემატთანე მოგვითხრობს, რომ ბაგრატ მე-IV-ის დროს „ქუე-ყანასა და წყნარება არა აქვდა, ეკლესიანი, გლახაკნი, აზნაურნი ვერ იკითხებოდეს“-ო (იხ. იქვე) და გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებითგანა სჩანს, რომ ეს მემატთანეს ცნობა სრულიად სამართლიანი ყოფილა. ცხოვრების ავტორი, რომელიც მთაწმიდელი მამის მოწაფე იყო, მოგვითხრობს, რომ გიორგიმ, საქართველოში ჩამოვიდა თუ არა, „პირველად ყოვლისა აღლესა მახვლი მხილებისა“ ბაგრატ მეფის წინააღმდეგ და სხვათა შორის „ეტყოდა მსჯავრთათჳს და სამართალთა სამეუფოთა, რათა უსჯიდეს ობოლთა და ქურივთა... და რათა არა მისრდქედეს სასწორსა სიმართლისასა, დიდისა გინა მცირისა“-ო (ცა გი მთწმ-დგ, 321). ერთი სიტყვით საისტორიო წყაროები ერთხმად მოწმობენ, რომ ბაგრატ მე-IV-ის დროს სამართალი განსაკუთრებით დაცემული და შელახული ყოფილა და არც საფიქრებელია, რომ ასეთ მეფეს სამართლის წიგნის შედგენით თავი შეეწუხებინა. ბაგრატ მე-III-ის შესახებ-კი მატთანეში პირიქით ნათქვამია, რომ „არავინ გამოჩინებულ არს სხუა მსგავსი მისა დიდებითა და ძალითა და ყოვლითა გონებითა: ეკლესიათა მაშენებელი იყო, გლახაკთა მოწყალე და სამართლისა მართლად მოქმედი ყოველთა კაცთა თჳს“-ო (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. II). რაკი ისტორიკოსი ბაგრატ მე-III-ის მართლმსაჯულობას განსაკუთრებით აქებს, უეჭველია ამ მეფეს სამართლის საქმისათვის სხვებზე მომეტებით უზრუნვია და გაუკეთებია კიდევ. სწორედ აქეთ ხელმწიფეს შეეძლო შე-

ეკრიბა სამღვდელოება, დიდებულნი, აზნაურნი და „კეკიანი კაცი“ სამართლის წიგნის შესადგენად. ყურადღების ღირსია, რომ როგორც ზემოაღნიშნული სამართლის წიგნის შესავალში მეფე ბაგრატ კურაპალატი აღმაშენებლად—აც არის წოდებული, ისე მემკვიდრეც მას „მაშენებელს“ უწოდებს.

მაგრამ ამ ორი ბაგრატის გარდა იყო კიდევ ერთი ბაგრატი, პირველი, აშოტ კურაპალატის ძე. მასაც კურაპალატის პატივი ჰქონდა. როცა აშოტი 826 წელს არაბებმა მოკლეს, ბაგრატი და მისი ორი ძმა „უსრულო-ლა იყვნეს ასაკითა“ და „იზრდებოდეს ციხესა შინა არტანუჯისასა“ (ს უ მ ბ ა ტ. ც ა და უ წ ყ ე ბ ა, 3 ქ ა, 55). შემდეგ, აღბათ როცა წამოიზარდნენ, ბაგრატმა „ნებითა ღმრთისაჲთა და ნებითა ძმათა თვსთაჲთა და ბრძანებითა ბერძენთა მეფისაჲთა მოილო კურაპალატობაჲ“ (გ. მერჩული. ც ა გ გ ლ ხ ნ ძ ა, გვ. კ პ და 3 ქ ნ ა, 55). სწორედ ეს ბაგრატიც თავის კანონმდებლობითი მოღვაწეობით განთქმული იყო: მისი „კანწესებულ არს“ „გლახაკთა ნაწილი“ (გრიგოლ ხანძ. ც ა, ლ ბ.) სახელმწიფო საქველმოქმედო თანხა (იხ. ამის შესახებ ქართული სამართლის ისტორიის წიგნი II). მისვე საქებურ ღვაწლად ითვლებოდა „ყოველისა ერისა სამართლით განკითხვაჲ (ც ა გ გ ლ ხ ნ ძ ა გვ. ლ ბ.). იქნებ რაკი ნათქვამია „ყოველისა ერისაო“, სწორედ სამართლის წიგნის შედგენა ჰქონდეს ცხოვრების ავტორს ნაგულისხმები. იგი განთქმული იყო ვითარცა „წმიდათა ეკლესიათა მაშშინებელი“ (იქვე, ლ გ.). აქაც მაშასადამე ბაგრატი „აღმაშენებლად“ გამოდის.

მაგრამ საბედნიეროდ ვახტანგ VI კოდიკოში შეტანილ ბეჟასა და აღბუღას კანონებში ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის მართო შესავალი კი არ არის შერჩენილი, არამედ რამდენიმე სხვა მუხლიც. მე-100-ე მუხლი ხომ, სადაც ნათქვამია „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი დიდუკარი, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს. ავეთი კაცი იყოს, ის დასვი[თ] ბჳედ: კეკიანი იქმნების და კარგად ეცოდინების ბჳობა და უსამართლოს არას იტყვის“ო, რასაკვირველია შესავალის გაგრძელებას წარმოადგენს. ამის გარდა 101, 102 და 103-ე მუხლიც უეჭველია ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნითგან არის აღბუღას კანონებში შეტანილი. ყველა ამ მუხლებში „პატრონი“ ათაბაგი-კი არა, არამედ მხოლოდ მეფეა მოხსენებული: „თუ ეპისკოპოზმან მეფესა შესცოდოს, მეფისაგან ხელად შეპყრობა არ ეგების, ამად, რომე მისდა მუქაფად სასჯელისა დამამტკიცებელი არის, შეხვეწა, შეკაზმა მართებს ეპისკოპოზსა მეფისა“-ო (§ 101).

102 მუხლში ნათქვამია: „თუ მეფე ეპისკოპოსს გაუწყრეს,—გინდა უსამართლოდ, გინდა სამართლითა,—ხელთა შეპყრობა არცა მაშინ მოხდების, ამისთვის რომე მეორე მეფე ეპისკოპოსი არის და ქრისტიანეთა სჯულისა დამამტკიცებელი და არცა მეფესა სჯულისა საქმე აქვს, აგრე შეიწყნარენ“-ო. 103 მუხლი ამბობს: „თუ მოძღვარმან, ანუ მღვდელმან, ანუ მონაზონმან მეფესა, ანუ ეპისკოპოსსა შესცოდოს ანუ სჯულსა, ანუ ეკლესიასა შესცოდოს, ხელთა არაეისგან შეიპყრობის: გაკითხვა უნდა და, რაც მიზეზი დასწამონ, მას მიზეზსა უნდა გამონახვა და გადახდევა“-ო. როგორც ბექას კანონებში, ისე საკუთრივ აღბუღას კანონებში არსად მეფე მოხსენებული არ არის, ყოველთვის პატრონ ათაბაგზეა ლაპარაკი. ბექაცა და აღბუღაც თავიანთ სამართლის წიგნებს სამცხე-საათაბაგოსათვის აღგენდენ და თავიანთ სამფლობელოში საქართველოს მეფისაგან იმდენად დამოუკიდებელნი იყვნენ, რომ მეფეს არც-კი იხსენიებდენ, 99, 100, 101, 102 და 103-ე მუხლებში-კი პირიქით მხოლოდ მეფეა მომქმედი და მთავარი პირი, ხოლო ათაბაგზე ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი. განა ეპისკოპოსს, ან მოძღვარს ან მონაზონს ათაბაგისათვის-კი არ შეეძლოთ შეეცოდნათ და ათაბაგი კიდეც გასწყრომოდათ? ყველა ეს მუხლები რომ მათი დადგენილი ყოფილიყო, ნუთუ „პატრონი“ (ათაბაგი) ერთხელ მაინც დასახელებული არ იქნებოდა? რასაკვირველია იქნებოდა და, თუ 101, 102 და 103 მუხლში ათაბაგზე ლაპარაკი არ არის, იმიტომ, რომ ეს წყ-ები ისეთ სამართლის წიგნითგან უნდა იყვნენ ამოღებული, რომელიც მთელი სამეფოსათვის იყო საზოგადოდ შედგენილი და არა კერძოდ სამცხე-საათაბაგოსთვის, ათაბაგ ბექა და აღბუღას კანონებივით.

შემდეგ ყურადღების ღირსია, რომ ამ სამსავე მუხლში ბექა და აღბუღას სხვა კანონებისავით მაწყვერელ-სათარელზე-კი არ არის ლაპარაკი, საზოგადოდ ეპისკოპოსებზეა ნათქვამი, ე. ი. ამ მხრივაც საზოგადო ხასიათი აქვს და კერძოდ სამცხე-საათაბაგოს ნიშნები არ ეტყობა. დასასრულ ამ მუხლების შინაარსიც ბექა-აღბუღას დროინდელ საზოგადოებრივ ვითარებას არ შეესაბამება: აქ ეპისკოპოსი და საზოგადოდ სამღვდელთა სრულ ბატონად არის გამოყვანილი, მათ წინააღმდეგ მეფე უძლურია, არაფერი არ შეუძლიან. ჩვენ ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელმა სამღვდელოებას ცოტა არ იყოს ფრთები შეაკვეცა და ბატონობას გადააჩვია. მე-XIII-ე საუკუნეში ხომ, როცა მონღოლები საქართველოს დაეპატრონენ, სამღვდელოებას ძალა სრუ-

ლებით მოაკლდა: ამას თითონვე ამტკიცებენ. მე-XIII-ე საუკუნის საეკლესიო კრება საქართველოს მეფესა და დიდებულებს სწერდა: ჩვენ „არღარავისგან გუაქუს პატივი, — არც სჯულსა და არც ეპისკოპოზთა, არც მონაზონთა, არც ხუცესთა, არც მღვდელთა, არც მიპრონსა, არც ქორებისკოპოზთა: ყუელა ყუელას უპატიოდ, შეურაცხად, გონებით, ბასრობით ვჰყავთ“—ო (ქნები II, 166 და საისტ. მოამბე 1925 წ. გვ. 221-222). თუმცა შემდეგ სამღვდელოების საქმე გამოკეთდა, მაგრამ მაინც წინანდელ ბატონობამდე ველარ მიაღწია.

ცხადია, 101, 102 და 103 კანონი რომ ათაბაგ აღბუღას, ან იმდროინდელი მეფის დაწერილი ყოფილიყო, სამღვდელოებას ასეთი გასაოცარი უპირატესობა არ ექმნებოდა. ამიტომ ეს სამივე მუხლი ისეთ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს, როცა სამღვდელოება საქართველოში სრული ბატონი იყო და საერო მთავრობაზე მალა ეპირა თავი, ესე იგი დავით აღმაშენებლის უწინარესი ხანისა უნდა იყოს. სწორედ ამ დროს იყვნენ მონაზონები ბატონად და მთავრის მოწვევის ბარათზე პასუხად შეეძლოთ შეეთვალათ, ბერს შენთან „არა ჰნებავეს მოსვლაჲ“ო (ცქ. გვ. ხაძ. გვ. კთ-ლ). სწორედ ამ დროს შეეძლო მთავრისათვის ბერს ეთქვა: „შენ წარმავალთა ამათ ჟამთა მეფე ხარო“, მე შენკი არა, მხოლოდ ქრისტე ღმერთს ვემორჩილები და იმის გარდა სხვას არავისო (იქვე, გვ. ლ). სწორედ ამ დროს იყო ბერი-არქიმანდრიტი იმდენად ძლიერი, რომ სრულებით თავისუფლად მეფეს საყვარელ სარტრფოს ართმევდა მონასტერში ჰქცევდა. ასეთ ხანას, რასაკვირველია, დაადგენდნენ: რაც უნდა შესცოდოს ეპისკოპოზმა, მოძღვარმა, მღვდელმა თუ მონაზონმა მეფესაო, მაინც ხელი არ ახლოთო, იმიტომ რომ „მეორე მეფე ეპისკოპოზი არის და ქრისტიანეთა სჯულის დამამტკიცებელი და არცა მეფესა სჯულისა საქმე აქვს“—ო. განა ეს უკანასკნელი აზრი იმავე წინადადების გამეორება არ არის, რომელიც გრიგოლ ხანძთელმა გვარამ მამუალს, როცა მან საეკლესიო კრების საქმეებში ჩარევა მოიწადინა, პირში მიახალა: „მორწმუნენი მეფენი“ სამღვდელოებასთან ერთად „შჯულის მოძღვრებას არ იკადრებდეს“—ო და „კანონსა შინა არავე ბრძანებულარს ერისკაცისაჲ, ვითარმცა... შჯულის მოძღვრებასა იკადრებდა“ იმიტომ, რომ ეს „შჯულისა და მღვდელთმოძღვართა შეურაცხებაჲ არს“—ო (იქვე, მზ).

ერთი სიტყვით თვით ამ კანონების შინაარსი გვიჩვენებს, რომ ისინი თითქოს უფრო მე-IX-ე საუკუნის საზოგადოებრივი განწყობილების გამოწვევად შეიქმნა. ამავე დროს თავისი შინაარსის საერთო თეო-

სებებით და არა ენით, რომელიც დროთა განმავლობაში სრულებით განახლებულ-შეცვლილი ჩანს, კანონთა ეს მუხლები თითქოს უფრო ბაგრატ I კურაპალატის დროინდელად გამოდის.

მაგრამ ამის საწინააღმდეგოდ ერთი დიდი დაბრკოლება არსებობს: სამართლის წიგნის შესავალში ბაგრატი მეფეთ-მეფედ არის წოდებული, ხოლო ბაგრატ I კი მაშინ ცხოვრობდა, როცა მეფობის უფლება-კი საქართველოში ჯერ კიდევ აღდგენილი არ იყო. მართალია, თუ იმ დროინდელ საისტორიო თხზულებას „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას“ მივუბრუნდით, ირკვევა, რომ თვით ბაგრატ კურაპალატს მისი თანამედროვენიც მეფეს ეძახდნენ (იხ. გრიგ. ხანძ. ცხოვრება გვ. კპ. სტრიქ. 12, 23, 30--გვ. ლბ. სტრიქ. 42, 61), მაშასადამე კანონმდებელი მეფე ბაგრატ კურაპალატი-„შეიძლება „მეფე“ ბაგრატ I კურაპალატიც ყოფილიყო. მაგრამ რაკი ბაგრატ I მაინც მეფეთ-მეფის წოდებულებას ვერაფერს მიაწერდა, ამიტომ ეს წყ უფრო სწორე იქნება, თუ ბაგრატ III-ისად და მე-XI ს. დამდეგისად მივიჩნიეთ.

1909 წ. რომ ჩემი „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველი, 1907 წ. დაწერილი, ნაწილი დაიბეჭდა (იხ. აღმანახი „ერი“ № 1), ამის შემდგომ ს. კაკაბაძემ 1912 წ. გამოსცა პატარა მონოგრაფია „სჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი“, რომელშიაც ამბობდა: „ამ სჯულმდებელის ბაგრატის სამართალი, რომელიც დ. ჩუბინოვის გამოცემით 77 მუხლს შეიცავს, ჯერ სრულიად შეუმჩნეველი იყო, ხოლო შემდეგ მისი შედგენა მიაკუთვნეს მე-11 საუკუნეს. მაგრამ როგორც გარეგანი სტილისა, ისე რეალური შინაარსის მიხედვით ყოვლად შეუძლებელია ეს სამართალი ასე ადრინდელ დროს შეედგინოთ. ერთის შეხედვითვე ის წარმოადგენს შუა საუკუნეების ბოლოდროინდელ ნაწარმოებს“-ო (გვ. 3). მკითხველი ვერას გზით ვერ მიხვდებოდა, თუ ვის და სად გამოქვეყნებულ აზრს ეყამებოდა ს. კაკაბაძე, რათგან ამ „მიმკუთვნების“ არც გვარი და სახელი და გამოკვლევის სათაური დასახელებული არაა, რომ მკითხველს საშუალება ჰქონოდა დარწმუნებულიყო, მართლა სრულებით უსაბუთოდ, ზეპირად იყო მიკუთვნილი მე-XI ს., თუ ეს აზრი რაიმე მოსაზრებით იყო დასაბუთებული. ასეთი უცნაური და არაჩვეულებრივი საქციელის გამო, საქმის ვითარების უცოდინარ მკითხველს შეეძლო ეფიქრა, რომ სწორედ გამომცემელმა პროფ. დ. ჩუბინაშვილმა მიაკუთვნა ეს კანონები ბაგრატ კურაპალატს და მანვე დაათარიღა მე-XI ს.-ით. მაგრამ ამ მეცნიერს ამაზე სრულებით არაფერი აქვს ნათქვამი.

თვით ს. კაკაბაძის მტკიცებით ამ საკითხს მან უცილობელი განმარტება მოუძებნა, რათა თუ მანამდე საქართველოს ისტორიაში „არც ერთი მეფე ბაგრატ კურაპალატის სახელწოდებით შემდეგ მე-11 საუკუნისა“ ცნობილი არ იყო და ეს გარემოება აძლევდა მიმკუთხედებს ძველი მე-XI ს-ად მიეჩნია, ს. კაკაბაძემ ნიკორწმიდის სიგელზე მიწერილი სიგლის მიხედვით, რომელშიაც „მეფე კურაპალატი“ არის მოხსენებული და რომლის თარიღი მან 236 ქრონიკონად წაიკითხა, ბაგრატ კურაპალატი რაქა-არგვეთის მეფეთა დინასტიის წარმომადგენელად გამოაცხადა, თვით ასეთი პოლიტიკური ერთეულის არსებობა საქართველოში თავის ახალ აღმოჩენად ამცნო მკითხველ საზოგადოებას, და სწორედ ამ ბაგრატისად გამოაცხადა ის საკანონმდებლო ძველი, რომელიც ვახტანგ VI კოდიკოში ბექა-აღბულას სამართლის წიგნის შემადგენლობაშია მოქცეული.

1920 წ. ს. კაკაბაძემ-ვე ამ მიწერილი საბუთის თარიღი სრულებით შესცვალა და 106 ქრონიკონად გამოაცხადა. ასეთი მოულოდნელი გარემოების გასამართლებლად მას შემდეგი აქვს ნათქვამი: „მინაწერი საზოგადოდ სანახევროდ გადასულია. ბევრი სტრიქონი, როგორც ნაჩვენები იყო თავის დროზე, სრულებით არ ჩანს, მაგრამ ქორონიკონი რე, ასომთავრულად დაწერილი, იკითხება თავისუფლად (კურს. ჩენია) და თუ მიუხედავად ამისა მინაწერის დაბეჭდვის დროს ქორონიკონის მაჩვენებელი ასოები საეკვოდ იქმნა გამოცხადებული (ს. კაკაბ. სჯულმდ. ბაგ. კურაპ., 5), ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ ნიკორწმიდელად მანოელის დადგინება მოხსენებულია იმერეთის მეფის ბაგრატის 1544 წლის სიგელშიც (იქვე, 6—8) და ამიტომაც ნიკორწმიდის დიდ სიგელის მინაწერიც მე ჩავთვალე მე-XVI საუკუნისად—“ო (კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, გვ. 4). მაშასადამე ეხლა ეს მიწერილი საბუთი 1418 წ-ისად იქცა და ბაგრატ კურაპალატიც მე-XVI ს-ითგან მე-XV ს. დამდეგს იქმნა გადმოყვანილი.

ამ ბაგრატ კურაპალატის ვინაობისა და მფლობელობის შესახებ აზრიც ს. კაკაბაძემ შეიცვალა: თუმცა ჩემ წინანდელ „შრომაში ვახტანგ მეფის ვინაობის შესახებ ის აზრი იყო გამოთქმული, თითქოს ეს პირი ეკუთვნოდენ სამეფო დინასტიის მეორე ხარისხოვანს. ასე ვთქვათ, რაქა-არგვეთის მეპატრონეთა შტოს, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრება თითქოს ეწინააღმდეგება ამ დებულებას. 1432 წლის სიგლის მიხედვით ვახტანგ მეფე სამართალს აწარმოებს ქუთაისში ქართლის ერისათვის და სხვა საკმაოდ მრავალრიცხოვან

წარჩინებულთა თანდასწრებით“. დასასრულ ს. კაკაბაძეს ნათქვამი აქვს: ყველა „ამ მოსაზრებისა გამო ჩვენ ამ უამათ (sic!) გვეგონია, რომ ბაგრატი და ძენი მისნი ვახტანგ და გიორგი უნდა ყოფილიყვნენ აფხაზ-იმერეთის სამეფოს მფლობელნი და დასავლეთ საქართველოს სამეფო სახლის მეთაურნი“-ო (კვლევა-ძიებანი გვ. 5).

ამ მე-XV ს. დამდეგისად დათარიღების სრული შეუწყნარებლობა ცხადი უნდა ყოფილიყო ყველასათვის, ვისაც ფულების ქართული სახელების საკითხი ისტორიულად შესწავლილი ჰქონდა, რათაგან ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილ საბუთში ფულის ერთეულის სახელად ნახმარია „შაური“ (გვ. 5). ტერმინი „შაური-კი, როგორც ჩემს „ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა“-ში გამორკვეული მაქვს, მხოლოდ მე-XVI ს-ში, თანაც ამ საუკუნის მეორე ნახევრითგან შემოდის საქართველოში (იხ. „ჩვენი მეცნიერება“ 1924 წ. № 1—2).

ეს გარემოება ს. კაკაბაძეს 1920 წელს როგორც ჩანს საფას-საზომთა-მცოდნეობის ზემოდასახელებული მონოგრაფიის გამოქვეყნებამდე არ სცოდნია და იმისდა მიუხედავად, რომ ავტორი აცხადებს რომ „საკითხი ფულის სისტემათა შესახებ საქართველოში, როგორც ძირითადთაგანი ეკონომიური ფაქტების გასაგებად, თავიდანვე გვაინტერესებდა ჩვენ და ჯერ კიდერ ამ ოციოდე წლის წინანდ, 1905 წლიდან დამზადებული გვქონდა გამოკვლევის ერთი ცდა. შემდეგ ხანებშიდაც, მუშაობის განახლების პერიოდებში, ამ საკითხით ჩვენ დაინტერესებული ვიყავით“-ო (იხ. მისი „სასისხლო სიგელების შესახებ“ საისტორიო მოამბე 1924 წ. II ტ., გვ. 72). მაგრამ საფას-საზომთა-მცოდნეობის გამოქვეყნების შემდგომ ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილი საბუთის 1418 წ-ისად მიჩნევის შეუსაბამობა, რასაკვირველია, უნდა თვით ს. კაკაბაძესაც ეგრძნობა და 1924 წ. დაბეჭდილ წერილში „ეგრედ წოდებული ბაგრატი კურაპალატის სამჯრთლის შესახებ“ ამ საბუთის დათარიღებაზე ნათქვამი აქვს: ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილი საბუთი, რომელშიაც „მოხსენებულია «მეფე კურაპალატი» და რომელიც „ქორონიკონის 236-ად წაკითხვით“ მე-XVI ს-ად გამოვაცხადეთ, „ჩვენ ვფიქრობდით, რომ ეს მეფე ბაგრატი კურაპალატი უნდა ყოფილიყო რაქა-არგვეთის (ჩხარის) მფლობელთაგანი და ზედ სახელად კურაპალატად იწოდებოდა... ამ ბაგრატი კურაპალატის პიროვნებასთან ჩვენი მაშინდელი აზრით დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო სჯულმდებელის ბაგრატი კურაპალატის ვინაობაც. ამ ეამად შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ ხსენებული აზრი ბაგრატის 1541 წლიდან რაქა-არგვეთის ტე-

რიტორიაზე მულობელობის შესახებ არ გამართლდა“-ო (საისტ-
მაბმე, 1924 წ., II წ., გვ. 242). ნამდვილად-კი, როგორც ღვერწ-
მუნდით, თავისი პირველი აზრის მცდარობა ს. კაკაბაძეს უკვე
1920 წ. ჰქონდა აღიარებული და პის ურყევ თარიღად 1418 წ. იყო
გამოცხადებული. აი ამ თავის მეორეჯერი დათარიღების შესახებაც
ეხლა ნათქვამი აქვს: „შემდეგ (ე. ი. 1912 წ. შემდგომ) ჩვენ შევას-
წორეთ ამ მინაწერის ქრონიკონის წაკითხვა 106-ად (ს. კაკაბ.
კვლევა-ძიებანი, 4), მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ მი-
ნაწერის ტექსტში მოხსენებულია შაური (სჯულმდ. ბაგრ. კურ., 5),
ხოლო შაური, როგორც ფულის სახელწოდება, უკავშირდება მე-16
საუკუნეზე არა-ადრინდელ ხანას (ხემოდ ს. კაკაბ., სასისხ. სიგელების
შესახებ, 86), ამიტომ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ნიკორწმი-
დის მე-11 საუკუნის სიგელის მინაწერი, მანოელ ნიკორწმიდელის
მიერ შესრულებული ბაგრატ კურაპალატის მოხსენებით, უნდა ეკუთ-
ნოდეს მე-16 საუკუნეს. მინაწერის ქრონიკონის პირ-
ველი წაკითხვა (236=1548 წ.) უფრო სწორი უნდა იყო-
ს“-ო (საისტ. მობამე 1924 წ., წიგნი II, 242 შენ.*). გაცემული
მკითხველი, რომელსაც ს. კაკაბაძისავე ზემომოყვანილი კატე-
გორიული განცხადება, რომ „ქორონიკონი 86 (106) ასო-
მთავრულად დაწერილი, იკითხება თავისუფლად“, და-
ვიწყებული არა აქვს, ალბათ უნებლიეთ იფიქრებს, რა საშუალებით
შეიძლება დიდი, ასომთავრული დამწერლობით გამოყვანილი 106
რიცხვის, რომელიც თურმე სრულებით გარკვევით იკითხება და მა-
შასადამე მისი წაკითხულობის სისწორე არავეითარ ექვს არ იწვევს,
236-ად გადაკეთდეს? ან რა უფლება აქვს მკვლევარს ის გარემოება
რომ თარიღი 106 ქრონიკონი თურმე „იკითხება თავისუფლად“, სა-
ბუთის ტექსტის პირველად გამოცემის დროს მკითხველს არამც თუ
დაუმალოს, არამედ თვით თარიღი-კი თავის ნებით 236-ად შეას-
წოროს, ტექსტში დაბეჭდოს „დაიწერა კკ (სა სლ) ვ:“ და ასეთი შე-
ნიშვნა გაუკეთოს „ქორონიკონის მაჩვენებელი ვ გარკვევით ჩანს,
სლ-კი საექვოა“-ო (იხ. ს. კაკაბაძის სჯულმდებელი ბაგრატ კუ-
რაპალატი, გვ. 5 შენ. *)? ეს ხომ თავის თეორიის სიმართლის და-
სამტკიცებლად საბუთის ტექსტის დაყალბებას უდრის.

შემდეგ, თუ მიწერილი საბუთის ქრონიკონი თავისუფლად 106-ად
იკითხება, მარტო იმის გამო, რომ ამ ძეგლში მთელი საუკუნით
შეცდომაა შეპარული და მე-XV ს. დამდეგის საბუთში „შაური“ იხ-
სენიება, როცა ფულის ეს სახელი მხოლოდ მე-XVI ს. მეორე ნახევ-
რითგან შემოდის საქართველოში, როგორ შეიძლება გამომცემელმა

დედნის მკათიო ცნობა და წანაკითხი თვითნებობით 236-ად შეასწოროს, რომ ამ საშუალებით საბუთი მე-XVI ს-ად იქცეს, მის ტექტის ცხადი ანაქრონიზმი გაქრეს და საექვო უეჭველად გახდეს? თუ საბუთი 1418 წ. დაწერილად ასალებს თავისთავს და შიგ „შაური“ იხსენიება, ამნაირი ტლანქი ანაქრონიზმის გამო ის საევექოდ და ნატყუარად უნდა იქმნეს ცნობილი.

რაკი ს. კაკაბაძისათვისაც ცხადი შეიქნა, რომ ბაგრატ კურაპალატი არც რაქა-ლეჩხუმის მეფეა, — რომელიც არც-კი არსებობდა და თვით ს. კაკაბაძის მოგონილია, — და არც აბხაზეთ-იმერეთის მეფე, მან თავის 1924 წ. წერილში გამოაცხადა, რომ „ბაგრატ, კურაპალატად წოდებული, არ უნდა ყოფილიყო ლიხთიმერეთის მე-15 საუკ. პირველ მეოთხედში მეფედ ცნობილი ბაგრატი, მამა ვახტანგ გორგასლად წოდებულისა, არამედ ძმა დიდი ალექსანდრე მეფისა. ეს ბაგრატ, ალექსანდრე მეფის ძმა, იხსენიება 1414 წლის მცხეთის ერთ სიგელში“ (ქრონ. II, 221; ისტორ. საბუთ. II, 10) და შემდეგაც ალბათ ცოცხალი იქნებოდაო (საისტ. მოამბე 1924 წ., წიგნი II, 246). ამნაირად ს. კაკაბაძის აზრით „სასისხლო სიგელებთან დაკავშირებით ახლად მოპოებულ საბუთიანობის მიხედვით გამოდის, რომ ეგრედწოდებული ბაგრატ კურაპალატის სამართალი.. შედგენილი უნდა იყოს დიდ ალექსანდრე მეფის დროს დიდი ბჭობის მიერ. მთავარი მოღვაწე ამ საქმისა უნდა ყოფილიყო ალექსანდრე მეფის ძმა ბაგრატ, რომელიც როგორც ჩანს, კურაპალატის ზედმეტ სახელს ატარებდა.., სამართალი (=დიდისა ბჭობისა განაჩენი) შედგენილი უნდა იყოს 1420—1440 წლებში“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., წიგნი II, 247).

როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, მთელი ეს მსჯელობა და ს. კაკაბაძის მორიგი მტკიცება სასისხლო სიგელებზედ და ალბათობაზეა დამყარებული, რომელთა ღირებულება და ცხადი ნატყუარობა გამორკვეული გვაქვს მონოგრაფიაში „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ (1926 წ., გვ. 156—188). საითგანა ჩანს, რომ ალექსანდრე დიდის ძმას კურაპალატი ეწოდებოდა, ან რომ 1414 წ. შემდეგაც ის ცოცხალი იყო, თუმცა სხვა მერმინდელ საბუთებში, 1419 წ. საბუთის გარდა (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. IV წ., 17), არ იხსენიება?

მაგრამ თავიდათავი ის არის, რომ როგორ შეიძლება ალექსანდრე დიდის სიცოცხლეში და ზეობაში დაწერილი საკანონმდლო ძეგლის შესაკალში, რომელიც მის დროს და მისი ბრძანებით იყო შედგენილი, ის მეორე ადგილას იხსენიებოდეს, პირველად-კი ბაგრატ კურაპა-

ლათი? ამნაირად, ვითარცა ნატყუარ სასისხლო სიგელებსა და თავის საკუთარ ნააზრევზე, ალბათობაზე დამყარებული და დაუსაბუთებელი, მოსაზრება, ს. კაკაბაძის ეს მესამეჯერი მტკიცებაც ბაგრატ კურაპალატისა და მეფეთ-მეფის მე-XV—XVI ს.ში არსებობის შესახებ უნაყოფო ცდად უნდა ჩაითვალოს. თავის ამ მცდელობის უშედეგობას თვით ს. კაკაბაძეც იმდენად კარგად გრძნობდა, რომ ნათქვამი აქვს: „ცდა ამ საკითხის გარკვევისა ჯერ კიდევ რამდენჯერმე შეიძლება გამეორებულ იქმნას“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., წიგნი II, 243). რასაკვირველია უთარილო ძეგლების დათარიღება ადვილი საქმე არ არის და ცდაც შეიძლება, მაგრამ მკვლევარი უნდა თავის მოვალეობას სიღინჯით ეპყრობოდეს და თავის წინასწარ აკვიატებული აზრის სიმართლის დასამტკიცებლად საბუთების ცნობებს არ სცელიდეს და არ ამახინჯებდეს.

ამნაირად რათგან კურაპალატისა და სხვა ამგვარი ბიზანტიური წოდებულება საქართველოს მეფეებს მე-XII ს. დამდეგითგან აღარ უტარებიათ და ძეგლის საერთო ტენდენცია სამღვდელოების სრული ხელშეუხებლობის შესახებ დავით აღმაშენებლის მეფობაზე უწინარეს ხანას შეჰყვენის, ბაგრატიც მეფეთ-მეფედ იწოდება, ამიტომ, სანამ ამ დებულებათა საწინაღმდეგოდ მტკიცე უთუო საბუთები აღმოჩნდებოდეს, ეს ნაწყვეტი უფრო ბაგრატ III-ის დროისად უნდა მივიჩნიოთ.

ყურადღების ღირსია ერთი მინაწერი, რომელიც მე შემხვდა სრულებით მოულოდნელად, როცა ეს გამოკვლევა უკვე დამთავრებული მქონდა. პეტრ. სამეცნ. აკადემიის სააზიო მუზეუმის Msc. Georg. № 99 ვახტანგის სასამართლო წიგნის ბოლოს: „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი აღბუღადამ. მუხლი 141. თუ ცალი დასნეულდეს ქმარი ცოლის გვარს არას ემართლების“... და სხვა. ეს მუხლი მართლაც იქ მოიპოვება. ეტყობა ამ მინაწერის უკნობ ავტორს სკოდნია, რომ აღბუღას სამართალში ბაგრატ კურაპალატის სამართალია შეტანილი და ეტყობა ფიქრობდა, რომ § 141-იც იმავე კანონმდებელს ეკუთვნის. სამწუხაროდ არა ჩანს, რომელ ბაგრატს გულისხმობდა ავტორი.

§ 2. „ძეგლის დადება“ გიორგი ბრწყინვალისა.

უეკველია შემდეგ საუკუნეებშიც, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის, გიორგი III-ისა და თამარ მეფის დროსაც იქნებოდა გამოცემული კანონები, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამის შესახებ არავითარი პირდაპირი ცნობები არ აღმოჩენილა.

შენახულია გიორგი V-ე ბრწყინვალეს (1318—46) „ძეგლის დადება“, რომლის ტექსტი ვახტანგის კოდიკონში შეტანილის გარდა, ექ. თაყაიშვილმა მე-XVII ს. ხელნაწერშიც აღმოაჩინა. ეს ძეგლი მთელი სამეფოსათვის არ არის შედგენილი, არამედ, როგორც თვით ამ სასამართლო წიგნშია ნათქვამი, მთიულთათვის. ახალ-შედგენილი კანონებით უნდა მხოლოდ „ჯვართაყულს აქეთ, ხადა-ცხატს, ზანდუკის ხევის კიბეთ ქვეშეთ და მენესოს ზემოთ“ ეხელმძღვანელათ. მაშასადამე ამ „ძეგლის დადებას“ ადგილობრივი მნიშვნელობა ჰქონია.

დ. ბაქრაძე და ნ. ურბნელი ამტკიცებდნენ, რომ გიორგი ბრწყინვალემ ამ მთიულთა სასამართლო წიგნის გარდა მთელ საქართველოს სამეფოსათვისაც გამოსცა საზოგადო სასამართლო წიგნით (ფრენკელის გამ. Сборник зак. груз. и. Вахтанга, დ. ბაქრაძის რედაქც. 1. გვ. 81 დ. ნ. ურბნელის „ძეგლის დება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი“, გვ. 1), მაგრამ ეს აზრი მგონი სწორე არ უნდა იყოს და თვით მეფე გიორგი მე-V-ის სიტყვებსაც ეწინააღმდეგება. მეფე „ძეგლის დადების“ წინასიტყვაობაში ბრძანებს: „ესცანით ესე, რომელ ღთივ გვირგინოსანთა და სანატრელთა ჩუენთა ჩამომავალთა¹-მეფეთგან ამათ (ე. ი. მთიულებს, ხელნაწერში შეცდომით სწერია „ამად“) არ გასჩენოდათ ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა სისხლისა და სხვათა მრავალთა უწყესოთა მიმძღაერებულთა საქმეთა,—რომელთამე (ხელნაწერში შეცდომით „რომელნიმე სწერია) საქმისა რომლისათვის ჰპრიანებოდათ აღრევით ყოფა ერთმანერთსა შიგან და რომელთამე სხვისა ჟამისა შემოსრულობისათვის უკვე (ხელნაწერში ამ სიტყვას შეცდომით მისდევს „ყოფა“) გაჩენა ვერ ჰსწრებოდეს-ლა სრულად მთიულთა საქმითა მოკლებასა და გაჩენასა“-ო. ამგვარად საქართველოში მეფე გიორგი ბრწყინვალემდე მხოლოდ მთიულებს არა ჰქონიათ სასამართლო წიგნი, დანარჩენ სამეფოში მაშასადამე გიორგის დროსაც მოქმედობდა განსვენებულ „ღთივ გვირგინოსანთა და სანატრელ მეფეთგან ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა“ განჩენილი სასამართლო წიგნები. ხოლო რაკი მთიულები გიორგის დრომდე უკანონოდ ყოფილან, ამიტომ მეფეს ეს ნაკლი შეუესია და მხოლოდ მათთვის შეუდგენია ძეგლი. დანარჩენი სამეფოსათვის გიორგი მე-V-ეს, რო-

¹) ეს სიტყვა „ჩვენ“ გვარის ჩამომავალს ჰნიშნავს, იმიტომ რომ წინამავალი „სანატრელთა“ გვიჩვენებს, რომ მეფეს წინაპრებზე აქვს ლაპარაკი.

გორც ჩანს, წინანდელი და მომქმედი კანონები საკმარისად მიაჩნდა და რასაკვირველია არც ახალი სასამართლო წიგნის შედგენას დაიწყებდა.

გიორგი ბრწყინვალე ამტკიცებდა, ვითომც ქართველი მეფეები მთიულებს იმიტომ არ უდებდენ სასამართლო წიგნსა, რომ მათ „ეპრიანებოდათ მთიულთა აღრევით ყოფა ერთმანერთსა შიგან“, ესე იგი მათთვის სასარგებლო იყო, როცა მთიულებს ერთმანერთში დავიდარაბა ჰქონდათ ატეხილი და ერთმანერთსა სკამდენ. საბუთებიტგან არა ჩანს, რამდენად სამართლიანია. ამგვარი ბრალდება. უფრო სწორე იქნება, ვგონებ, ვიფიქროთ, რომ საქართველოს მეფეები მთიულებს შინაურ საქმეებში არ ერეოდენ და ადგილობრივი სამართლის საქმეს არ ეხებოდენ. ამასთანავე თამარ მეფის ისტორიკოსი „მთიულთა, ფხოელთა და დიდოთა“ შესახებ ცნობებს ეტყობა, რომ მაშინდელი განათლებული ქართველი საზოგადოება ჩამორჩენილ მთიულებს მედიდურად უყურებდა და დიდ ფასსა და ღირსებას არ სდებდა: „ფხოელნი ჯუარის მსახურნი არიან და ქრისტიანობასა იჩემებენო“ (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. II). შემდეგ, როცა საქართველოს მონღოლები შემოესივნენ, თუნდაც რომ სდომნოდათ, მეფეებს „სხუისა ჟამისა შემოსრულობისათვის“ აღარ შეეძლოთ წადილი განებორციელებინათ. გიორგი ბრწყინვალეს მთიულებში საქართველოს საერთო კანონები-კი რასაკვირველია იმიტომ არ შემოუღია, რომ იქაურ ცხოვრების პირობებს არ შეეფერებოდა.

მეფეთ-მეფე გიორგის, დიმიტრი მეფეთ-მეფის ძეს, მთიულთათვის რომ სამართლის წიგნი შეუდგენია, მთელი საქართველო მის ხელთ ყოფილა. „უცილებლად ქონებასა შინა სამეფოსა ჩუენისასა და უცილებლად პყრობასა ტახტისა და სკიპტრისასა“ შეეუდგე მთიულთა ცხოვრების მოწესრიგებასო. მას ჯერ თვით ხალხის მდგომარეობა ადგილობრივ შეუსწავლია და საამისოდო „წარვედით ტახტით ჩუენით, ქალაქით და შევედით სასახლესა ჩუენსა ქინვანს და მუნით მივედით კადა-ცხაოტს“. აქ მეფეს გამოუყითხავს საქმის ვითარება და ქვეყნის გასაქირი მოუსმენია: „მოვასხენით ყოველნი მუნებურნი კევისებერნი და ჰეროვანნი და გაეგონეთ მათნი საქმენი“. შემდეგ გიორგი ბრწყინვალეს თავის მოგზაურობა განუგრძია და კადა-ცხაოტითგან დაძრული „მივედით დარიელამდის“-აო. აქაც სასამართლო საქმეების მდგომარეობის გამორკვევის შემდგომ, მეფეს ისევ სამხრეთისაკენ უბრუნია პირი. „დარიელთ მობრუნებულთა ვილოცეთ ლომისის მთავარმოწამის წინაშე და ჩამოვიარეთ ცხრაზმის კევი და

მოვიკვლიეთ მუნებურნი სასაქმენი], „აქაც რომ ყოველადფერი გამოუკითხავს, ჯერ მუხრანში დაბრუნებულა, ხოლო შემდეგ ტფილისში მოსულა.

ტფილისში მეფეს თან არაგვის ხეობის მოხელენი ჩაუყვანია: „შემოვიტანეთ თემისა და თემისა ერისთავნი და კევისთავნი და კევისბერნი და ჰეროვანნი“. დედაქალაქში გიორგი მეფეს არაგვის ხეობის საქმეების მოსაწესრიგებლად სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო სხდომა მოუხდენია: „დაესხედით, დაესვით წმიდა მეუფე და ქართლისა კათალიკოზი ეფთვიმი და დაესხით ვაზირნი და ეპისკოპოსნი და მოურავნი და გავიგონეთ“ მთიულთა გაქიერება და ცხოვრების სიდუხჭირეო. სხდომაში მაშასადამე მონაწილეობა მიუღიათ ყველა ვაზირებს და მოურავებს ანუ დარბაზის კარსა მყოფ ხელისუფალთ ერთის მხრით, სხვადასხვა თემის ერისთავთ, კევისთავებს, კევისბერებს და ჰეროვანთ, ანუ საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს მეორეს მხრით და კათალაკოზ ეპისკოპოზებს ვითარცა დარბაზის მუდმივ წევრებს. ეს სახელმწიფო დარბაზის ჩვეულებრივი სხდომა-კი არა ყოფილა, არამედ საკანონმდებლო და სწორედ ამიტომაც არის, რომ დარბაზის ერთა გარდა ისეთი შედარებით დაბალი და ხელქვეშეთი მოხელეებიც ყოფილან მიწვეულნი, როგორიც კევისთავნი, კევისბერნი და ჰეროვანნი იყვნენ. რაკი ძნელი საფიქრებელია, რომ მთელ საქართველოთგან ყველა ამგვარი მოხელეებისათვის თავი მოეყარათ, ამიტომ უეჭველია კევისთავ-კევისბერ-ჰეროვანნი მხოლოდ არაგვის ხეობითგან უნდა ყოფილიყვნენ, რასაკვირველია ვითარცა მთიულთა ყოფა-ცხოვრების ზედმიწევნით მცოდნენი. დარბაზის სხდომები როგორც ჩანს, თვით მეფის თავმჯდომარეობით სწარმოებდა.

მუშაობა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ჯერ არაგვისხეველ მოხელეთა მოხსენებით დაწყებულია მთიულთა მდგომარეობის შესახებ: „გავიგონეთ“ დარბაზის სხდომის დამსწრე პირთაგან, „რომელ დიდი უსამართლო[ბა?] და მძლავრებულება ქმნილიყო ერთმანერთსა ზედა“ არაგვის ხეობაში. იქ მეტადრე გავრცელებული ყოფილა: „ერთმანერთის ღალატად დასხმა და დაქცევა ციხეთა, სიკუდილი, ცოლის წაგურა და უბრალოდ დაგდება და მრავალ-ფერნი ულოსობა[ნი]“. ძალმომრეობა და თვითნებობა ისე გავრცელებული ყოფილა, რომ თვით ადგილობრივ მოხელეთა სიტყვითა და სახელმწიფო დარბაზის მოწმობით საქართველოს ამ მიყრუებულ კუთხეში „ყოვლადვე სამართალი აღარ იყო“.

საქმის ვითარების გამორკვევის შემდგომ საკანონმდებლო კრებას ამ ხეობის მცხოვრებთა ეგოდენ სამწუხარო მდგომარეობის მიზეზე-

ბის შესახებ საზოგადო მსჯელობა ჰქონია. ერთ-ერთ მიზეზად კრებას „განაჩენ-დაუდებლობა“ დაუსახელებია, რაკი საქართველოს წინანდელ მეფეთაგან ამ მთიულთ „არ გასჩენოდა ძეგლითა განაჩენითა დადებითა“ და არავითარი კანონით დაწესებული სასჯელი არ გადახდებოდათ ხოლმე დამნაშავე და ბოროტმოქმედ პირებს. მეორე მიზეზად კრებას მიუჩნევია იმ სასჯელის სიმსუბუქე, რომელიც ხალხის ზნეჩულებით ყოფილა სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული: „სისხლისა მსუბუქობისათვის ადვილად ჩნდა ჩუენდა“ ყველა იმ ბოროტმოქმედების ჩადენა, რომელიც ამ კუთხეში გავრცელებული იყო. მაშასადამე დარბაისელთა და მმართველი წრეების აზრით სასჯელის „მსუბუქობა“ შედარებით აადვილებდა ბოროტმოქმედების ჩადენას, რათგან სასჯელის შიში მათ ისე არ აყენებდა და არ იკავებდა, როგორც შეაკავებდა დამნაშავეთათვის რომ მკაცრი სასჯელი ყოფილიყო.

საქმის ვითარების შესწავლისა და მიზეზების გამორკვევის შემდგომ სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო კრება მთიულთა ყოვანცხოვრების მოწესრიგებას შესდგომია. რაკი მთავარ მიზეზად „განაჩენ-დაუდებლობა“ იყო ცნობილი, ამიტომ სამართლის აღდგენას შეუდგენ და სწორედ ის, რაც წინათ არაგვის ხეობის მცხოვრებლებს აკლდათ, „აწ ყუელა გავაჩინეთ“, თუ ყოველს დამნაშავეს „რა რიგად ვის რა ეყოს“, სახელდობრ როგორი სასჯელი უნდა „გარდახდესო“-ო. ამგვარად შედგენილი იყო ეს საკანონმდებლო ძეგლი. ვითარცა საკანონმდებლო კრების მსჯელობისა და შემოქმედების ნაყოფი, „ძეგლი ესე განაჩენი“ იყო. ყოველგვარ დანაშაულობისა და ბოროტმოქმედებისათვის ჩვენ „ესე განაჩენი დავდევი“-ო. ხოლო როგორც საკანონმდებლო კრების დადგენილების შედეგი, იგი ამ სხდომების „განაჩენის“ მხოლოდ „ძეგლი“ იყო. მაგრამ რაკი კრების ეს „განაჩენი“ ძეგლი გიორგი ბრწყინვალემ და დარბაზმა სასამართლო წიგნად დაუმტკიცა და მთიულებს დაუდვა, ამიტომაც აქვს მეფე გიორგი ბრწყინვალეს ნათქვამი: დავდევი ძეგლი ესე განაჩენი“-ო,

ძეგლის დადების შედეგის თარიღის შესახებ ს. კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ „როგორც ქსნის ერისთავთა ძეგლიდან სჩანს, გიორგი ბრწყინვალის მიერ მთიულების დამორჩილებას—ძეგლის დადება—კი დაწერილია ამის შემდეგ—წინ უძღოდა გორის აღება. გორს გიორგი მეფე ბრძოდა სამ წელს (ქრონიკ. II, 8). ამასთანავე სახეში მისაღებია ის გარემოება, რომ მთიულებთან ბრძოლაში მონაწილეობას ლეხულობს მეფის ძე დავით (იქვე, 9--10), რომ

მელიც მაშასადამე ამ დროს პატარა არ იქნებოდა. თვით გიორგი ბრწყინვალე დაიბადა 1286 წლ. ახლოს. ამისდა მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ძეგლის დადება არ უნდა იყოს 1325 წელზედ უფრო ადრე დაწერილი, ის უნდა იყოს დაახლოვებით 1325—1338 წლებში შედგენილი“-ო (იხ. მისი „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ“, 1913 წ. ტფილისი, გვ. 3). მაგრამ ამ საკითხს ჯერ კიდევ გულდასმით შესწავლა სჭირდება.

გიორგი მეფის „განაჩენ-დადებულების“ ძეგლი შინაარსით მხოლოდ საერო, „მსოფლიოსა ამის“ კანონმდებლობას შეიცავდა, ამიტომ იქ განზრახ: არ იყო არც ერთი „სასჯულო საკითხავი“ შეტანილი. რაკი „სასჯულო საქმე და საეკლესიო რისაც გინდა სასაქმისა: კაცის მკულელთა, ეკლესიის მკრეხუელთა, ცოლის დამგდებელთა უბრალოსათა, ანუ წამგურელთა სხუათაგან“ სასულიერო სასამართლოს ეხებოდა, ამ მოსაზრებით საკანონმდებლო კრება მათ არ შეჰხებია და მეფე ჰპრძანებდა, ამგვარი საქმეები „კათალიკოზმან და... ეპისკოპოსთა მათ ჰკითხოზ“-ო. გიორგი ბრწყინვალეს თავის საკანონმდებლო ძეგლის წინასიტყვაობის ბოლოში ხაზგასმულობით აღნიშნული აქვს: „ჩუენ მსოფლიოსა ამისი სისხლი, პატივი და სასაქმო გაგუიჩენია“. „სისხლი“ ძველ ქართულს იურიდიულ მწერლობაში სისხლის სამართლის დანაშაულობისათვის დაწესებულ სასჯელს ეწოდებოდა. „პატივი“ მოხელეობას და თანამდებობას ერქვა. „სასაქმო“ რასლას ჰნიშნავდა? ეს ტერმინი საბა ორბელიანს ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს და შედარებით ეშვიათად გვხვდება, ამიტომ მისი მნიშვნელობის გამორკვევა ისე ადვილი არ არის.

საქმე და სასაქმო ერთიდაიგივე არ იყო, არამედ თვითუფს განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონია. გიორგი მეფეს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ კადა-ცხარტში ყოფნის დროს „გავიგონეთ მათნი საქმენი და დავსხედით მათსა სასაქმოსა“-ო. ერთგან ისეთი ცნობაა, თათქოს „სასაქმო“ სასამართლო საქმის, შემთხვევის, კაზუსის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს. თავის კანონმდებლობითი ძეგლის შესავალში გიორგი ბრწყინვალე სხვათა შორის ამბობს: „სასჯულო საქმე და საეკლესიო რისაც გინდა სასაქმისა: კაცის მკულელთა, ეკლესიის მკრეხუელთა, ცოლის დამგდებელთა ანუ წამგურელთა სხუათაგან, სხუა რაც სასჯულო საკითხავი იყოს“, საეკლესიო სასამართლოს ექვემდებარებაო. ამ გრძელ წინადადებაში, „სასჯულო და საეკლესიო საქმე“ საზოგადო ცნების საეკლესიო სამართლის სამოქმედო ასპარეზის აღმნიშვნელია, „სა-

საქმო“-კი ამ სამართლის ისეთი კერძო შემადგენელ ცნებისა, ანუ, როგორც ბოლოშია ნათქვამი, „საკითხაი“-ს, საკითხის, შემთხვეულობის აღმნიშვნელი ტერმინია, როგორიც მაგ. მკვლელობა, მკრეხველობა, ცოლის წაგვრა და სხვა ამგვარი იყო.

გიორგი V ბრწყინვალეს „ძეგლისა დადება“-ში აღნიშნული აქვს მის მიერ გაჩენილი სამართლის წიგნის კანონების სამოქმედო ასპარეზი: „ჯუართა ყელი საქეთ, კადა ცხაოტს, ზანდუკის ეევს, კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ ეს განაჩენი დადევით“-ო.

ამ სამოქმედო ასპარეზის სამზღვრების შემოთარგვლა ცოტა ძნელდება იმის გამო, რომ ზოგიერთი აქ მოხსენებული საგეოგრაფიო სახელები არც სხვაგან გვხვდება ძველ წყაროებში და არც ვახუშტის გეოგრაფიასა და თანამედროვე ხუთვერსიან რუკას აქეთ მათ შესახებ ცნობები.

ამ ასპარეზის ჩრდილოეთის სამზღვრად „ძეგლის დადება“-ში „ჯუართა ყელი“-ა დასახელებული: „ჯუართა ყელის აქეთ“-ო. მაგრამ ვახუშტს ჯუართა ყელი არ მოუხსენებია. არც ხუთვერსიან რუკაზეა აღნიშნული. „ძეგლის დადებას“ ეტყობა, რომ ჯუართა ყელი კადა-ცხაოტის ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო. ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ჯუართა ყელი“ იმ ადგილს რქმოდეს, რომელსაც რუსულ ხუთვერსიან რუკაზე აწერია „крестовой перевал“ და სადაც აღნიშნულია ჯუარის მთა (г. крестовая нб. 96,62"—42°30') ჯვრითა გადასავალი. რათგან ვიწრო გადასავალს ქართულად ყელიც ეწოდებოდა, ამიტომ რუსული საგეოგრაფიო სახელი ქართული „ჯუართა ყელი-ს“ თარგმანი უნდა იყოს. ვახუშტსაც ნათქვამი აქვს: „მთიულეთის ჩრდილოთ არს კევი. გარდავალს გზა კევის კადის დასავლეთიდან კავკასსა ზედა .. ამას უწოდებენ ყელსა“-ო (მ. ბროს. 224). ხოლო რაკი თვით ვახუშტს კადა რუკაზე 'ლომისისა და ბურდულის ჩრდილოეთით აქვს აღნიშნული, ამიტომ ეს „ყელი“ სწორედ იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლანდელ რუკაზე ჯვარის მთა და ჯვარის გარდასავალია. საფიქრებელია, რომ აქვე უნდა ყოფილიყო „ჯუართა ყელი-ც. ამას ცოტა არ იყოს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ამ საგეოგრაფიო სახელის „ჯუართა ყელი“-ს მეორე ნაწილი, „ყელი“ ვახუშტის ზემომოყვანილს ცნობაშიაც არის შენახული.

რუსულ 5 ვერსიან რუკაზე არც კიბურა და არც მენესო აღნიშნული არ არის. მაგრამ რაკი გიორგი ბრწყინვალე მისი სიტყვით ამ ხეობის მცხოვრებთა იურიდიული მდგომარეობის გამოსარკვევად დარი-ალანამდის მისულა, ამიტომ ცხადია, რომ მისგან მოწვეული სა-

კანონმდებლო კრების „ძეგლის დადების“ მოქმედების ასპარეზის ჩრდილოეთის საზღვრად უნდა დარიალანი მივიჩნიოთ.

„ძეგლის დადება“-ში შესავალში რომ აღწერილია მეფის წინასწარი სამზადისი და მუშაობა, ეს აღწერილობა უფრო მეტს საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ „ძეგლის დადების“ სამოქმედო ასპარეზის საზღვრები. მეფე ბრძანებს: „შევედით სასახლესა ჩუენსა ჟინვანს და მუნით მივედით კადა-ცხატს... და გავიგონეთ მათნი საქმენი... და მივედით დარიელამდის... დარიალით მობრუნებულთა ვილოცეთ ლომისის მთავარ მოწამის წინაშე და ჩამოვიარეთ ცხრაზმის კევი და მოვიკვლიეთ¹ მუნებური სასაქმე“-ო და შემდეგ მუხრანში ჩამოსულა.

მაშასადამე სასამართლო საქმეების შესასწავლად მეფე დარიელამდას მისულია, ე. ი. ჯუართა ეელზე უფრო ჩრდილოეთით ყოფილა. იქ, სადაც კანონის სამოქმედო ასპარეზის საზღვრებია აღნიშნული, აღარაფერია დარიალანზე ნათქვამი, მაგრამ უეჭველია დარიალანი ამ ასპარეზის ჩრდილოეთის საზღვრად უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ გადამწერთაგან უნდა იყოს ეს ცნობა გამოტოვებული.

სამხრეთით ამ ასპარეზს როგორც ეტყობა ზანდუკის კევი ჰსაზღვრავდა „კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ“. ზანდუკის კევის მდებარეობა ვახუშტის ასე აქვს აღნიშნული: „ოკერ კიდის ჩრდილოთ არს ბოდორნას ქვაბნი გამოკვეთილნი... ჩრდილოთ მისა არანისთან ზანდუკლისკევი“-ო (გგ¹რფა, მ. ბროს. 218). მაშასადამე „ძეგლის დადების“ სამოქმედო ასპარეზის უკიდურეს სამხრეთის საზღვრად დაახლოვებით შეიძლება არანისი ჩავთვალოთ, რათგან კიბეთა და მენესოს მდებარეობის გამოურკვევლობის გამო. ამაზე ზედმიწევნით განსაზღვრა ჯერჯერობით შეუძლებელია.

ვახტანგ მეფის კოდიკოში შეტანილი ძეგლის დადების ტექსტი მუხლებად არის დაყოფილი და სულ 46 მუხლს შეიცავს. მაგრამ ეს რომ გიორგი ბრწყინვალის დროინდელი ტექსტის დაყოფვა არ არის, ამას ე. თაყაიშვილის ხელნაწერიც უცილობლად ცხად ჰყოფს: იქ 55-ად დაყოფა, ან აღნიშნვა არსად არის. მხოლოდ აქა-იქ პირველი, ან ორი პირველი სიტყვა სინგურით არის დაწერილი, რაც იმის ნომასწავებელია, რომ დამწერს ეს ადგილები ახალი აზრისა, თუ მუხლის დასაწყისად მიაჩნდა. ამ წითურად ნა-

¹) ხელთ.-ში „მოვიკვლიეთ“.

წერის მიხედვითაც გამოდის, რომ ძეგლის ტექსტი შესავალს გარდასულ 46 მუხლიანად იგულისხმებოდა.

მაგრამ ძეგლის რადების ტექსტის გულდასმით შესწავლა ცხადყოფს, რომ საკანონმდებლო კრებას ეს ძეგლი რამოდენიმე მთავარ ნაწილად დაუყვია: თვითეული ნაწილი ერთ გარკვეულ საკითხს ეხებოდა და თვითეულ ამ ნაწილთაგანს თავისი მოკლე, ახალი საკითხის დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება მიუძღვოდა. ამ დასაწყის წინადადებათა უმრავლესობა შერჩენილია, ზოგ ნაწილს-კი არ აქვს და საფიქრებელია, რომ დროთა განმავლობაში გადაწერის დროს უნდა იყოს გამოტოვებული. ახალი ნაწილის ამ დასაწყისის მაუწყებელ წინადადებათაგან ხელთნაწერებში შემდეგია შენახული.

§ 6 (6)-ს წინუძღვის: „ევეის ბერთა ასრე გავაჩინეთ“, რომელიც, მე-7, 8, 9 და 10 მუხლებისათვისაც საერთოდ უნდა მივიჩნიოთ და ამ ნაირად საკანონმდებლო კრებას § 6—10 ერთ ცალკე ნაწილად ჰქონია ნაგულისხმევი.

მე-11 (ია) მუხლს უკვე თავისი შესავალი წინადადება უძღვის წინ „ჭეროვანთა ასრე გავაჩინეთ“, რომელიც § 12 (იბ)—ისათვისაც საერთოა, და ამნაირად მე-11 და 12 §-ები ერთ ცალკე ნაწილად არის მიჩნეული.

მე-13 და 14 მუხლები ციხისთავებს ეხება და აქ მე-13 §-ის წინ მოსალოდნელი იყო წინადადება „ციხისთავთა ასრე გავაჩინეთ“, მაგრამ არ არის და შექვევლია გამოტოვებული უნდა იყოს.

მე-15 §-ითგან მოყოლებული ხელთნაწერებში მე-19 (ით) § —ამდე შესავალი წინადადება არსად არის, თუმცა-კი მოსალოდნელი იყო და შექვევლია თავდაპირველ დედანში იქნებოდა.

მე-19 (ით) მუხლს წინუძღვის „სალაშქრო საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო, რომელიც § 20 (კ)—აც ეხება, რათგან ისიც სალაშქრო საქმის მოსაწესრიგებლად არის დაწერილი.

§ 21-26 (კა-კვ) ქრისთაგან ცოლის უბრალოდ დაგდებასა და ცოლის წაგვრას ეხება, მაგრამ მე-21 მუხლს შესავალი წინადადება არ მოეპოვება, შექვევლია თავდაპირველ ტექსტში § 21-ის წინ ასეთი, ან ამის მსგავსი შესავალი წინადადება უნდა ყოფილიყო: „ცოლის დაგდებისა და წაგურისა საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო. აღსანიშნავია, რომ § 25 (კე) 21-ე მუხლის გამეორებას წარმოადგენს და შექვევლია შემდეგ უნდა იყოს გადაწერის დაუდევრობითა და შეცდომით მეორეჯერ გადმოწერით წარმომდგარი. ამიტომ ამ ნაწილს თავდაპირველად 5 §-ის მაგიერ მხოლოდ 4 მუხლი უნდა ჰქონოდა.

§ 27 (კზ) ციხის დაქცევის ეხება, ე. ი. სრულებით ახალი სა-
კითხია, რომელსაც შინაარსით § 26 — ესთან საერთო არაფერი აქვს,
ამიტომ აქაც შესავალი წინადადება იყო მოსალოდნელი, მაგრამ არ
არის. თავდაპირველად უეჭველია აქაც § — ის წინ ეწერებოდა: „ცი-
ხის დაქცევისა საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

§ 28 (კპ) ბეითალმანის საკითხს აწესრიგებს და ამ მუხლის
შინაარსი ახალ საკითხს ეხება. ამიტომ მის წინაც შესავალი წინა-
დადება უნდა ყოფილიყო, რომელიც დროთა განმავლობაში გადამ-
წერთ უნდა გამოჩენოდათ, თავდაპირველ დედანში-კი ალბათ ასე
ეწერებოდა: ბეითალმანის საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

29-ე (კთ) მუხლი ზედამხმელთა საქმეს ეხება იმგვარადვე,
როგორც 30 § — იც. რაკი 29 მუხლითაგან ახალი საკითხი იწყება,
ამიტომ მას წინუძღვის: „დამსხმელისა ასრე გავაჩინეთ“.
საფიქრებელია, რომ აქ მხოლოდ ერთი სიტყვა უნდა აკლდეს და
თავდაპირველად ეწერებოდა: „დამსხმელისა [საქმე] ასრე გავაჩინეთ“-ო.

მე-30 (ლ) მუხლის მეორე ნაწილი, რომელიც უარზანგობას ეხე-
ბა და ასე იწყება: „მამულისა ანუ სხუისა რისამე ესრე იყოს“, შინა-
არსით ახალი საკითხის დასაწყისი უნდა იყოს და § 31 (ლა)-თან
ერთ საგანს, უარზანგობის გაჩენის წესს ეხება. ამიტომ საფიქრებე-
ლია, რომ თავდაპირველად § 30-ის მეორე ნახევარი ცალკე უნდა
ყოფილიყო და დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება ჰქონოდა წინ,
რომელიც იქნება ასე ყოფილიყო გამოთქმული: უარზანგობისა საქმე
ასრე არის და ამ წესით გაგუიჩინია.

§ 32 (ლბ)-ითგან მოყოლებული დაქრილობაზეა საუბარი. სახელ-
დობრ თვით § 32 გერშს ეხება და წინ უძღვის: „გერ შის საქმე
ასრე იქნას“.

ხოლო §§ 33-40 (ლგ—მ) ადამიანის ასოთა დაკოდვას ეხება და,
ვითარცა ახალი ნაწილის პირველ მუხლს, § 33-ს ასეთი წინადა-
დება უძღვის წინ: „ასოთა საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

§ 41 (მა) ასაბიას, მკვლელობა-დაქრის მეშველს და § 43 (მგ)-ც
მიდგომა-მიშველებას ეხება. ამ ორ მუხლს შუა მოქცეული 42 (მბ)-ე
§-კი ლომისის კაცის მკვლელობას ეხება და უღაგო აღაგას ჩარ-
თულის შთაბეჭდილებას ახდენს, იქნებ თავდაპირველად აქ არც იყო.
აღსანიშნავია, რომ § 41 — ს წინ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ახა-
ლი საკითხის დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება არ მიუძღვის, მაგ-
რამ პირველი წინადადების მეორე ნახევარში ასეთი სიტყვებია: „ვი-
სიკ ასაბია ყოფილა, მათი საქმე ასრე იქნას“-ო. მიუძღო-
და თუ არა თავდაპირველ დედანში შესავალი სიტყვები „ასაბიათა
საქმე ასრე იქმნას“, თუ საკანონმდებლო კრება ზემომოყვანილი, შუა-

ში ჩართული, სიტყვებით დაკმაყოფილდა, ძნელი სათქმელია, რათ-
გან ახალი საკითხის დაწყება ამითაც ცხად-ყოფილი იყო.

§ 44 და 45 (მდ, მე) პარვას ეხება და, ვითარცა ახალი სა-
კითხის პირველ მუხლს, § 44 — საც შესავალი წინადადება აქვს: „სა-
მეკობროს საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

დასასრულ ამ საკანონმდებლო ძეგლის უქანასკნელი, 46 (ნე)
მუხლი ვალის საკითხის მოწესრიგებას ეხება და მასაც წინ უძღვის:
„ვალის საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

როგორც ზემომოყვანილი ტექსტის განხილვისა და აღდგენისა-
განა ჩანს, ძეგლისდადება შინაარსისდა მიხედვით არის გარკვეულ,
ცალ-ცალკე საკითხების შესახებ ნაწილებად დაყოფილი. საფიქრე-
ბელია რომ თავდაპირველად ეს კანონები სულ დაახლოვებით 18
ნაწილად უნდა ყოფილიყო დაყოფილი ამათგან ნახევარს,
9 ნაწილს თავ-თავისი შესავალის მაუწყებელი წინადადება მე-XVII
XVIII ს. ს. ხელთნაწერებშიაც შერჩენილი აქვს. უეჭველია თავდა-
პირველად ყველა ნაწილებს ამგვარივე თავ-თავისი შესავალი წინა-
დადებები ექნებოდათ.

ამისდა მისუდვით მე-ნე მუხლამდე, რომლითგანაც შესავალი
წინადადება დატკლია, მხოლოდ 2 ნაწილია საგულისხმებელი და § 1
ერისთავის მკვლელობას ეხება, § 2, 3, 4 და 5 გამგებლის წინააღ-
დეგ ჩადენილ დანაშაულობას. პირველს შესავალად საფიქრებელია ექ-
ნებოდა „ერისთვისა ასრე გავაჩინეთ“, ხოლო მეორეს — „გამგებლისა
ასრე გავაჩინეთ“-ო.

ზემომოყვანილითგან, რომელსაც კიდევ ბევრი სხვა მაგალითე-
ბიც შეიძლება დაემატოს, ცხადი უნდა იყოს, რომ ძეგლის დადე-
ბის პირვანდელი ტექსტი დამახინჯებულია დროთა
განმავლობაში. ტექსტის შერყენილობა უკვე მე-XVII ს. ხელთ-
ნაწერსაც ემჩნევა და უკვე იმ დროს მომხდარა, როდესაც ეს ძეგლი
ჯერ ვახტანგ VI კოდიკოში შეტანილი არ ყოფილა. ტექსტის
მარტო შესავალი წინადადებები-კი არ არის გამოტოვებული, არამედ
თვით კანონების შინაარსიც აქა-იქ დაზიანებულია.

საკანონმდებლო კრებას ძეგლისდადების შედგენისდროს, რასა-
კვირველია, ხვეის ადგილობრივი პირობებისა და მცხოვრებთა კულ-
ტურული ღონესთან შედარებით მაშინდელ საქართველოში არსებუ-
ლი კანონმდებლობით უნდა ეხელმძღვანელა. აქა-იქ ეს გარემოება
თვით ძეგლშიაც არის აღნიშნული, მაგ. ლომისის გლეხის მკვლელო-
ბისათვის განსაზღვრულ დებულებასა და სისხლის რაოდენობაზე ნა-
თქვამია: „თვით ძველითგან გაჩენილი არის“-ო (§ 42). ვა-

ლის საკითხის შესახებაც სწერია: „სარგებელი არც ქართველთა სჯულთა სძესთ წესად რომე აილონ და არცა სხუთა სჯულთა უწერიან“ (შ 46). ამ უკანასკნელი წინადადებითგანა ჩანს, რომ საკანონმდებლო კრების წევრთ ხელთ მართო ქართული სამართლის შესახები ცნობა-კი არ მოეპოვებოდათ, არამედ იმის გამოკრკვევაც შეეძლოთ, თუ ამა-თუ-იმ საკითხზე უცხო ქვეყნის სამართლის წიგნებში რაეწერა. ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ მეზობელ ერთა სამართლის ძეგლები დედნად, თუ ნათარგმნი ამ დროსაც საქართველოში უნდა ჰქონოდათ და ქართული სამართლის წიგნების შედგენის დროს მათი ცნობებისათვისაც ანგარიში გაუწევიათ.

ძეგლის დადების ტექსტი ს. კაკაბაძემ ამ სათაურით „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის პიერ“ გამოსცა 1913 წ. ტფილისში. სამწუხაროდ ამ გამოცემაში არსად ნათქვამი არ არის, თუ რომელი და რა დროის ხელთნაწერიდან არის ამოღებული დაბეჭდილი ტექსტი. ამის გამო ამ გამოცემას არავითარი სამეცნიერო ღირებულება არა აქვს. ჯერ-ჯერობით სხვა გამოცემის უქონლობის გამო შეიძლება წასაკითხავად წინასწარ შინაარსის და ძეგლის საერთო გასაცნობად გამოყენებულ იქნეს. ეხლა რაკი ძეგლის დადება მე-XVII ს. ხელთნაწერშიაც აღმოჩნდა და ვახტანგ IV წიგნში შეტანამდე მისი ტექსტის გათვალისწინება შეიძლება, ამ საყურადღებო ძეგლის კრიტიკულად აღდგენილი ტექსტის გამოცემა აუცილებლად საჭიროა და ამნაირ გამოცემას ვაშაძეებთ კიდევ. „ძეგლის დადება“ ინგლისურადაც არის გადათარგმნილი ოლივერ უორდროპ-ის მიერ „Laws of King George Y, of Georgia, surnamed «the Brilliant», translated by Oliver Wardrop (ib. Journal of the Royal Asiatic Society 1914 წ., ივლისის №).

§ 3 ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნი.

„ძეგლის დედების“ გარდა მე-XIV-ე საუკუნის დამდეგს კიდევ ერთი სხვა სასამართლო წიგნიც იყო დაწერილი. თუმცა იგიც მთელ საქართველოსთვის არა ყოფილა განკუთვნილი, არამედ „ძეგლის დადება“-ვით მართო საქართველოს ერთი ნაწილისათვის. მაგრამ ამ ნაწილს ფართო საზღვრები ეკირა და ეროვნულ ცხოვრებაშიც გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა.

„წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“. ამ სათაურით არის შემკული ბექას და არბუღას სამართლის

წიგნი, რომელიც წინათ მხოლოდ ვახტანგ VI სამართლის წიგნთა კოდიკოში იყო დაცული, მაგრამ თ. ჟორდანიამ ხელთნაწერი მიიღო 1672 წ. გადაწერილი ვინმე ა. ფეიქრიშვილისაგან, რომელშიაც ეს საკანონმდებლო ძეგლი ცალკეა მოთავსებული (ქრონიკები II 256). თ. ჟორდანიას გარდაცვალების შემდგომ მისმა შვილმა გ. ჟორდანიამ რომ თავისი განსვენებული მამის წიგნთსაცავი ტ. ს. უნივერსიტეტს შემოსწირა, ამ წიგნებში ეს ხელთნაწერიც აღმოჩნდა, მაგრამ საწმენდაროდ უკვე დაზიანებული: ბოლო რვეულში რამდენიმე ფურცელი ამოხეულია, რომელთაგან ერთ-ერთზე სწორედ თარიღი უნდა ყოფილიყო. ამ ხელთნაწერის პირველ გვერდზე ფანქრით თ. ჟორდანიას ხელით რუსულად აწერია: „Законы Агбу-ги переписанные 1662 году хуцури приобретено Θ. Д. Жордания от Пейкришвили 1885 г.“, ხოლო ამის ცოტა ქვეით მქრთალი მელნით წვრილად იმავე თ. ჟორდანიას ხელით ქართულად სწერია: „კელითა ფედ ცის იესესითა ქკს ტა“. როგორც ეტყობა ეს წინადადება ამ ხელთნაწერის ანდერძის ამონაწერი უნდა იყოს. კიდევ კარგია, რომ ეს მაინც გადაარჩა. რათგან 360 ქრონიკონი ქრისტესით 1672 წ. უდრის, ამიტომ რუსულად წარწერილ ცნობაში ამ ხელთნაწერის გადაწერილობის აღნიშნული თარიღი 1662 წ. თ. ჟორდანიას უნებლიეთ შეცდომას უნდა წარმოადგენდეს. გასაოცარია, რომ თავის „ქრონიკების“ მეორე წიგნში თ. ჟორდანიას ნათქვამი აქვს: „წარწერათაგან სჩანს, რომ იგი გადაწერილია «კელითა ფედ ცოდვილისა იესესითა ქკს ტნპ» (ე. ი. 1670 წ.) ძეგლის დედნისაგან“ (ქანი, II 256). ამ ჟამად ზემომოყვანილი „ტა“ 360 ქრონიკონის შემცველი ცნობის გარდა ხელთნაწერს სხვა არაერთარი „წარწერა“ არ მოეპოვება. ხოლო რათგან თ. ჟორდანიას მიერ ქპში დაბეჭდილი ამ ხელთნაწერის ანდერძის ამონაწერი სიტყვა-სიტყვით უდგება პირველ გვერდზე დაცულს ზემომოყვანილი ანდერძის ამონაწერს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იქნებ ქრონიკების II წიგნშიც შეცდომა იყოს შეპარული ისევე, როგორც რუსულ თარგმანშიც გადაწერილობის თარიღად შეცდომით 1662 წ. აღუნიშნავს 1672 წ. მაგიერ.

ვახტანგ VI კოდიკოში ამ ძეგლს ეწოდება „სამართალი აღბულასი“ და თანაც 176 მუხლად არის დაყოფილი. ბროსს ეს ცნობით პარიზის ხელთნაწერში „აღბულას სამართალი“ 178 მუხლსაც კი შეიცავს თურმე (Hist. de la G. l. p. 684, n. 3): ვახტანგის კოდიკოს ზემომოყვანილი სათაურის თანახმად ქართულ სპეციალურ მწერლობაში განმტკიცდა აზრი, რომ ეს ძეგლი აღბულას კანონებს შე-

იცავს. პლატონ იოსელიანმა თავის რუსულად გამოცემულ „ქართული ეკლესიის მოკლე ისტორია“-ში აღნიშნა, რომ აღბუღამ თავისი პაპის ათაბაგ ბექას კანონების მიხედვით შეადგინა. ამასთანავე ბექას ათაბაგობა მას 1361—1391 წ. ჰქონდა განსაზღვრული, აღბუღას კანონები-კი 1446 წ. დაწერილად მიაჩნდა (იხ. Краткая история Грузинской церкви. Изд. второе, С.Петербург, 1843 წ. გვ. 116 შენ. 88).

ნ. ურბნელმა თავის 1890 წ. ჯერ „ივერია“ ში და შემდეგ ცალკე წიგნადაც დაბეჭდილ მონოგრაფიაში „ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი“ აღნიშნა, რომ „სამცხე-საათაბაგოს რეალური, რომელიც ცნობილია «აღბუღას სამართლად», მართო აღბუღას არ ეკუთვნის და შეცდომით უწოდებენ ასეთ სახელს. სამართალსაც ცხადად ეტყობა, რომ იგი სხვადასხვა დროს დაწერილია. მისი შინაარსი და ორი წინასიტყვაობა (მუხ. ა და ჰ) პირდაპირ ამტკიცებს ამ აზრს და აგრეთვე გვიჩვენებს, რომ იგი სამართალი ორ ნაწილად გაიყოფება. პირველი ნაწილი ბექას შეუდგენია და იმის შვილისშვილს საჭიროდ უცვნია პაპის განაჩენი უცვლელად დაეტოვებინა—„სრულებით და უკლებლად დაეწერეთო“. რაკი „იმის დროს ავკაცობა და ბოროტმოქმედება გამრავლებულა“ აღბუღამ თავისი შედგენილი სამართლის წიგნიც „დაურთო პაპის განაჩენს“-აო (გვ. 2—4). ნ. ურბნელს როგორც ეტყობა, პლ. იოსელიანის ზემომოყვანილი შენიშვნა გამოჰპარვია. მაგრამ მასაც ბექას სამართლის წიგნი მე-XIV ს. დამლევის ძეგლად, ხოლო აღბუღას სამართლის წიგნი მე-XV ს. პირველი ნახევრისად მიაჩნდა (იქვე, 1—2).

1897 წ. თ. ჟორდანიამ ქრონიკების II წიგნში მკითხველსაზოგადოებას ამცნო, რომ აღმოჩნდა 1670 წ. ხელთნაწერი, რომელშიაც სხვათა შორის შეიცავს ნაწარმოებს „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“ ანუ აღბუღას კანონებს. ამ ხელთნაწერში „ჩვენ ძვირფას განძად მიგვაჩნია აღბუღას კანონები“, რათგან წინათ იგი მხოლოდ ვახტანგ VI კრებულითგან იყო ცნობილი, ეხლა კი ხელთა გვაქვს ხელთნაწერი, რომელიც „დაწერილია დიდათ აღრე ვახტანგ მეფისა და როგორც სჩანს ძველის დედნიდამ. გარდა ამისა ჩვენ ვარიანტში გამოთქმულია უფრო მოკლე და აქაიქ საყურადღებო განსხვავებით“. დასასრულ „ჩვენი ვარიანტი შესანიშნავია იმითაც, რომ მას აქვს სათაური ანუ წინასიტყვაობა, რომელიც აქლია ვახტანგისაში“-ო. რამდენ მუხლს შეიცავს ეს ძეგლი თ. ჟორდანიას აღნიშნული არა ჰქონდა (ქრონიკები, II, 256—257). ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ თ. ჟორდანიასაც პლ.

იოსელიანის და ნ. ურბნელის საყურადღებო დაკვირვება გამოჰპარვია და ის ძველებურად ამ ძეგლს ალბულას კანონებადა სთვლიდა.

1907 წ. ბექასი და ალბულას სამართლის წიგნის შესწავლამ დამარწმუნა, რომ იმ 176, თუ 178 მუხლად დაყოფილ ძეგლში მარტო ბექასი და ალბულას საკანონმდებლო შემოქმედება-კი არ არის დაცული, არამედ სხვა—დროინდელიც, რომ ბექა ალბულას კანონები § 99-ზე უნდა სწყდებოდეს, რათგან შემდეგი მუხლი ბაგრატ კულაპალატისა და მეფეთა-მეფის ბრძანებით შედგენილი კანონების შესავალს წარმოადგენს (იხ. ჩემი წერილი „ქართ. სამართლის ისტორია“, თავი I ქართ. სამართ. წყაროები, „აღმანახ“-ში „ერეი“ № 1, გვ. 14—15 და „აღმანახ.“ გვ. 13). ფეიქრიშვილისეულმა ხელთაწერმა ამ დაკვირვების სისწორე დაამტკიცა: იქ მართლაც ბექა-ალბულას სამართლის წიგნი § 99-ითგან მოყოლებული არ არის და ამ ძეგლის უკანასკნელ მუხლად § 98 არის. რათგან ამის შემდგომ მთელი გვერდნახევარია (გვ. 39—40) თავისუფალი და 41 გვერდიდან უკვე სრულებით სხვა ძეგლი, მოსეს სჯულითგან ამოღებული კანონები იწყება, ამიტომ ცხადია, რომ ბექა—ალბულას სამართლის წიგნი თავდაპირველად მართლაც § 98-ით თავდებოდა და დანარჩენი შემდეგში შემთხვევითა და შეცდომით არის ამ ძეგლთან დაკავშირებული.

1912 წ. დაბეჭდილ თავის პატარა წერილში „სჯულმდებელთა ბექას და ალბულას ვინაობა“ ს. კაკაბაძემ აღძრა საკითხი ბექას და ალბულას ვინაობისა და დროის შესახებ, რომელიც მანამდე ვახუშტის გენეალოგიურ-ქრონოლოგიური სკემის მიხედვით იყო გადაწყვეტილი. ამ ნაშრომში უარყოფილია წინანდელი აზრი ამ პირთა ვინაობის შესახებაც და მათი მოღვაწეობის ქრონოლოგიური საზღვრებიც. ამასთან დაკავშირებით შეცვლილია ამ საკანონმდებლო ძეგლების დაწერილობის დათარიღებაც. ს. კაკაბაძის სიტყვით „აღსანიშნავია, რომ ათაბაგი ალბულა თავისს პაპას ბექას უწოდებს მანდატურთ-უხუცესს და არა ათაბაგს. საქართველოს იტორიამ იცის ერთი მანდატურთ-უხუცესი ბექა, ცნობილი სამცხის მთავარი, რომელიც ცხოვრობდა მე-XIII საუკ. დასასრულს და მე-XIV საუკ. დასაწყისის (ვახუშტით 1285—1306 წ.). მისი სიკვდილის შემდეგ სამცხის მთავარნი—როგორც ყველა საბუთებიდან ჩანს—ალარ ატარებდენ მანდატურთ-უხუცესის ღირსებას, არამედ ათაბაგისას. მარტო ეს მოსაზრება კმარა იმის დასარღვევად, რომ სჯულმდებელი ბექა არ

უნდა იყოს ბექა II-ო (გვ. 4). ხოლო წინათ კანონმდებელი ბექა მეორედ იმიტომ იყო მიჩნეული, რომ ვახუშტის ცნობების მიხედვით ბექა მანდატურთ უხუცესს შვილიშვილი აღბულა არ ჰყავდა. ს. კაკაბაძემ მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ამ ძეგლის უძველეს ხელთნაწერში დაცული აღბულას შესავლის ცნობის მიხედვით აღბულას ჰყოლია „ბიძაძე შაშია“, რა კი ჯვარის მონასტრის სულთა მატიანეში, ანუ აღაპებში შეტანილია „სარგისის შვილისა შაშიასა არტანუჯელისა“ ხსენება, და სარგისი მართაც ბექა მანდატურთ-უხუცესის შვილი იყო, რომლის გარდა ბექას კიდევ ორი ძე, — ყვარყვარე და შალვა, — ჰყავდა, აქიტიმ აღბულა უნდა ან ყვარყვარეს, ან და შალვას შვილი ყოფილიყო.

ს. კაკაბაძე ფიქრობს, რომ „ათაბაგი აღბულა სჯულმდებელი უნდა ყოფილიყო შვილი შალვასი, ბექას მესამე ძისა“ (გვ. 5-6). ამას გარდა ს. კაკაბაძემ იმ გარემოებასაც მიაქცია ყურადღება, რომ ბექას სამართლის წიგნში სასჯელი ყაზანაურით თეთრით, ე. ი. ყაზან ყაენის (1304 წ.) ფულით ყოფილა დაწესებული, მაშასადამე ბექას „მისი თანამედროვის მიერ მოქრილი ფული გაუჩენია“. ხოლო რათგან აღბულას დროს ეს ფული უკვე აღარა ყოფილა, მას თავის მხრით გიორგი ბრწყინვალის დროის „თეთრი“ გაუჩენია საზღაურად. ამ მოსაზრებათა გამო სამართლის წიგნის შემდგენელი ბექა მანდატურთ-უხუცეს ბექა I უნდა იყოს ცნობილი, ხოლო აღბულა მე-XIV ს. მეორე ნახევრის ეთაბაგად, რომელიც 1386 წ. ცოცხალი ყოფილაო (იქვე, 6—7). თუმცა მე-XIII—XIV სს. მესხეთის თავგადასავლის აღსადგენად ძალიან მცირე მასალები მოგვეპოვება და საბუთები ხომ რომელსაც ს. კაკაბაძე იხსენიებს თითქმის არც-კია გადარჩენილი ისე, რომ ს. კაკაბაძის ზემოთყვანილი კატეგორიული განცხადებათა უთუბოა ისეთი ცხადი არ არის, როგორც შეიძლება მკითხველს ეჩვენოს, მაგრამ მთავარი მისი დასკვნა მაინც სწორეა. ამას რასავერველია უმთავრესად ამ საკანონმდებლო ძეგლებში მიღებული ფულის ერთეულის სახელი სწყვეტს. რაკი ბექას თავის სამართლის წიგნში საზღაური ყაზანაურით დაუწესებია, ცხადია ძეგლი იმ დროს უნდა იყოს შედგენილი, როდესაც საქართველოში ეს ფული ტრიალებდა, ე. ი. ყაზან ყაენის დროს ანუ 1295—1304 წ.წ., ან ამის ახლო ხანებში. ხოლო რაკი მის შვილის შვილს აღბულას ყაზანაურობის გაქრობის გამო გიორგი ბრწყინვალის თეთრი შემოუღია საზღაურად, ეს იმის დამამტკიცებელია, რომ აღბულა მართლაც ამ მეფის ახლო მომდევნო თაობის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო. ამგვარად ბექას სამართლის წიგნი

უნდა მე-XIII ს. დაძლევის, ან მე-XIV ს. დამდეგის ძეგლად ვიცნათ, აღბუღას სამართლის წიგნი-კი მე-XIV საუკ. მეორე ნახევრისად. მაშასადამე ამ ორი ძეგლის შედგენილობის დრო ერთი საუკუნით უნდა იქმნეს გადაწეული.

რათგან ბექას სამართლის წიგნი გიორგი ბრწყინვალის ხანას წინ უსწრებს, ამიტომ იგი ძეგლის დადებამდე აღბუღადელ საკანონმდებლო ნაწარმოებად გამოდის. მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ რაკი ჩვენამდის ბექას სამართლის წიგნს დამოუკიდებელივ არ მოუღწევია და აღბუღას სამართლის წიგნში წინწაღვანებულს მას თავისი საკუთარი შესავალი არ უჩანს, უშესავალოდ-კი ეს ძეგლიც რასაკვირველია არ იქნებოდა, ამიტომ აღბუღას განცხადება, ვითომც ბექას სამართლის წიგნი „უკლებად“ დაწერილი იყოს, მთლად სწორე არ გამოდის. შესაძლებელია იქ სხვა რაიმე ცვლილებებიც იყოს შეტანილი მეტადრე საზღაურის რაოდენობის განმსაზღვრელ მუხლებში, რათგან ბექას ყაზანურით ჰქონდა გადაკრილი და აღბუღას-კი გიორგაულით შეუცვლია. ამგვარად უფრო სწორე იქნებოდა გვეთქვა; რომ ბექას სამართლის წიგნი შენახულია აღბუღა ათაბაგის დროის საკანონმდებლო კრების რედაქციით.

საკუთრივ ბექას სამართლის წიგნი 66 მუხლით თავდება და § 67 უკვე აღბუღას კანონების შესავალს წარმოადგენს.

1672 წ. ხელთნაწერის ტექტის მიხედვით აღბუღას სამართლის წიგნი § 98-ით თავდება და იქ § 99-ც არ არის, რომელიც თავის პირვანდელ ალაგას არც უნდა იყოს და ვახტანგის კოდიკოში აქ შემთხვევით ჩართული ჩანს. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ როგორც თ. ჟორდანიასაც აღნიშნული ჰქონდა, ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ტექტი 1672 წ. ხელთნაწერში ვახტანგის კოდიკოში შეტანილისაგან ბევრგან საგრძნობლად განსხვავდება. მაგრამ სამწუხაროდ არც ამ უძველეს ხელთნაწერებშია ამ კანონების ტექსტი ყველგან კარგად დაცული. ზოგან პირიქით საუკეთესო წანაკითხი სწორედ ვახტანგის კოდიკოსა აქვს ხოლმე შენახელი.

აღსანიშნავია, რომ როგორც 1672 წ. ხელთნაწერითგანა ჩანს, ბექა-აღბუღას კანონების ტექსტიც მუხლებად დაყოფილი არ ყოფილა და იქ არავითარი 55-ის სათვალავები არც არის. სამართლის წიგნში ნახმარი წითური და მთავარი ასოე-

ბის მიხედვით შეიძლო ადამიანს ეფიქრა თუ სად იწყება ახალი აზრი, მაგრამ ამისდა მიხედვით წყ-ად დანაწილება მაინც არ შეიძლება. ცხადია მხოლოდ, რომ ამ ორი ძეგლის კანონმდებლებსაც თავიანთი ნაშრომი რამდენიმე მთავარ ნაწილად ჰქონიათ გაყოფილი შინაარსისა და მიხედვით ისე, რომ თვითელი ნიწილი ცალკე საკითხს ეხება. თავდაპირველად შეიქველია ყოველ ასეთ ნაწილს თავისი სათაური, ან დასაწყისის მაუწყებელი წითურად დაწერილი წინადადება უნდა ჰქონოდა, რომელთაგან ზოგი ეხლაც არის შენახული. მაგ. კანონების პირველი შესავლის შემდგომ სინგურით სწერია: „უწინ სისხლისა საქმე გაეაჩინეთ“. დაკრილობის შესახებ წყ-ებს წინ უძღვის „პლ გერშისა ასრე იქმნას“, შემდეგ გვხვდება კიდევ: „შუა მისრულისა ასრე იქმნას“, — „თუ... სასაფლაოსა ზედა დაესხას და საფლავსა კელი მიყოს, მისი ასრე იქმნას“, — „ნაპარევისა გაჩენაჲ ასრე იქმნების“, — „გულარღოს ცხენისა ასრე იქმნას“, „გლებთა ასრე იქმნას“, — „თუ ვაკში ექამოს, ასრე იქმნას“-ო. ზოგ მუხლთა ჯგუფს ეხლა თავისი აწნაირი შესავალი წინადადება, როგორც ეტყობა, დაკარგული აქვს, მაგ. შეიქველია წინათ უნდა ყოფილიყო „ზედა დასხმისა (ან დასხმისა, ან დასხმულობისა) ასრე იქმნას“-ო, რათგან სხვა მუხლში ნათქვამია: „დასხმისა წესი დაუურვოს“, „დასხმულობისა წესითა“ დაუურვოსო. საფიქრებელია უნდა ყოფილიყო „დაწინდულობის წესის“ წყ-ის წინამორბედი წინადადებაც.

აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის ტექსტიც დროთა განმავლობაში საგრძნობლად დამახინჯებულა და აღდგენა სჭირდება, რაც აღვილი საქმე არ არის, რათგან მე-XIII—XIV სს. გადარჩენილი ძეგლების მეტისმეტი სიმკირის გამო ამდროის ძეგლების ენა ჯერ შესწავლილი არ არის.

ბექა-ალბულას კანონები პროფ. დ. ჩუბინიშვილმა დაბეჭდა თავის 1863 წელს გამოცემულ „ქართულ ქრესტომათია“-ში (I, გვ. 207—233) მაგრამ არ ჩანს, რომელი ხელნაწერის მიხედვით, და სრულებით უკრიტიკოდ.

ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის აღდგენილი ტექსტის გამოცემას უძველესი და ვახტანგის კოდიკოს მიხედვით ვამზადებ.

ბექას სამართლის წიგნის წინასიტყვაობის დაკარგვის გამო ამ ძეგლის შედგენის გარემოება და მოქმედების ასპარეზი გამო-

ურკვეველი გვრჩება. აღბუღას-კი თავისი სამართლის წიგნი სა-
კანონმდებლო კრებაზე შეუდგენია. ათაბაგ-ამირსპასალარ აღბუ-
ღას ამ კრებაზე მოუწვევია მაწყურელი, თავისი „ბი-
ძა-ძე“ შაშია და მისი ძმა საფარის მოძღვარი პაფნოტე,
„ხუთისავე თემისა სამცხისა“ ტაოელთა, კლარჯთა,
შავშთა“ და უეჭველია ჯავახთა და მესხთა¹ „ეპისკო-
პოზნი, მეუდაბნოენი“, უეჭველია წარჩინებულნიც და
უფროსი მოხელენიც². საკანონმდებლო კრება „ქოლ
(ევ) თა“-ს შეყრილა და ქვეყნის მართლმსაჯულების იმ დროინდელ
მდგომარეობის შესახებ მსჯელობის შემდგომ მას საჭიროდ უცენია
ბექას კანონებისათვის დაემატებინა ახალად გაჩენილ. თუ გახშირე-
ბულ დანაშაულობათა დასასჯელად განკუთვნილი მუხლები. ამ ნაი-
რად ბექას 65 მულისაგან შემდგარ კანონებს კიდევ 32 მუხლი და-
ერსო, § 67-ე, ვითარცა შესავალი, ეახტანგისეულ კოდიკოში
შეცდომით არის კანონის მუხლად შიჩნეული.

ამ საკანონმდებლო ძეგლის მოქმედების ასპარე-
ზის საზღვრები უეჭველია კრების მონაწილეთა შემადგენლობის
მიხედვით შეიძლება განისაზღვროს და როგორც იქ ტაოს, კლარჯე-
თისა, შავშეთისა, ჯავახეთისა და სამცხის წარმომადგენელთ მიუ-
ლიათ მონაწილეობა, ისევე ბექა-აღბუღას სამართლის წი-
გნი მესხეთის ამ ხუთივე თემისათვის საველდებულო
საკანონდებლო ძეგლად უნდა იქნენ მიჩნეული. აქეთ-
გან ცხადი ხდება, რომ მისი მოქმედების ასპარეზი ძეგლის დად-
ებასთან შედარებით საგრძნობლად სპარბობს, რათგან საქართველოს
ტერიტორიის თითქმის ერთ მესამედს შეადგენდა. თუ ამასთანავე
მესხეთის ცხოვრებისა და განვითარების მაღალ კულტურულ დონესა
და პოლიტიკურად დიდ ღირებულებასაც გაითვალისწინებთ, მაშინ
ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის დიდი მნიშვნელობა სრულებით
ცხადი შეიქნება. ამ ძეგლში მთიულთათვის შედგენილ ძეგლის და-
დებასთან შედარებით გაცილებით უფრო რთული სოცია-
ლური და ეკონომიური ცხოვრება გვეხატება და რათ-
გან ამ დროს მესხეთსა და საქართველოს დანარჩენ ცენტრალურ ად-
გილებს შორის კულტურულისა და სოციალური მდგომარეობის მხრივ
რაიმე თვალსაჩინო განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ამ ძეგ-

1) ეს ორი სახელი 1672 წ. ხელთნაწერებიც გამოტოვებულია

2) ეს ცნობა წინასიტყვაობაში გამოტოვებული ჩანს.

ლის ანალიზით მოპოებული სურათი ნაწილობრივ შეიძლება დანარჩენ (მთა-ადგილებს გარდა) საქართველოსათვისაც დამახასიათებლად მივიჩნიოთ.

§ 4. ვახტანგ VI-ის კოდიკოში ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის ბოლოში შეცდომით დართული კანონების შესახებ.

ამ დანართი კანონების § § 99—103-ის შესახებ და მათი ბაგრატ კურაპალატის დროინდელობაზე უკვე გვქონდა საუბარი. ეხლა დანარჩენ მუხლებსაც უნდა შევხვით. როგორც ვახტანგის კოდიკოს ერთი ხელთნაწერის ზემომოყვანილი ცნობითგანა ჩანს, ამ დანართ კანონთაგან უცნობ შემნიშვნელს § 141-ი ბაგრატ კურაპალატისად მიაჩნდა ალბათ ყველა სხვა მუხლებთან ერთად. ამგვარი აზრი თავისდა-თავად იბადება, რათგან § 99 შესავალს წარმოადგენს და ამის გამო დანარჩენი გაგრძელებად შეიძლება ადამიანს ეჩვენოს.

მაგრამ დანარჩენ კანონებს სამწუხაროდ ისეთი ცხადი ნიშანი არ ეტყობა, რომ საკითხის გადაჭრა პირდაპირ შეეძლოს მკვლევარს. აღსანიშნავია, რომ 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 167 bis, 168 და 169 მუხლებს ერთი საზოგადო თვისება აქვთ, რომელიც სხვა, არც ბექას, და არც ალბუღას დადებულ კანონებს არ მოეპოვებათ: თვითმუხლ მუხლში სასჯელს უეჭველად კრულვაც ზედ მისდევს: „კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ“ (§ 161, 164, 167), ან „კრულ და წყეულ, შეჩვენებულ იყავნ დაუსაბამოსა ლუთისა პირითა“ (§ 161, 163), „კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ და ცუდმცა არის ამო მოსახსენებელი სიცოცხლე და სიკვდილი მისი“ (§ 162), „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ [იყავნ] პირითა ლუთისათა და კანონსაცა ქვეშე იქნების წმიდათა მოციქულთასა“ (§ 165). მე-167 bis მუხლი უმატებს მხოლოდ „და წმიდათა კრებათასა“-ო, „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ კაცი იგი ცათა შინა და ქვეყანასა ზედა... და კანონსა ქვეშე იყოს“ (§ 168) და დასასრულ § 169-ში „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ და ცუდმცა არის მოსახსენებელი სული და ზორცი მისი ამას სოფელსა და მას საუკუნოსა დაუსაბამოსა ლუთისა მადლითა და კანონსა ქვეშე არს წმიდათა მოციქულთასა“-ო.

ერთი სიტყვით ყველა ამ კანონებს განსაკუთრებული ბეჭედი აზის და ბექასა და ალბუღას კანონებს არ მიაგვანან. დამნაშავეს წყევლა-კრულვა და მოციქულთა და წმიდათა კრებათა კანონების ქვეშ დაყენება

განსაკუთრებულ საეკლესიო ელფერს აძლევს მათ, თითქოს სამღვდლოების კრების დადგენილება იყოს და არა საერო სამართლის ძეგლი. ამ თავისი თვისებებით ეს წესები კათალიკოზთა სამართლის წიგნის კანონებს ძალიან მიაგვანან, რომელიც მართლაც მე-XVI ს. საეკლესიო კრების ძეგლის წერას წარმოადგენს (იხ. აქვე). აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ წეს 161—169 მუხლების შინაარსი ბექა-ალბულის და გიორგი ბრწყინვალის კანონებისას ან არ ჯდება, ან თუ მსგავსებაა, წყევლა-კრულვა მაინც უეჭველად აქვს მიმატებული. § 161-ში მაგალითად ნათქვამია: „რომელმანც, ვინცინდა დიდმან ანუ მცირემან კაცმან ღალატით ძმა მოჰკლას, ანუ ღალატით სხვა კაცი, კრულ და წყეულ, შეჩვენებულ იყავნ დაუსაბამოსა ლუთისა პირითა და ვითარ(ისა)ცა გვარისა იყოს კაცი იგი ორ-კეცი სისხლი დაუურვოს და ვინცა უშველოს და შეიწყნაროს კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ“-ო. ხოლო § 117—ში სწერია: „თუ კაცი კაცმან ღალატით მოჰკლას თორმეტი ათასი სისხლსა ემატოს“-ო. ამგვარად გამოდის, რომ ერთისადა-იმავე დანაშაულობისათვის ორი სხვადასხვანაირი სასჯელი ყოფილა დაწესებული: 1) ორკეცი სისხლის დაურვება „გვარსა ზედა“ და შეჩვენება არამცთუ მკვლელს, არამედ ყველას ვინც-კი მას ხელს გაუმართავს (§ 161) და 2) ერთი სისხლისა და ზედმეტად მხოლოდ 12000 თეთრი ღალატისათვის (§ 117),-არც კრულვა-შეჩვენება მკვლელს, არც რასაკვირველია მის გულშემატკივარს,—ერთი სიტყვით გაცილებით უფრო ნაკლები სასჯელია დაწესებული. ცხადია, რომ შეუძლებელია ეს ორი (161 და 117) მუხლი ერთსა და იმავე კანონმდებელს ეკუთვნოდეს.

ამ ორი მუხლის გარდა მესამე, ბექას § 22-ე კანონიც გვაქვს, რომელიც მკვლელობასევე ეხება. იგი ბრძანებს: „თუ ძმამან ძმა მოჰკლას, ერთსახლი და გაუყოფელი იყოს და თუ გაყოფილი იყოს, სწორი და გინა ახლოს მეყვისი ორკეცი სისხლი დაუურვოს რაც გვარისა იყოს,—ამად რომე სალუთოდ ბრალია და საკანონო არის ასეცეცი და აგრევე ამა სოფელს ძლივლა ინახვის კაცთავან, აილოს ვინცა გავლენიანი იყოს, ქედთა გარეთ ყოფა და გარდახეწვა პატრონისა და ლაშქართავან, გადახდევასა არავისგან მოხსენება უნდა: ეპისკოპოზმა მისი წესი იცის, რაც მართებს მან უყოს“-ო. თუმცა ამ მუხლის შინაარსი 161 მუხლისაზე უფრო ახლოა, მაგრამ მაინც მათ არცებითი განსხვავება იტყობა: იქ ორკეცი სისხლს რომ გადაახდევინებდნენ მკვლელს, მას შემდეგ შეაჩვენებდნენ და ვითარცა შეჩვენებულს ვერავენ მიეკარებოდა, არავის არ უნდა ეშველნა მის.

თვის, თუნდ რომ გაჭირვებული ყოფილიყო, იმიტომ რომ, ვინც-კი მას მიიღებდა, ისიც წყეულ-შეჩვენებული გახდებოდა. ერთი სიტყვით, თუ თავის ქვეყანაში დარჩებოდა მკვლელი, შიმშილით ამოერთმეოდა სული, თუ არა და სამუდამოდ უნდა გადაეარგულიყო და იქნებ ამით როგორმე სიკვდილს გადარჩებოდა. მე-22-ე მუხლში-კი ორკეცი სისხლის დაურევებისა და მამულის ჩამორთმევისა და გადახვეწის მისჯის შემდგომ, ეპისკოპოზი „რაცა მართებდა“ მას დაუნიშნავდა: საეკლესიო სასჯელს ცოდვის მოსანანიებლად. ამ შემთხვევაში მკვლელს მაინც სიცოცხლის იმედი უნდა ჰქონოდა, მხოლოდ საზოგადოებას ჰშორდებოდა. ერთი სიტყვით ჩვენამდის სამ სხვადასხვა დროინდელ კანონს მოუღწევია. გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“-ში ძმის მკვლელობისათვის 10 წლით გაძევებაა მამულითგან და სისხლის დაურება „გვარსა ზედა“ (§ 17). აქ ორკეცი სისხლის დაურება არ არის დაწესებული, ხოლო კათალიკოზთა სამართლის წიგნში მამისა და ძმის მკვლელობისათვის: ხელის მოკვეთა და მამულითგან გაძევებაა სასჯელად დაწესებული (§ 5).

შემდეგ, 165-ე მუხლიცა და 135-ეც ცოლის ძალით მოტაცებას შეეხება და ერთსა და იმავე სასჯელსაც აწესებს ამ დანაშაულობისთვის: „სრული სისხლის“ დაურება¹. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ მე 165-ე მუხლში ამას გარდა სწერია: „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ [არის] პირითა ლუთისათა და კანონსამცა ქვეშე იქმნების წმიდათა მოციქულთასა“-ო. რა ფიქრად მოსასვლელია, რომ 135-ე და 165-ე მუხლები ერთი და იმავე კანონმდებლის შედგენილი იყოს: მას რომ წყევაკრულის ასეთი იმედი ჰქონოდა, 135-ე მუხლსვე ზედვე მიაყოლებდა და ამის გულისათვის ცხადია ახალ მუხლს არ დასწერდა.

167-ე მუხლი უფრო საინტერესოა. იქ ნათქვამია: „რომელმაც კაცმან რაგინდარა მოიპაროს და გამოჩნდეს—ორნივე თვალნი დაეწვნენ და ანუ ხელ ფეხი და ექრას, თუ საპატიჟოსა ადგილსა არა მოეპაროს“. შემდეგ 152 მუხლი უნდა ჩაემატოს, რომელიც ამავე საგანს ეხება: „ესეცი ცოდეთ, უმეფოსა და უდიდებულესის კაცისაგან თვალთა დაწვას არავინა ღირსა, ისიც ასრე რომე ან დიდი სალარო, ან ეკლესია, ან ჯოგი, ან ღალატი ქნას“. შემდეგ ისევ 167-ე მუ-

¹) არის აგრეთვე § 46 და 47, რომლებიც ბექას ეკუთვნის, იქ ცოლის წაგვრისათვის „სისხლი ორი ნაწილი“ - დაწესებული, გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“-ში ამავე დანაშაულობისათვის $\frac{1}{2}$ სისხლია „გვარსა-ზედა“ დაწესებული (§ 23).

ზლი უნდა განვაგრძოთ: „ვინ იყიდდეს (ნაპარევსა), ვითარცა დაფასონ, ვერე მიყიდონ და ნაპარევი დაუკლებლივ მისსა პატრონსა მისცეს, და კრულ, წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ“-ო.

ამავე საკითხის შესახებ 62-ე მუხლში-კი: რომელიც აღბუღას ეკუთვნის, სწერია: „ნაპარევისა პირველ ასრე გაჩენილა და ასრე იქნას აწ-ცა, რომე, თუ ცხენი და რაგინდარა კაცმან მოიპაროს, თუ ხელთავე აქედეს თავის ნაპარევი, იგი მისცეს და ერთი ეზომი სხვა, და, თუ არა აქედეს, აფიცოს საქონლის პატრონმან, როგორცა დაიფიცოს იგი მისცეს და ერთი ზომი სხვა“-ო.

62-ე მუხლი ბექას სამართლის წიგნს ეკუთვნის და ათაბაგის მოწმობით ნაპარევის ორკეცად გადახდევინება პირველ ასე გაჩენილიაო. 167-ე მუხლში-კი იმავე დანაშაულობისათვის რომ „კაცმან რაგინდარა მოიპაროს“, „ორივეთვალნი დაეწვენენ“ სასჯელადაო, თუ საპატიეო ადგილს მოეპაროს, ხოლო, თუ „საპატიეოსა ადგილსა არა მოეპაროს“, მაშინ სასჯელად მხოლოდ ხელფეხი დაეკრას“-ო. 152 მუხლში ახსნილია, თუ რა ითვლებოდა საპატიეოდ: „ან დიდი სალარო, ან ეკლესია, ან ჯოგი, ან ღალატი“. (აღსანიშნავია, რომ გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლისდადება“-ში პარვისათვის ნაპარევის 3 კეცი ღირებულების გადახდევინება დაწესებული § 44 და 45). რასაკვირველია 167 ე მუხლი გაცილებით უფრო მკაცრია, ვიდრე ბექას კანონი, ამასთანავე არც ამ მრისხანე სასჯელსა კმარობს და ზედმეტად წყევა-კრულვას უწესებს მპარავსა.

167-ე მუხლი 62-ე მუხლზე უფრო ძველის შთაბეჭდილებას ახდენს. თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებებითგან ჩანს, რომ თვალთა დაწვა და ხელფეხის მოჭრა განსაკუთრებით თამარ მეფის წინადა სკოდნიათ და საქართველოს დიდებულ გვირგვინოსანს ამგვარი მკაცრი სასჯელები ამოუყვეთნია (იხ. ქლი ერის ისტ. II და აქვე კარი მეოთხე). ამისთანა მდგომარეობას გვიხატავს ბექას 62-ე მუხლი, სადაც ნათქვამია „პირველ ასე გაჩენილა“-ო, ცხადია იმის წინათ, თორემ ეხლა ჩვენ კარგად ვიცით, რომ თამარ მეფემდე სხვანაირი სასჯელი ყოფილა. 152-ე მუხლში აღნიშნულია, რომ თვალთა დაწვა მხოლოდ საპატიეო ადგილას მოპარვისათვის შეიძლებოდა მიესაჯათ, მაგრამ სასჯელის აღსრულება „უმეფოსა და უდიდებულესის კაცისაგან არავენა ღირსა“-ო და თამარ მეფის ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ ასეთ სასჯელებისათვის მეფის თანხმობა იყო საჭიროო (იქვე). სწორედ ამ თავის უფლებით უსარგებლია სა-

ხელოვან თამარს და სასჯელს არ ამტკიცებდა თურმე (იქვე). წინათ როგორც ჩანს, მპარაგებს მეფეები ასე ლმობიერად არ უტყუროდნენ. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ მე-XVI ს. კათალიკოზთა სამართლის წიგნს სიკვდილად დასჯა და ხელის მოკვეთით დასჯა დასავლეთ საქართველოში კვლავ აღუდგენია (იხ. § 2, 3, 4, 5, 17 და 23).

ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ ვახტანგ VI-ის კოდიკოში ბეჭა-ალბულას სამართლის წიგნის ბოლოში დართული კანონები თავისი შინაარსით არც ერთ აქამდე ცნობილს ქართულ საკანონმდებლო ძეგლს არ უდგება, წყველა-კრულვითა და ნაწილობრივ სასჯელთა სიმკაცრით მხოლოდ კათალიკოზთა სამართლის წიგნს უახლოვდება, მაგრამ ამგვარი თვისებები შეიძლება თამარ მეფეზე უწინარესი ხანის ძეგლებსაც ჰქონოდათ. რათგან ამ კანონების § 5-ს დათარიღებისათვის გამოსაყენებელი არავითარი მკაფიო ნიშნები არ ემჩნევათ, ენაც შეიძლება განახლებული იყოს, ამიტომ მათი დათარიღებისათვის ჯერ კიდევ ლაპმარაჯობაა საჭირო. ამ კანონების შინაარსი და განსხვავებული თვისებები ამ ძეგლს საყურადღებოდა ჰხდის და მათი სადაურობის გამორკვევა და დათარიღება ჩვენი მეცნიერების მორიგ საკითხად უნდა იქნეს მიჩნეული.

§ 5. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი და კოდიკო.

ალბულას სამართლის წიგნის შემდეგ მე-XVI-ე და მე-XVII-ე საუკუნეებში საქართველოში, როგორც ეტყობა, ახალი სასამართლო წიგნი ან არ შეუდგენიათ, ან ამ ხანის ნალეაწი მცირედი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ მე-XVIII-ე საუკუნის პირველ ნახევარში ცხოველდება კანონმდებლობა. სწორედ გასაოცარი ხანა იყო ეს ხანა! ასეთი დაუღალავი, მედგარი მუშაობა, რომელსაც ერთი საზოგადო მიმართულება ჰქონდა და ფართო და ღრმა ნიადაგი ეპყრა, უფლებას გვაძლევს ქართული მწერლობის ამ ხანას ენციკლოპედიური ხანა დავარქვათ სახელად. თითქმის ყველა ამდროინდელი მოღვაწეების აზრი და გონება იმ ფიქრისაკენ იყო მიმართული, რომ ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ნიჭის მრავალი საუკუნეების ნამუშევარი და ნაჭირნახულები შეეკრიბათ, შეესწავლათ და ჩამომავლობისათვის დამთავრებული, ყოველმხრივი წარმოდგენა და ცნობა გარდაეცათ.

ამ დიადი საქმის მოთავედ და სულის ჩამდგმელად გიორ-

გი მე-XI-ე და მეტადრე დიდებული დაუფიწყარი ვახტანგ მე-VI-ე იყო. მან შეკრიბა ჩვენი ქვეყნის წარსულისა და მატიაწეების დახელოვნებული მცოდნე პირები, მათი დახმარებით საისტორიო მასალებს ერთად თავი მოუყარა, ძველი შეავსო და შეასწორა. მანვე შეაგროვა ქართული სამართლის ძველი ნაშთები და ძეგლები და სამართლის წიგნების კოდიკო შეადგინა. როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე), მანვე გამგეობისა და მოხელეობის შესახები მასალები შეაგროვა და ერთი ქართული სახელმწიფო სამართლის წიგნი „დასტურლამალი“ შეადგინა. ამაზე ცოტა წინათ საბა სულხან ორბელიანი ოცდა ათი წლის განმავლობაში ქართული ლექსიკონისათვის მასალებს აგროვებდა და ჩვენი დედაენის საუნჯეს ადგენდა. იმის დროს ქართული ენის ლექსიკონი „არღარა იპოებოდა, რამეთუ ჟამთა ვითარებითა უჩინო კმნილიყო, რომელსა მეხუთე ვახტანგ მეფემან ქართულად „სიტყვის კონა“ უწოდა. ვინაჲთ: გან პატიოსანი ესე წიგნი დაქარგოდათ, ენაჲ ქართული თვისთა ნებათა ზედა გაერყვნათ“ და მეფე გიორგიმ უბრძანა საბას ახალი ლექსიკონი შეედგინა, „რათა ისწავლონ ენაჲ ქართული შესრულებული და განვრცელებული“-ო (იხ. საბა სულხან ორბელიანის ქართული ლექსიკონი, გვ. III—IV). ვახტანგ მე-VI-ის შვილი ბატონიშვილი ვახუშტი ამავე ხანაში თავის საქართველოს ისტორიასა და შესანიშნავ საგეოგრაფიო აღწერილობას ადგენს. ხოლო ანტონი კათალიკოსი ქართულ გრამატიკასა სწერს და ქართველ მოღვაწეების შესახებ ცნობებს აგროვებს. მრავალ-მხრივი იყო და საყურადღებო ეს ხანა და ცხოვრების განახლების მომასწავებელი, გარეშე პოლიტიკურ გარემოებას, მტრების შემოსევისა და ქვეყნის აოხრებას რომ ეს ღრმა მოძრაობა არ დაებრკოლებინა!.

მე-XVI—XVII-ე საუკ. საქართველო ისეთ პოლიტიკურ მდგომარეობაში იყო, რომ სასამართლოს სწორე მოქმედება არ შეეძლო, მართლმსაჯულება შელახული ყოფილა: „ცვალებითა დღეთა და ვითარებითა ჟამთათა თვით სიბძნით და თავით თვისით სჯიდნენ და განაგებდნენ“-ო, ამბობს მეფე ვახტანგ ი, „ვიეთნიმე მოყუსობით, ვიეთნიმე მეგობრობით, ვიეთნიმე მორიდებით, ვიეთნიმე ღუთის ურიდევლობით და ვიეთნიმე მიღებითა ქრთამათა, ვითარცა ენებათ ეგრეთ ჰსჯიდნენ“-ო (იხ. ჩუბინაშვილის ქრისტომატია, პირველ გამოც. გვ. 394). დაცემული მართლმსაჯულების აღდგენისათვის ვახტანგ მე-VI-ემ თავდაპირველად შეკრიბა ქართული ძველი სასამართლოს წიგნები „კათალიკოზისა და მეფის გიორგისა და ბექას განჩინებული სამართლები“, ზედ დაურთვა „დაბადებისა მოსეს მიერ

ქმნილნი სამართალნი და კჳალად ბერძენთა და სომეხთა: წიგნთაგან გარდმოთარგმნული“ (იქვე 395). ამ შრომის შემდეგ მან დიდებული სამღვდელოებისა და მოხელეების თანადასწრებით და „დარბაზის ერთა, კჳუათა მყოფელთა და მოხუცებულთა კაცთა“ თანამშრომლობით ახალი სამართლის წიგნი შეადგინა.

ამაზე ვახტანგის კოდიკოში ნათქვამია: „პირველვე დასაწყისმან წიგნისა ამისამანვე გამცნოსთ და მუნვე მოგიტხრასთ, თუ ვითარ მიზეზ ვექმენით აღწერად თითოეულად სამართალთა ფრიადითა შრომითა და მრავლის გამომეძიებლობითა თვით გულსმოდგინეთ, რომელსა ზედა მოწმობა დართეს ერთა ჩვენთა სრულობით საღმრთოთა და გინა სამხედროთა, ბრძენ მან და მონახულმან ყოველმანვე ერთბამათ და ესე ესრეთ არს შემზადებული: ხოლო სხვანიც ზემორე ხსენებულნი წიგნები სასამართლონი დიდთა სამეფოთანი მოვიძიეთ და მოვიღვეით და მრავლის სასჯელითა ვიდრე წელთა მეორედმდე გადმოვთარგმნეთ და იგინიცა უკლებლად აღგვიწერიეს“—(ვახტანგის სასამ. წიგნის § 204 მინაწერი).

კანონმდებელ მეფეს განმარტებული აქვს, თუ რა მიზანი ჰქონდა, როდესაც ძველი ქართული და უცხოური სამართლის წიგნების ერთად თავმოყრის შემდგომაც მან მაინც ახალი ქართული სამართლის წიგნის შედგენა აუცილებელ საჭიროებად მიიჩნია. ამის მიზეზად უცხოური სამართლის ნორმების საქართველოსთვის გამოუღებარობას ასახელებს, რათგან საქართველოს ყოფაცხოვრებას ეს კანონები არ შეეფერებოდაო: „ვინათგან ქართველთა წესნი და ქცევანი სხვა რამე არს და არა მიჰგავს სხვათა ქვეყნისა რიგთა და ქცეულებათა, სხვა არს დიდებული და თავადი, სხვა არს სისხლი და სიკუდილი, სხვა არს ღალატი და უკადრისი: ამათ ესევეთარისა სამართალნი სხვათა განაჩენთა შინა მოკლედ იპოების და მათი წიგნი უფროს ჩვენდა უხმარ არს,—ნუ სიქადულად შემირაცხავთ და ვგონებთ უმჯობესად ყოველთასა წიგნსა ამას სასარგებლოდ ქვეყანისა ამისად“ (ვახტანგის სას. წიგნ. § 204 მინაწერი).

მოსეს სჯულის წინ, შესავალში, რომელიც თუმცა თვით ვახტანგს არ ეკუთვნის, როგორც სამართლიანად შენიშნა დ. ბაქრაძემ (Сбор. зак. груз. и. Вахтанг. გვ. 146, შენ.), მაგრამ რომელშიაც მისი სურვილი და წადილი, რამაც აიძულა ახალი კანონები შეედგინა, მაინც კარგად არის ახსნილი, ნათქვამია: ვახტანგი ხელდავდა, რომ მოსესი, ბერძნული და სომხური კანონები ყოველთვის ვერ

გამოდგებოდა. ამიტომ რომ სხვა ქვეყნებისათვის იყო შედგენილი და საქართველოში სულ სხვა პირობები არსებობდა, რომელთაც ადგილობრივ შედგენილი სასამართლოს წიგნი უკეთესად მოუხდებოდა და მიუღებოდა (იქვე, 164). მაგრამ ახალი კანონების დადგენის შემდეგაც ვახტანგი კარგადაა გრძნობდა, რომ მისი ნამუშაური სრული არ იყო: „მე ეს წიგნი ასრე არ დამიწერია, არც ვიჩემებ, რომე არა აკლდეს რა“-ო, გულწრფელად აცხადებს კანონმდებელი, „ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომ ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არც მისწუდების კაცის გონება“-ო (ჩუბინაშვილის ქრისტ. გვ. 395). მოსამართლეს განაჩენის დადგენის დროს ჯერ წინანდელი და ახალი გამოცემული კანონები უნდა გაესინჯა და თუ იქ შესაფერისს ვერას იპოვიდა, მაშინ იგი თითონ „მიხუდეს რასმე და მოიგონოს“ განაჩენი და თუ ამ „მოგონებულს“ სამართლის წიგნში ჩაურთავს და დასწერსო, „კარგსა და მართებულს იქს“-ო, დასძენს ვახტანგ მეფე.

ვახტანგ VI-ე თხოულობდა, რომ ეს ახალი დანართი სამართლის წიგნის ძირითად ტექსტში არ გაერიათ და არ შეეცვალათ: „რომელმან ბრძენმან და გულისხმისმყოფელმან მოსამართლემან... იწებოთ შეცელა სამართალთა სხეებრ რათმე, ამას ნუ ჰყოფთ, ნუცა გარყუნით წერილთ ჩვენთა, რომელი აღგვეწეროს, არამედ რომელმან უმჯობესი სიბრძნით თვისით ჰპოოს, იგი ჩართვით თქსვე თქმულად, სადა ენებოს, მუნ დაიწეროს და იგიც ეგოს“-ო (ვახტ. სასამ. წიგნის § 204 მინაწერი).

როგორც ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ფეიქრიშვილისეული ხელთნაწერის განხილვის დროს (იხ. აქვე, § 3) აღნიშნული გვექონდა, ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებთან ერთად უცხო ქვეყნის ამგვარივე ძეგლების, მაგ. ებრაელთა სამართლის წიგნების, ერთ ხელთნაწერში ერთნაირი კრებულის მსგავსად მოთავსება ვახტანგ VI-ზე უწინარესაც სცოდნიათ. ამას გარდა გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლისდადებ“-ის განხილვის დროსაც (იხ. § 2) დავრწმუნდით, რომ სხვა ერთა კანონმდებლობის ძეგლები ქართველ იურისტებს მე-XIV ს-ის პირველნახევარშიაც ხელთ ჰქონიათ. მაგრამ ამ ძეგლების ქართული თარგმანის არსებობა ვახტანგ VI-ეს, როგორც ეტყობა, არ სცოდნია. ამით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ვახტანგ მეფეს ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნები ხელახლად გადმოუქართულებია. ამნაირი ძეგლების ძველი ქარ-

თული თარგმანი უეჭველია წინათაც იქნებოდა, მხოლოდ მე-XVIII ს. ალბათ ან დაკარგული იყო, ან სრულებით მივიწყებული.

ბერძნულითგან ნათარგმნი კანონების შესახებ თავიანთი აზრი აკად. ბროსსეთგან მოყოლებული ბევრს მეცნიერსა აქვს გამოთქმული, მაგრამ უქანასკნელად ეს საკითხი საფუძვლიანად განხილული აქვს პროფ. ვ. სოკოლსკი-ს თავის მონოგრაფიაში „Греко - римское право в уложении грузинского царя Вахтанга VI“ (იხ. Жур. Мин. Нар. Прос. 1897 წ. ენკენისთვის №, გვ. 56—93). მისი აზრით ვახტანგის კოდიკოში შეტანილი „ბერძნული სამართლის წიგნი“ ელასტარის სინტაგმის შემოკლებას წარმოადგენს არმენოპელოთგან და სხვა წყაროები-თგან შევსებულს. ამ სახითვე უნდა ჰქონოდა ამ ძეგლის ბერძნული დედანი ქართულად გადმომთარგმნელს, რასაც ამ კანონთა შინაარსის ბერძნული ანბანის რიგზე დალაგებულობა ამტკიცებს. გამოჩენილი გერმანელი მეცნიერის პროფ. ცახარიე ფონ-ლინგენ-ტჰალის მიერ შემოღებული კლასიფიკაციის მიხედვით ამ ქართულად ნათარგმნს ბერძნულ საკანონმდებლო კრებულს უნდა ეწოდოს „Epitome Syntagmatis Matthaei Blastaris ad Hexabibulum Harmenopuli mutati“ (იხ. სოკოლსკის ზემოდასახელებული მონოგრაფიის გვ. 584 შემდეგი). „ბერძნული სამართლის წიგნი“-ს ქართული ტექსტი ჯერ გამოცემული და ფილოლოგიურად შესწავლილი არ არის.

სამაგიეროდ ვახტანგის კოდიკოში შეტანილი „სომხური სამართალი“ უკვე გამოცემულია დოკ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მიერ (იხ. „სამართალი სომხური, ქართული ვერსია, შესრულებული ვახტანგ მე VI-ის ბრძანებით, გამოსცა ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა. Monumenta Georgica. IV Leges № 2 ტფილისის უნივერსიტეტის გამომცემა. ტფილისი 1927 წ.)

„სომხური სამართალი“ ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომლის პირველი, 150 მუხლისაგან შემდგარი ნაწილი, როგორც უკვე პროფ. ვ. სოკოლსკიმ თავის ზემოდასახელებულ მონოგრაფიაში აღნიშნა (გვ. 59), მე-V ს. დამლევს ბასილისკე კეისრის მეფობაში შედგენილი და აღმოსავლეთში მიღებული რომაული კანონების სომხურ რედაქციას წარმოადგენს. ამ ძეგლის სამი, ბერძნული, ასურული და სომხური, ტექსტა ცნობილი. სამივე გამოცემულია პროფესორების ბრუნსისა და ზახაუს მიერ: Dr. K. G. Bruns und Dr. Ed. Sachau. „Syrisch—Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert“, Erster Theil. Die orientalischen Texte, Zweiter Theil Die Uebersetzungen (Leipzig 1880).

„სომხური სამართლის წიგნი“ 1703—1711 წ. უნდა იყოს გადმოთარგმნილი. ლეონ მელიქსეთ-ბეგს, რომელსაც ამავე ძეგლის შესახებ სპეციალური მონოგრაფია აქვს დასაბუქდალ დამზადებული, გამორკვეული აქვს, რომ ამ კანონების პირველი 150 მუხლი ასურულ-რომაული მე-V ს. სამართლის წიგნის ნერსეს ლამბრონისეული მე-XII ს. დამლევის სომხური ვერსიის თარგმანს წარმოადგენს,—მეორე, 152—431 მუხლების შემცველი, ნაწილი-კი მხითარ გოშის მიერ მე-XII ს. დამლევს შედგენილი „სომხური სამართლის წიგნი“-ს თარგმანია (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის გამოცემის გვ. VIII—IX).

ლ. მელიქსეთ-ბეგს გამორკვეული აქვს, რომ „ქართული ტექსტი შესაფერისი სომხური დედნების მხოლოდ თავისუფალ (და არა ზედმიწევნით სწორ) თარგმანს წარმოადგენს“, ზოგან შემოკლებულს, ზოგან დანართებით დამახინჯებულსაც. ამიტომ ბევრგან ქართული თარგმანი სომხურ დედანს არ უდგება (იქვე XII). ამას გარდა თარგმანის ენა ცხად-ჰყოფს, რომ მთარგმნელს ქართული იურიდიული ტერმინოლოგია არ სცოდნია და დაკისრებული საქმისათვის სათანადო შესაფერისი პირი არ ყოფილა. როგორც ლ. მელიქსეთ-ბეგის დაკვირვებითანა ჩანს, „სომხური სამართლის წიგნი“-ს შინაარსს კოდიკოს დანარჩენ შემადგენელ ნაწილებზე და თვით ვახტანგ VI სამართლის წიგნზე გავლენა არ მოუხდენია (იქვე XIII).

საკუთრივ ვახტანგ VI-ის კანონები საკმაოდ დიდი სამართლის წიგნია. ტექსტი იქ დარგების მიხედვით კარებად არის დაყოფილი, მაგ.: შესავალს მისდევს „კარი თეთრის გარიგებისა“, შემდეგ „კარი გაყრისა და ერთმანეთის დაშორებისა თუ ვითარ უნდა“, „კარი პირველი ვალისა თუ როგორ აიღების“, „ამანათისთვის“ „კარი ქურდობისა და სამართალი მისი“, „კარი ნასყიდობისა“, „გაცელილობისა“ „თუ ვითარ ხამს დაწერა განაჩენისა“. მაგრამ ზოგადი სათაურები დაკარგული, ან დამახინჯებული ჩანს.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ბევრი ხელთნაწერებია შენახული, მაგრამ კარგი და ძველი მათ შორის სამწუხაროდ ცოტაა. ე. თაყაიშვილის აღწერილობის თანახმად სულ სამიოდე ხელთნაწერი უნდა იყოს მე-XVIII ს. პირველი მეოთხედის, ან ნახევრის. მათგან უძველესად მიჩეულია წ. კ. გ. ს., აწ ტ. ს. უ. სიძველეთა მუზეუმის ხელთნაწერი № 3683, რომელიც ე. თაყაიშვილის აზრით თვით ვახტანგის დროინდელი უნდა იყოს, მას ხელთა ჰქონია და ზოგიერთი ადგილები, როგორც მაგ. § 207-ს ბოლო და §§ 262, 263 და 270, თითქოს თვით ვახტანგ მეფის ხელთ იყოს ნაწერი (იხ. Опис. II, 614—615). დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგიც ამტკიცებს,

რომ ეს ხელთნაწერი „თვით ვახტანგის სიკოცხლეშია გადაწერილი“ (რაც, სხვათა შორის, ნათლად ჩანს ამ ძვირფასი მანუსკრიპტის გადამწერის სიტყვებიდან: „დღეგრძელ ჰყავ ღთო პატრონი ვახტანგ“ [იხ. ჩვენი გამოცემით გვ. 42 გ.] და „ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა საქართველოს გამგებელ ბატონიშვილი ბატონი ვახტანგ. ამინ“ [ibid., გვ. 179“] (იხ. სომხური სამართალი გვ. X—XI).

მოუტყულობის გამო იმ ადგილების შედარება, რომელნიც თვით ვახტანგ VI-ის ხელით დაწერილად არის მიჩნეული, ვერ მოვასწარი, მაგრამ თვით ხელთნაწერის გადაკითხვამ დამარწმუნა, რომ პატივცემული მკვლევარნი შემცდარი უნდა იყვნენ: იქ ტექსტში ხარვეზებია, უეჭველია დედნის, საიდგანაც ეს ხელთნაწერი გადმოწერილი უნდა იყოს, დაზიანებულობის გამო. ასეთ მდგომარეობაში ვახტანგის კანონები ვახტანგის დროს არ იქნებოდა რასაკვირველია. ამას გარდა თვით კანონების ტექსტი არა ერთგან ისეა დამახინჯებული, რომ ასე მაშინ არ შეიძლება ყოფილიყო. ამიტომ ეს ხელთნაწერი ვახტანგის მერმინდელი უნდა იყოს იმ დროისა, როდესაც აღმ. საქართველოში თურქთა და სპარსთა, ბატონობის წყალობით ზოგი ხელთნაწერი სრულებით დაიღუპა, ზოგი ძალზე დაზიანებული გადარჩა და მე-XVIII ს. მეორე ნახევართან განახლებულ იქმნა. ამ და სხვა თითქმის ყველა ხელთნაწერების ვახტანგის კანონის ტექსტის ხარვეზიანობა სწორედ ამ გადარჩენილი დედნის დაზიანებულობის შედეგია და მომასწავებელი. ასეთ პირობებში ვახტანგ VI-ის ამ ხელთნაწერში დღეგრძელობით მოხსენება თავდაპირველი დედნითგან მერმინიელ გადამწერთაგან თავდაპირველი ანდერძის დაცულობად უნდა აიხსნას. საბოლოო დასკვნისათვის რასაკვირველია ჯერ კიდევ ამ ხელთნაწერის გულდასმითი შესწავლაა საჭირო, მაგრამ ზემოაღნიშნული გარემოება მის ვახტანგის დროისად მიჩნევის აზრს მეტად სათუოდა ჰხდის.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი თუმცა მხოლოდ ქართლის სამეფოსთვის იყო შედგენილი, მაგრამ მთელ საქართველოში იყო მიღებული. იგი ქართული საკანონმდებლო შემოქმედების მნიშვნელოვანი და საყურადღებო ძეგლია. სამწუხაროდ მისი ტექსტი აქამდის მეცნიერულად გამოცემული არ არის. არსებობს პროფ. დ. ჩუბინიშვილის გამოცემა, რომელიც პეტერბურგში 1846 წ. გამოსული ქართული ქრესტომატიის პირველ გამოცემაშია დაბეჭდილი (გვ. 394—455). ამ ძეგლის ორი, შეცდომის გამო ერთნაირად უვარჯისი რუსული თარგმანი მოიპოვება: ერთი „Сборник законов грузинскаго царя Вахтанга VI, изд. Правительствующаго Сената“, პეტერბურგში 1823 წ.

დაბეჭდილი, მეორე მისივე ოდნავ შესწორებული გამოცემა: „Сборник законов царя Вахтанга VI, изд. Френкеля под редакциею Д. З. Бакрадзе“, ტფილისში 1887 წ. გამოვიდა. განზრახული იყო ამ ძეგლის ფრანგული გამოცემაც, რომელიც, როგორც „Collection orientale“-ის პირველი, „L'Histoire des Mongols de Rachid-eddin“-ის შემცველი წიგნის შესავალში აღნიშნულია იმ მეხუთე რჩეულ ძეგლად უნდა ყოფილიყო, რომელთა გამოცემა საფრანგეთის მაშინდელ გამოჩენილ ორიენტალისტთა აზრით საჭირო იყო. მეფისადმი მიმართულ და 1833 წ. დაწერილ შესავალში ნათქვამია: „Enfin le Code du roi Wakh tang VI, dont la traduction est confiée à M. Brosset, de la Société asiatique“ (იხ. გვ. 4). სამწუხაროდ ეს კარგი აზრი ვერ განხორციელდა და ვახტანგ VI-ის კანონების ფრანგული თარგმანის გამოცემა, რასაც ამ ძეგლის ევროპაში შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა, ვერ მოხერხდა.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შესახებაც შედარებით უფრო მეტია დაწერილი, რომელთა შორის შეიძლება დასახელებულ იქნეს: 1) Д. Пурцеладзе, Краткое систематическое изложение уголовного законодательства Вахтанга VI, царя Грузинского, с показанием достоинств и недостатков его, ტფილისი 1864 წ.

2) Dr jur. et phil. Felix Houldack. Zwei Grundsteine zu einer grusinischen Staats- und Rechtsgeschichte, Leipzig 1907 წ. (გვ. 91—255 სწორედ ვახტანგის კანონებს ეხება).

3) გ. თარხნიშვილი „სასამართლოს წარმოება საქართველოში ვახტანგ მე-VI-ის კანონების წიგნის მიხედვით“ (იხ. „კრებული“ პეტერბ. ქართული სამეცნიერო წრისა ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, ტფილისი 1915 წ. (გვ. 113—130).

4) პ. კიჭირია „სისხლის სამართლის კანონმდებლობა საქართველოში მეფე ვახტანგ მე-VI-ის კანონთა კრებულის მიხედვით (გაზ. „საქართველო“ 1915 წ. № № 92, 94—100, 104 და 105).

ყველა ამ მონაგრაფიების შეფასება ჩვენი „ქართული სამართლის ისტორიის“ სათანადო წიგნში იქნება.

ქართული სისხლის სამართლის ისტორიისათვის საერთო საკანონმდებლო ძეგლებს, სამართლის წიგნებს გარდა დიდი მნიშვნელობა ზოგიერთ საბუთებში, მეტადრე გარიგების წიგნებში სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული სასჯელების შესახებ შეტანილ ცნობებსაცა აქვთ. ამიტომ წყაროების განხილვის დროს უნდა ამგვარი შინაარსის ძეგლებიც მოვიხსენიოთ. მათ შორის პირველი ადგილი ქრონოლოგიურად უნდა 1459 წ. დაწერილსა და 1673 წ.

განახლებულს სამთავნელის დრამისა და საკანონოს გარიგების წიგნს მიეკუთნოს, რომლის ტექსტი შემოკლებით თ. უორდანიას კვბშია მოთავსებული (II, 272—277). აქ მოთავსებული ცნობები ქსნის ხეობას ეხება.

ქსნის ერისთავთაერისთავის შალვა ქუენიფნე-ველისაგან ლარგვისის მონასტრისადმი 1470 წ. მიცემული სიგელიც სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული სასჯელის განჩინებას შეიცავს. განჩინება ლარგვისის მონასტრის გარეშემომდებარე მიწა-წყალსა და მოსახლე ხალხს ეხება, მაგრამ ვითარცა „კითხულობითა და ბრძანებითა... მეფეთა მეფისა ბაგრატისითა“ დადებული შეიძლება მაშინდელი დანარჩენი საქართველოს სამეფოსათვისაც ცოტად-თუ-ბევრად დამახასიათებლად ჩაითვალოს. ამ ძეგლის ტექსტი „საქართველოს სიძველეთა“ მესამე წიგნშია დაბეჭდილი (გვ. 555-561).

ყურადღების ღირსია ნაწილობრივ წილკნელის სარგოს გარიგების წიგნში მოქცეული ცნობებიც (იხ. საისტ. მოამბე 1925 წ. წ. II, გვ. 9—26).

შემდეგ უნდა სვიმონ მეფის 1590 წ. ბრძანება იყოს დასახელებული მეკობრის მძებნელებად გოშფარ ჯაფახიშვილისა და ლარაძის ყარაიგის დანიშვნის შესახებ, რომლის ტექსტი „საქართველოს სიძველეთა“ მე 2 წიგნშია დაბეჭდილი (გვ. 23—24). ამ ძეგლში თვით მეკობრის მძებნელის სამოსამართლო უფლებებიც არის აღნიშნული და დასახელებულია, რომელი დანაშაულობისათვის რა სასჯელი უნდა ყოფილიყო დადებული. თუმცა გოშფარ ჯაფახიშვილის და ლარაძის სამოხელეო მოქმედების ასპარეზი დილომს ზევითა და მტკვრის გამოღმა ხევამდე მდებარე (იხ. გვ. 23) ადგილს შეიცავდა, მაგრამ ამ საბუთში აღნიშნული სასჯელები უეჭველია მთელი მაშინდელი ქართლის სამეფოსათვის სავალდებულო და საერთო იქმნებოდა. ამიტომ ამ ძეგლის შინაარსს ზოგადი მნიშვნელობა აქვს ქართლის სამეფოში მოქმედი სისხლის სამართლის შესასწავლად.

§ 6. ერეკლე მეფისა და გიორგი XII-ის დროის სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები.

ერეკლე მეფის დროს ახალი საზოგადო სასამართლო წიგნები არა შეუდგენიათ რა, მხოლოდ რამდენიმე სახელმწიფო გამგეობისა და წეს-რიგის შესახები ცალკე კანონები და ერთი პატარა ადგილობრივი სამართლის წიგნი იყო გამოქვეყნებული: 1765 წელს მე-

ფე ერეკლეს, საქართველოს კათალიკოზისა და ეპისკოპოზთა, დარბაზის ეროა და ყოველთა ჩინებულთა განჩინება იყო დადებული, რომ: ტყვეობითგან დაბრუნებული გლეხები ყმობისაგან განთავისუფლებულები უნდა ყოფილიყვნენ. სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამ განჩინების ქართული დედანი გამოქვეყნებული არ არის, დაბეჭდილია მხოლოდ რუსული თარგმანი (Д. Пурцеладзе. Груз. крест. грам. გვ. 17).

1774 წელს, 4 იანვარს დადგენილი იყო განაჩენი საქართველოში „მორიგი ლაშქრობის“ დაწესების შესახებ. განაჩენი დაიწერა „ერეკლე მეორისა საქართველოს მეფისაგან, თანადასწრებით... უფლისწულის გიორგისათა და ყოვლად სამღვდელთა საქართველოს ეპისკოპოზთა და ბრწყინვალეთა თავადთა და ეგრედვე ყოველთა კარის მოხელეთაგან და შემდგომთა დარბაზის ერთა და ყოველთა სამღვდელთა დასთაგან და ეგრეთვე ყოელთა საქართველოს ჩინებულთაგან“; ეს საყურადღებო განჩინება დაბეჭდილია ე. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენ“-ში (ტომი 1, 187—198).

1782 წელს 14 ოქტომბერს არაგვის საერისთაოს მპყრობელმა. ერეკლე მეფის ძემ ვახტანგმა თავის „ძმის ბატონიშვილის ლეონისაგან მთებში დადებული განჩინება ხელმეორედ“ განაახლა და რამდენიმე თავის მიერ განწესებულებიყ თან ჩაურთო. ეს. არაგვის საერისთაოს განჩინება ბარისა და მთიურთა ადგილთა არაგვის ხეობის სასამართლო წიგნია. ეს საყურადღებო ძეგლიც ე. თაყაიშვილმა გამოსცა (იხ. „საქართველოს სიძველენი“, ტომი 1, გვ. 203—208).

აღსანიშნავია რომ არც ალა-შაჰმად ხანის საშინელმა შემოსევამ და ქვეყნის აოხრებამ გაუტეხათ მაშინდელ მოღვაწეებს გული. თვით მთავრობის ზოგიერთი წრეები გრძნობდნენ, რომ დაერდომილ სამშობლოს აღდგენისათვის საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შეცვლა იყო საჭირო. საქართველოს აღდგენის საშუალებაზე გიორგი მე-XIII-ის ძეს იოანე ბატონიშვილსაც ბევრი უფიქრნია და 1799 წელს ვრცელი მოხსენება დაუწერია, რომელშიაც დაწერილებით ჩამოთვლილია, თუ რადარა ცვლილების შეტანა იყო იმის აზრით საჭირო საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში: „სხტა და სხტა გჷარმან ცჷალეზამან კანონთამან, უთანკმოებამან და უწესოებამა მართებლობისამან მოიყჷანეს თითქმის სრულიად საქართჷსლოჲსა ერნი განწირულებასა შინა და ამა გარემოებასა შინა აღყჷანებულ იქმენ, ჴოახსენებს იოანე ბატონიშვილი გიორგი მე-XIII ეს, საყდარსა წინაპართა შენთასა და ჰსჷურეტ ყოელსა ამას უწესოებასა და წარუმართებლობასა საქმისასა და, უკეთუ ღონესა არა რაჲსამე მოიპო-

ებთ, ესე უბედურებაჲ იქმნების განგრძელებულ; მოქრისტიანულისა და ერდგულურისა გულითა, ვითარცა მშობელისა მიწისა ჩქპნისა ერთმამულეთათვის, ეგრეთვე უმაღლესობისა თქტპნისათვის შეეედ ესე გუარსა კადნიერებასა და ესე ღონეჲ, რომელიცა იქმნების სარგებლოვანი და არცა სამძიმო ერთათვის, აქა მოვიხსენენ რაოდენნიმე მუხლნი ჰსჯულსადებელად ქტპშევერდომთა და სქესთა მეფისა ძეთასა და სამღვდლოთაჲადთასა; რომელი, უკეთუ იქმნების სრულყოფა ამისი, ვსასოებ, რათა ამის ძალით იდიდნეთ თქტენცა და სარგებელ ექმნენცა საზოგადოდ მცხოვრებთა საქართუპლოსა შინა“-ო, დასძენს იოანე თავის „წინადადება“-ში (იხ. პეტერბურგის საჯარო სამეითხველოს ამ ჟამად საქართ. საისტ.-საეთნოგრაფიო მუზეუმში გადმოტანილი ხელნაწერი თვით იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკითგან № 65, გვ. 1 ა).

შესავალის შემდეგ ბატონიშვილი მხედრობისა, შემოსავლისა, ფულისა, მოხელეებისა, სამღვდლოთა დიკასტერიისა, ნიშნებისა და სხვანაირი ჯილდოებისა, სკოლებისა და სასწავლებლებისა, მეფისა და წევრთა მეფისათა ჯამაგირის დაწესებისა, მეფისძეთა მემკვიდრეობისა და ბევრ სხვა საგნების შესახებ მსჯელობს. ეს მოხსენება დაწერილია „წელსა 1799, თტპსა მაისს 10, ტფილისს“. იოანე ბატონიშვილს იგი მეფისათვის წარუდგენია და, როგორც თვით ავტორი ამბობს, „მათმან სიმაღლემ ღთსადმი განსვენებულმან მეფემან აღმიტყო და მოიწონა ესე ჰსჯულდება სამოქმედოდ“-ო, გარნა სიკედილმან მოუსწრაფა“-ო, დასძენს ბატონიშვილი, „ჩუპნცა შეგტპმთხუა ესე და მოვაკლდით ყოველსავე“-ო, განაგრძობს იგი. „ვისაც ღთნ მოგცეთ და კელმწიფის წყალობით მიემთხტით“, თქტენც განიხილეთ ესე დანუ მომდგრდებით; რა ერთხელ დაიდება წესი, წარმატებაში წავალს; პირველ დაწყება ყოვლისა საქმისა ძნელია და ოდეს გულსმოდგინედ შეუდგება, ასეთი არა არს რა ბუნებისაგან ნაწარმოები, რომელსა ზედა არა ძალებდას შემართებად ძალსა კაცობრივსა. მე ამაზედ ვსასოებ, რადგან ეკლესიის კანონნი სხტა და სხტა ცტალებაშიაც მაინც მომდინარეობენ პირველისამებრ; უკეთუ ესეცა დაწესდება, ერთა შორის არლა ჰსცულალებს მომდინარეობასა თვისსა, ვინაჲდგან ერთი საქართველოსანი, ეა არიან მტკიცე სარწმუნოებასა ზედა, ეს სახედვე მტკიცედ დაიცვენ ჰსჯულვილებასაცა, ვინაჲდგან სდ საზოგადოებისა სასარგებლო არს“-ო (ხელნაწერის გვ. 22 ა-ბ). იქვე იოვანე ბატონიშვილი საკუთარი სახელით აწერს „იოანე ბატონიშვილი. მაშასადამე რუსის მთავრობას რომ საქართველოს სამეფო არ

ნოესპო, მაშინ ეს მოხსენება განხორციელებული იქნებოდა. ამიტომ ამ საინტერესო ძეგლის შესწავლა აუცილებლად საჭირო, რომ ნათლად წარმოვიდგოთ, თუ რა ნაყოფის მოტანა შეეძლო ამ მოხსენების განხორციელებას, და გავითვალისწინოთ, რამდენად სწორედაჰქონდა წარმოდგენილი ავტორის საქართველოს მაშინდელი მდგომარეობა და გაქირვება. მთელი ეს ნაწარმოები დედნითგან გადმოწერილი გვაქვს და ქართული სამართლის სხვა წყაროებთან ერთად ვაპირობთ გამოცემას.

ამ საყურადღებო მოხსენების გარდა იმავე დროს იოანე ბატონიშვილის უფროს ძმას საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეს დავითსაც შეუდგენია სახელმწიფო მართვა-გამგეობისა და მართლსაჯულების ცვლილებისათვის ახალი კანონები. შავად დაწერილი ხელნაწერი მისივე შენიშვნებითა და მინაწერებით პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოში ინახება და იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკას ეკუთვნის (№ 79). თავი აკლია და, თუ როდის არის შედგენილი ეს კანონები, ხელნაწერში არ არის აღნიშნული, მაგრამ რაკი დავითი თავის თავს „მეფედ და მფლობელად“ უწოდებს, ეტყობა რომ გიორგი XIII-ის სიკვდილის შემდეგ უნდა იყოს შედგენილი, იმ დროს განმავლობაში, როცა ბატონიშვილები, ჯერ კიდევ სამშობლოში იმყოფებოდნენ. ხელნაწერში შემდეგი კანონებია: „№ 1 უცხოის ქვეყანათ შემოსულთ წყალობაზედ, სითარხნეზედ და ბინის მიცემაზედ ღთისათა (sic!) და წყალობა ჩვენ დავით¹ მეფე და მფლობელი სრულიად საქართველოსი სხვადასხვათა“, — ამ სათაურს ზედ მისდევს შესავალი და კანონებად 20 მუხლი, — „№ 2 ყოველივე ძველისა და ახლის დავების გარდაქრაზედ“, აქაც სათაურს შესავალი მისდევს და 17 მუხლი, — „№ 3 კაცის სიკუდილის უკან მისი დოვლათისა და მის ცოლშვილის ბინის მიცემაზედ“, შესავალს 83 მუხლი მისდევს, — „მანიფესტით № 3 (sic!) კაცი რომე მოკვდეს და მას ობლები დარჩეს მისი დოვლათისა და ობლების ბინის მიცემაზედ საქართველოსა შინა“, შესავალს 41 მუხლი მისდევს, — „№ 4 მამის სიკუდილის უკან ვისმეს ობოლს თუ ვალი რჩებოდეს და მის დახსნაზედ ვალისაგან“, შესავალს 12 მუხლი მისდევს, — „მანიფესტით № 4 (sic) მამის უკან რომე ვალი დარჩეს და შვილებს ედავბოდნენ“, შესავალს 9 მუხლი მისდევს (მე-9 ემუხლი თუმცა გადახაზულია), — „№ 5 დედის ვალის ქვეშე ჩაყარდნაზედ და თუ შვილებს ედავბოდნენ მას-

¹) მერმე ეს სიტყვა წაუშლიათ; ამ სახელს მისდევს ფრჩხილები (). მაგრამ შიგ კი არაფერი სწერია.

ზედ გაცემული“, ვრცელს შესავალს 29 მუხლი მიჰყვება, — „მანიფესტით № 5 (sic) დედა რომე ვალკეშ ჩავარდეს და შვილებს ედავებოდნენ“. შესავალს 16 მუხლი მისდევს, — „განუყრელთ ძმებზედ დოვლათიანთ და ბედოვლათათვის და მრავალს რიცხვთ უსამართლობაზედ“, გრძელს შესავალს 82 მუხლი მისდევს, — „№ 6 მანიფესტით: ყოველთ განუყრელთ ძმათათვის ბიძაშვილებისათვის ბედოვლათობისა და გაყრის მიზეზებისათვის, მამულის გაფუჭებულისათვის (sic) და ანუხება კეთილთ და ბოროტთ ძმათა შინა რა სამართალთ უნდა მიეცეს“, ვრცელს შესავალს 43 მუხლი მისდევს, — „№ 7 სრულიად საქართველოს აღწერაზედ კაცისა და მანდილოსანთ გვამი, მოხუცებულთ ყრმათამდე და რომლის რიგზედაც უნდა აღწერონ და რიგის ჩამოვარდნაზედ“, შესავალს 8 მუხლი მისდევს, — „№ 8 რა სარწმუნოების მღუდელი რომე იყოს მათის ეალის აღსრულებაზედ“, შესავალს 12 მუხლი მისდევს. — „მანიფესტით „№ 9 სენადისა (sic) და სასამართლოების განწესებაზედ და მათ მოვალეობაზედ (sic),“ შესავალს 11—5 მუხლი მისდევს; „უქაზით ანუ ინსტრუქციით № 10 პოლიციისა (sic) და ანუ მოგრავის (sic) მოვალეობა ქალაქებსა შინა თუ როგორც უნდა მოიქცეს ქალაქის მოგრავე (sic) და მისი რიგის მიცემაზედ“, მოკლე შესავალს 36 მუხლი მისდევს, — „№ 11 სამძღურის მოგრავის მოვალეობაზედ და ანუ რა რიგით უნდა მოიქცეს“, შესავალს 39 მუხლი მისდევს. ამით თავდება ხელნაწერი, მაგრამ რაკი იგი უყდოა, შეიძლება დანარჩენი მოგლეჯილი იყოს.

ამგვარივე თხზულება სხვა ხელნაწერშიაც მოიპოვება: სახელდობრ, სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმის ხელნაწერშიაც (№ 102 Msc. Georg.) შენახულია „სამართალი ბატონის შვილის დავითისა“, ორ წილად. პირველი, რომელიც 32 თავისაგან შესდგება, „სრულ იქმნა ოქდომბრის. ე. (5) წელსა. ჩყ. (1800) სამეფოსსა ქალაქსა ტფილისს კელითა ანჩისხატის კანდელაკის მღუდლის გაბრიელისათა“. თვითველი თავი მუხლებად არის დაყოფილი დასულ ერთობლივ მუხლების რიცხვი 245 უდრის. როდის არის მეორე ნაწილი დაწერილი, არა სჩანს, მხოლოდ სხვა ქალაქებზე (თეთრზე, პირველი ნაწილი ლურჯზე) და სხვა უფრო ლამაზი ხელით არის დაწერილი. არც წინასიტყვაობა, არც ბოლოსიტყვაობა ამ ნაწილს არა აქვს, აქა-იქ, მეტადრე ბოლოში, თვით დავით ბატონიშვილის საკუთარის ხელით დაწერილი კანონები მოიპოვება.

პირველ ნაწილს შემდეგი წინასიტყვაობა უძღვის: „შეწევნითა ღმრთისათა ჩვენ საქართველოს მემკვიდრე და რუსეთის სამხედროს ლენერალ ლეიტენანტი და კავალერი მეფის-ძე დავით წარმოვუდგენთ ერ-

თა ჩუპნთა გონებისა ჩემისა ჰსჯასა რ`ლისაცა კარგიერება შემოიტანს შეკავშირებასა ერთასა. ვინადგან უწყიან ე`თა, თუ ვითარითა-მე სურვილითა უყოფიესთ წინაპართა ჩუპნთა სჯულისათვის ერთა კარგიერებისადმი მოსაყუანათა. რ`ლთაცა შრომაჲ არა არს უსარგებლოჲ მაგრა ცულილებისა გამო სოფლისა და ანუ უფითარებლობისა მწერალთასა იხილვებოდა კელყოფილსა შ`ა მათსა მეტ და ნაკლ ყოფობაჲ რ`ლისა გამო იყო უთანხმობაჲ. და დაუმორჩილებლობაჲ ჰსჯულთა მათ და განწყებათა. ამის გამო იძულებულ მან ეჰყავ შრომაჲ და შეეჰსთხზევ მრავალთა პირად-პირადთა გან სჯულთა და განწყებათა რ`ლთაცა აქუნდა-ყე მახლობელ დგომაჲ ბუნებითისა ჰსჯულისა. რ`ა ამით უჩვენო ერთა ჩემი ესე უმწვერვალესი სიყვარული და მოვიყვანო იგინი კარგიერებასა შ`ა და მით უღელსა ქუტუშე მორჩილებისასა. და რათა მსაჯულთაცა მივსცე გზაჲ კმნად სამართლისა და მიცემად ჰსჯისა: საქართველოს მეფის ძე მეშვიდრე რუსეთის ღენერალ ლეიტენანტი და კავალერი დავით“.

დავით ბატონიშვილის ორივე სასამართლო წიგნი ყურადღებისა და შესწავლის ღირსია: იგი ნათლად დაგვანახებს, თუ რა და რა საგნებს აკვირდებოდენ მაშინდელი მმართველი წრეები, რომელი მხარე უფრო საჭირობოროტო საქმედ ღიჲნდათ და დაუყოვნებლივ საჭიროდა სთვლიდნენ ძირითადი ცვლილება მოეხდინათ, ან არა და რა ახალი დაწყებულება შემოეღოთ? ჩვენ ვიცით, თუ როგორ დაიწყო რუსის მთავრობამ საქართველოში მოქმედება და რას აკეთებდა პირველ ხანებში. მეტად საინტერესო იქნება ეს რუსის მთავრობის ნამოქმედარი იმას შევადაროთ, რაც უეჭველია განხორციელებული იქნებოდა, თუ რომ საქართველოს სამეფოს არსებობა ძალმოძრებით არ მოესპოთ.

დასასრულ, ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს „ქართველ მეფეების დროინდელთ ჩვეულებებ“-ს, რომელიც ჩაწერილი იყო 1810—15 წლებში. სამწუხაროდ ამ საბუთის ქართული დედანი ჯერ აღმოჩენილი არ არის და მხოლოდ მისი რუსული თარგმანია გამოქვეყნებული (იხ. ფრენკელის გამ. Сborn. закон. груз. и. Вахтанга, დამატება, გვ. 35—382).

სამართლის ისტორიისათვის ძვირფასი ცნობები მეტადრე სიგელ-გუჯრებში არის შენახული. სწორედ დაუფასებელი განძია ეს უკანასკნელი წყარო იმიტომ, რომ იგი მოქმედი სამართლის ვითარებას გვისურათებს და პირუთენელ საბუთს წარმოადგენს. მაგრამ სიგელ-გუჯრებით სარგებლობისათვის მათი აგებულობისა და ნა-

ტყუარობა-უეჭველობის ცოდნაა საჭირო. ამისათვის-კი საგანგებო სამეცნიერო დარგი არსებობს, რომელსაც სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა ეწოდება. როგორც საბუთების გამოცემებზე, ისევე დიპლომატიკაზე მკითხველი ყველა ცნობებს იპოვის ჩემ მონოგრაფიაში „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ (ტფ. უნ. გამოცემა, ტფილისი 1926 წ.).

ამ მიმოხილვითგან მგონია ნათლად ჩანს, რომ ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად მაინც საკმარისი მასალები მოიპოვება, საჭიროა მხოლოდ შესაფერისი ცოდნა და ამ უხვი და ძვირფასი წყაროების ბეჯითი და გულდასმითი შესწავლა.

§ 7. ზოგადი მოძღვრება ადამიანის ბუნებასა და კანონმდებლობაზე

ვიდრე თვით ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლას შევუდგებოდეთ, თავდაპირველად საჭიროა მოკლედ მაინც მოვიხსენიოთ, თუ რა ფილოსოფიური შეხედულება სუფევდა მაშინდელ ქართულს განათლებულს საზოგადოებაში მსოფლიოსა და ადამიანის ბუნებისა და თვისებების შესახებ. საშუალო საუკუნოებში ქართველების წარმოდგენით მსოფლიო ორ მთავარ ნაწილად იყო დაყოფილი: „ხილულ და უხილავ სოფლად“ (ძეგლის წერა, ქრ. კბი II, 56); პირველს ეკუთვნოდა ყველაფერი, რაც-კი „საცნაურთა და გრძნობადთა ბუნებათა“ მფლობელი იყო, მეორეს რასაც-კი „ზესთასოფლისა ძალთა ბუნებაჲ“ ჰქონდა (ibid.). ღმერთის მიერ შექმნილი ადამიანი ამ ორისავე „სოფლის“, „ყოვლისავე აგებულისა ბუნებისა“ შემაერთებელი იყო (ibid. 56 და 60): მას ჰქონდა „საცნაურ და გრძნობად ბუნების“ მექონე სხეული და უხილავი, „ზესთასოფლისა ძალთა“ ბუნებოვანი სული (ibid.).

ამგვარად იგი იყო ვითარცა პატარა მსოფლიო („მიკროკოსმოს“-ი) დიდს მსოფლიოში („მაკროკოსმოს“-ში). კაცის ბუნების შინაგანი აგებულება განხილული და განმარტებული ჰქონდა ბერძნულ მწერლობაში გრიგოლ ნოსელს თავის წერილში „Περὶ ἡμετέρας ἀνθρώπου“ „პერი კატასკეუეს ანთროპუ“, რომელიც ლათინურადაც იყო ნათარგმნი VI საუკუნეში (ორივე ტექსტი დაბეჭდილია Migne Patr. graeca). ეს თხზულება უკვე IX—X ს. ქართულადაც საუცხოვოდ გადმოუთარგმნიათ და დიდი სახელიცა ჰქონდა ჩვენს მწერლობაში მოხვეჭილი; ამ წერილს ეძახდნენ „კაცისა შესაქმე“, ხოლო მისი § 30 შეეხება „ასოთა გუამთა კაცთასა დაბადებასა“. ეს თხზულება გა-

მოსცა ბ. მ. ჯანაშვილმა ავტორის სახელის დაუსახელებლად და იმის აღუნიშვნელად, რომ ნაწარმოები თარგმანია და არა ქართული ორიგინალური გამოკვლევა, თავის კრებულში „მწერლობა მე-IX—X საუკუნისა“ (ტფილისი, 1891 წ.). გრიგოლ ნოსელის თხზულება დამყარებულია ძველ ბერძნულ ფილოსოფიურსა და საბუნებისმეტყველო მწერლობაზე; მისი აზრები ქართულმა მწერლობამაც შეითვისა და მთელ საშუალო საუკუნოების განმავლობაში უტყუარ კეზმარიტებად ჰქონდა მიმცნეული. გრიგოლ ნოსელის შეხედულებით, რომელიც ამასთანავე მთელი განათლებული საზოგადოების შეხედულება იყო საშუალო საუკუნოებში როგორც დასავლეთს ევროპაში, ისე აღმოსავლეთშიაც, სახელდობრ არაბეთსა და სპარსეთში, ადამიანის ბუნებაში მსოფლიოს სტიქიონები სუფევდნენ: „ცხად არს ყოველთათვის, ამბობს ავტორი, ვითარმედ ბუნებასა შინა ჩუენთასა პოვნილ არიან სტუქიისნი ამის სოფლისანი“-ო (გვ. 94); ამ სტიქიონებად მას მიაჩნდა „სიტუოჲ“, „ყინელი“, „ნოტიოჲ“ და „სიკმელი“ (ibid.); ამათს ზომიერს შეზავებაზე იყო ადამიანის სიცოცხლე დამოკიდებული, ისინი „არიან ძალნი, რომელნი განაგებედ სიცოცხლესა“-ო (ibid.). ამას გარდა კაცის სხეულის ყველა ასოები სამ უმთავრეს მიზნისათვის არსებობენ: „რომელიმე სიცოცხლისათვის“—ამ ასოთა ჯგუფს ეკუთვნიან თავი, გული და ღვიძლი, — „რომელიმე სიმდიდრისათვის სიცოცხლისა“—ამ ასოთა ჯგუფს შეადგენს ის „ქურკერი, რომელსა შინა არიან საგრძნობელნი“, ამ ასოთა ქონება ადამიანს სიცოცხლისათვის კი არა სჭირია, „რამეთუ თვნიერ ამათსაცა შესაძლებელ არს ცხორებაჲ ჩუენი“, მაგრამ მაშინ „ცხორებაჲ ჩუენი გემოჲვენებითი“ აღარ იქნებოდა.

ასოთა მესამე ჯგუფს ეკუთვნიან ისინი, რომლისაგან „იქმნების დადგრომაჲ შეილიერებისაჲ და დამტკიცებაჲ ნათესავობისაჲ“ (ibid. 92). როგორც აღნიშნული იყო, იმ ასოთა ჯგუფში, რომელნიც კაცს სიცოცხლეს ანიჭებენ, თავიცი ითვლებოდა; ხოლო უმთავრესად ტვინი, იგი „არს მიზეზი სიცოცხლისაჲ“ (ibid. 99); ეს იმითა მტკიცდებოდა, რომ „ოდეს იგი ეცის რაჲნე აკასა ტვინისასა წყლულებაჲ, მწრაფლ მოიწიის სიკვდილი“-ო (ibid.); ამიტომ „ქეშმარიტად ტვინი არს მომცემელი სიცოცხლისაჲ“ (ibid.) ამავე დროს „აჰკაჲ თავისაჲ არის სწორედ, რომელზედაც ადამიანის სახსრებისა, კუნთებისა და სხეულის მოძრაობაჲ დამოკიდებულიო, ანუ როგორც მაშინ იტყოდნენ ხოლმე, „რომლისაგან არს ძრვაჲ ყოველთა იოგთაჲ, შეოკვაჲ და განმარტებაჲ ლართაჲ, რომელი ძრავს ყოველთა ასოთა გუამისათა“- (ib. 108).

აპგვარად ადამიანი სულდგმული, მოძრავი, თავისუფალი არსებაა, „არს კაცი ჭური თვთმოძრავი სულითა კელმწიფე: ნებასა თვსსა“-ო (ib. 97). სულდგმულ არსებად მარტო ადამიანი არ ითვლებოდა: ყველაფერს „რომელსა აქუნდეს ნაწილი. ცხოველებისაჲ და ძვრისაჲ, არა ერქუმის მას უსულ“-ო (ib. 115), როგორც მაგალითად „მცენარეთა მოზარდ-თათვის ვიტყვით, ვითარმედ ცხოველ არიან“, მაგრამ მათ მხოლოდ ერთი ნაკლი აქვს, სახელობრ „ვერ მიწვეწულ [არიან] საქმესა გრძნობისასა“ (ibid.) ამგვარადვე ავტორი ამტკიცებს, რომ „პირუტყუთა შინა არს სული პირუტყუებრი მგრძნობელი“, მხოლოდ იგი „ვერ მიწვეწულ არს სისრულესა, რომელ არს მაღლი მეტყუელი და გულის ხმის მყოფელი“-ო. ibid. 115—116). ერთი სიტყვით ყველა ცოცხალი არსებანი ერთისა და იმავე სულის პატრონები არიან, მხოლოდ სხვადასხვა სახით წარმოდგენილი.

იმის დასამტკიცებლად, რომ ერთისადიმავე ადამიანის სულიერი თვისება შეიძლება სხვადასხვა სახით გამოიხატოს, თუმც მისი სული ერთიდაიგივე რჩება, ავტორს პავლე მოციქულის აზრი მოჰყავს, რომელიც მან თავის ეპისტოლეში კორინთელთა მიმართ გამოსთქვა: „ოდეს ყრმა ვიყავ, ვიტყოდი ვითარ ყრმაჲ, ხოლო ოდეს ვიქმენ მამაკაც დაუტევე სიყრმისაჲ იგი“ (ib. 115); ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში სული-კი არ იცვლება, არამედ მისი გამოსახულება, „რამეთუ არა სხუაჲ სრული არს ყრმისაჲ და სხუაჲ მამაკაცისაჲ, არამედ უსრულ არს ყრმასა შინა და სრულ მამაკაცსა შინა“-ო (ib. 115). ადამიანის სულიერი ბუნება უსრულობისაგან სისრულეს აღწევს, ანუ როგორც ავტორი ამბობს: „გამოთლაჲ ბუნების მის ჭუნისაჲ სულისა—არს პირველად დაწყებაჲ უსრულად, განსრულებასა—სრულ“ (ibid. 114). ერთს დროს კაცი „იყოცა სრულ“, მაგრამ ადამის ცოდვის გამო კაცობრიობის სულიერი ბუნება „დაებრკოლა მაღლისა მისგან სრულისა“-ო (ibid.), ხოლო მას შემდგომ მარტო თანდათანობითი განვითარებითა და მოღვაწეობით ღვთაების შეწევნით ადამიანმა კვლავ სულიერს სისრულეს მიაღწია და „შრომითა და ნოგზაურობით მიმავალი სული კაცისაჲ მასვე სისრულესა“ ელირსაო (ib. 114—115). ასე აქვს წარმოდგენილი გრიგოლ ნოსელს ადამიანის სულიერი განვითარების სრბოლა.

შემოქმედმა პირველს ადამიანს და მის ჩამომავლობას „ნივთად თვთმფლობელისა“ მისცა „სჯული“ (ძეგლის წერა, ქრკბი II, 56.

და 60); ეს იყო „ბუნებითი სჯული“ (ibid. 57 და 61) ¹⁾; მაგრამ რაკი უკვე პირველმა ადამიანმა მიცემული ბუნებითი სჯული დაარღვია და „წინა-უკმოდ საღთოაჲსა ნებისა იუშმია“ (ibid. 56) და შემდეგშიაც ვერც შემოქმედის მრავალგვარ სასჯელმა მოაქცია კაცობრიობა სწორე და წესიერ გზისაყენ, ამიტომ ღმერთმა მოსე წინასწარმეტყველის ხელით „დაწერილი სჯული“ (ibid. 57 და 61) მისცა; ეს იყო „სჯული წიგნისაჲ“ (დავით აღმაშენებელის „გალობანი სინანულისანი“, ქრკბი II, 105). ერთი სიტყვით იმ დროინდელ შეხედულობის თანახმად ჩვენ კაცობრიობას „მოგუშტენეს პირველად ბუნებითი და მერმე დაწერილი სჯული“ (ძეგლის წერა, ქრკბი II, 61).

მაგრამ კაცობრიობას ვერც მოსეს ჩაწერილმა სჯულმა უშველა: „ვერცა ერთი რაჲ... შემძლებელ იქმნა კურნებად ბუნებად (ადამიანისა), გინა თუ მტანჯველობითა და საშინელებათა, ანუ ქველის მოქმედებითა სიტკბოებათაგან“ (ibid. 57), კაცობრიობის განსაკურნებლად საჭირო იყო ღვთის განკაცება, რომელმაც „წიგნის სჯულის“ მაგიერ ისევ „ბუნებითი სჯული“ დაამკვიდრა, მაგრამ ეს იყო „ახალი ბუნებითი სჯული“ (დთ აღმაშენებელის სინანული, ქრონიკები, II, 105). რომ ადამიანის ბუნება განსპეტაკებულიყო და „თანამოქალაქე მყვენეს წმიდათა და სახლეულ ღვთისა“ (ძეგლის წერა, ibid. 61) სხვათა შორის „ამისთვის იქმნნეს... მეფეთა მიერ ჟამად-ჟამადი კრებანი ღვთისმოყუარეთა ეპისკოპოსთა და ღვთისა სათნო ყოფილთა ჰამათანი“ (ibid.); ეს კანონმდებლობა ადამიანის სულიერ მხარეს შეეხებოდა, ხოლო რაკი ხორციელი სამოქალაქო საქმეები მეფეებს ეკითხებოდათ იმიტომ, რომ გრიგოლ ხანძთელის სიტყვით „კელმწიფენი უფალჰყვნა ღმერთმან ქუეყანისა განგებასა“ (ცა გგლ ხძჲ, ივ), ამიტომ საერო, სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესი და სამართალი მათგან მომდინარეობდა.

¹⁾ ამგვარი შეხედულება დასავლეთს ევროპაშიაც არსებობდა იხ. H. Eicken. Geschichte d. System d. mittelalt. Weltanschauung 1887 წ. გვ. 548—549.

ქარი მესამე

საქართველოს სახელმწიფო და სოციალური წესწყობილება

I ს. კ. წ.—VII ს. კ. შ.

თავი I.

წმაროების ზოგადი დახასიათება.

§ 1. ლეონტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების ღირსება.

საკითხი საქართველოს უძველეს სახელმწიფო სოციალური წესწყობილების შესახებ, როგორც ცნობილია, ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველად ლეონტი მროველმა აღძრა და თავისებურად გააშუქა კიდევ. მასზე უწინარეს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ-ს“ მათიანე ამაზე არაფერს ამბობს (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“, 1921 წ. გამ. გვ. 173—184). ლეონტი მროველს თავისი თეორია აქვს მეფობის წარმოშობის შესახებ საქართველოში. მისი სიტყვით ისე გამოდის, რომ უკვე ქართველთა პირველი მამათმთავარი ქართლოს იყო თავის ძმების „გამგე და უფალ“ და მის მერმინდელ მემკვიდრეთა ყოველ თაობაში უხუცესი შვილი უზენაესი უფლებით იყო მოსილი. მხოლოდ როდესაც მცხეთოსი გარდაიცვალა და მის მაგიერ უნდა მისი უფროსი ძე უფლოსი გამეფებულიყო, მაშინ მას აღარ დაემორჩილნენ და არეულობა დაწყარდა. ამ დროს, ლეონტი მროველის სიტყვით, ქართლში მეფის ხელისუფლება მოისპო. უმეფობა ვითომც ფარნაგაზამდე გაგრძელდა, რომელმაც მეფის ხელისუფლება კკლავ აღადგინა და საქართველოში მტკიცე სახელმწიფო წესწყობილება შექმნა.

ამნაირად ქართველი ისტორიკოსის თეორიის თანახმად საქართველოში მეფობა დასაწყისითაგანი დაწესებულება ყოფილა, ერთ

ცოლ-ქმრიან ოჯახის საფუძველზეა აღმოცენებული და პირმშობისა და პირდაპირი მემკვიდრეობის კანონზე დამყარებული. როგორც უკვე გამოჩევილი მაქვს, მთელი ეს თეორია და სქემა ისტორიული ცხოვრების სინამდვილის ანარეკლს-კი არ წარმოადგენს, არამედ იმ დროს აღმოსავლეთში გაბატონებული თეორიების მიხედვით არის. მროველისაგან შეთხზული და ყალბ ეფრემ ასურის თხზულების „განძთა ქვაბის“ მიმბაძველობას წარმოადგენს. ამიტომ ჩვენი ისტორიკოსის ეს ცნობები საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების სურათის აღსადგენად გამოსადეგი არ არის (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი“ I, გვ. 178—182).

ლ. მროველის სიტყვით ფარნავაზ მეფემ გაბატონებისათვის „განაწესნა ევნი რვანი და სპასპეტი ერთი. ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ევთა ზედა. ხოლო ამათ ევთა ქუეშე აღვილთა და აღვილთა განაჩინნა სპასალარნი და ათასისთავნი და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთაო. ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მისგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“-ო (ცა მეფეთა * 129 და 130, გვ. 20 და 21). სულ 8 ერისთავი და ერთი სპასპეტი დაადგინაო.

ჩვენი ისტორიკოსის ცნობა იმ მხრივ არის სწორე, რომ სპარსეთის, სახელდობრ სასანიანთა სამეფოში ზემოდსახელებული თანამდებობანი მართლაც არსებობდა: სპასპეტი უდრის უეჭველია „ერან სპაჰპატ“-ს, სპასალარი „სიფაჰსალარ“-ს და ათასისთავი წარმოადგენს „შაზარაპატ“-ის ქართულ თარგმანს. ეს ტერმინი ბერძენ ისტორიკოსებსაც აქვთ აღბეჭდილი *ἡξαρκαταξ*; „აზარაპატეს“-ის სახით (იხ. Spiegel Eranische Alterthumskunde III, 635). მაშასადამე თვით ძირითადი ცნობა რომ სწორე ყოფილიყო და ფარნავაზი ზღაპრულ პიროვნებად არ ყოფილიყო ლ. მროველის თხზულებაში და ცოცხალი, ხორცშესხმული ადამიანის თვისებების მქონებელად ყოფილიყო წარმოდგენილი, მას ვითარცა სპარსული სახელმწიფოებრივობის საქართველოში გადმომწერველს, სწორედ ასეთი დაწესებულებები უნდა შეექმნა. მაგრამ ლ. მროველის ფარნავაზ მეფეს რეალური პიროვნების თვისებები აკლია და ის წესწყობილებაც, რომელიც მას ვითომც უნდა საქართველოში შემოეღოს, უფრო სასანიანთა სამეფოს შეჰყვინის, ვიდრე იმ ხანას, როდესაც ფარნავაზი ჩვენ ისტორიკოსს ეგულებოდა. ამიტომ სანამ სხვა უფრო ძველი და უფრო სანდო წყარო არ აღმოჩნდება, მანამდე ლ. მროველის ამ ცნობების ქრონოლოგიურად განსაზღვრაცა და სინამდვილის სისწორის შემოწმებაც შეუძლებელია. ამის გამო

ამ ცნობაზე დამყარებაც სახიფათოა. ისევე სჯობია სტრატონისა და მე-V—VI სს. ქართული ძეგლების თუნდაც მცირე, მაგრამ უეჭველი ცნობებით დავკმაყოფილდეთ.

საქართველოში წოდებრივობის გაჩენის საკითხიც პირველად ლეონტი მროველს წამოუყენებია. მას სცოდნია, რომ წოდებრივი დანაწილება და უთანასწორობა მერმინდელი და არაპირველადი მოვლენაა. მთელი ქართველი ერი, „ქართლოსიანნი“ მას თანასწორად მიაჩნდა, აზნაურობა შემდეგშია გაჩენილი, ამასთანავე ლ. მროველის სიტყვით საქართველოს ცხოვრებაში უცხო ძალის შეჭრის შემდგომ. მისი თეორიით აზნაურნი იმ 1000 ბერძენი მხედრის შთამომავალნი არიან, რომელნიც ვითომც ალექსანდრე მაკედონელმა აზონს მცხეთაში დაუტოვა. როდესაც ფარნავაზი აზონს განუდგა, მაშინ ეს 1000 კაცი ფარნავაზს მიემხრო და მათი დახმარებით ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა. ამის წყალობით ფარნავაზმა ეს მხედარნი დააწინაურა და დაასაჩუქრა: „განყუნა კევთა და ქუეყანათა შინა“, ე. ი. უძრავი ქონება, მამული და სამფლობელო მისცა, „იპყრნა იგინი კეთილად“ და „უწოდა მათ სახელი აზნაური“, რომელიც ამგვარად ქართველ ისტორიკოსს პირვანდელ „აზონაური“-ს ფორმისაგან წარმომდგარად ეგულებოდა. მხოლოდ როდესაც საურმაგი ამ აზნაურთა დახმარებით გამეფდა, ამ დროითგან მოყოლებული მათ სოციალურ ცხოვრებაშიც განსაკუთრებული უპირატესობა მოიპოვეს. საურმაგმა „დაამდაბლნა ქართლოსიანნი და წარჩინებულ-ყუნა აზნაურნი“. წოდებრივობის ჩანასახი და წარმოშობაც ლ. მროველს აქ და ამ ხანითგან ეგულეობდა. ჩემ მონოგრაფიაში „ისტორიის მიზანი“ (I წიგნი, იხ. ლ. მროველი) აღნიშნული მაქვს, რომ ქართველი ისტორიკოსის ეს თეორია საქმის ვითარებისა და წოდებრივი უთანასწორობის გენეზისის გამოსარკვევად გამოსადეგი არ არის. იგი დამახასიათებელია და საგულისხმო მხოლოდ იმ ეპოქისათვის, როდესაც ლ. მროველი მოღვაწეობდა.

ასეთი სათუო ღირსების და უძველეს დროისათვის გამოუდგარობის გამო მკვლევარმა უმთავრესი თავისი ყურადღება იმ მშვენიერ აღწერილობას უნდა მიაპყრას, რომელიც ბერძენთა განთქმულ გეოგრაფს სტრატონს მოეპოვება თავის თხზულებაში. მართალია მისი ცნობა სახელმწიფო წესწყობილების შესახებ აღმოს. საქართველოს, იბერიის სამეფოს ეხება და დასავლ. საქართველოზე ამ მხრივ მას თითქმის არაფერი აქვს ნათქვამი, მაგრამ ეს აღწერილობა ერთად-ერთი დაღაგებული და საკმაოდ ვრცელი ცნობაა ამ საკითხის შესახებ. არსად სხვაგან არაფერი ამის ოდნავაც მაინც ბაღალი არ მოგვეპოვება და

ეს გარემოება მით უფრო ძვირფას განძად ჰქდის ამ ცნობას. მის დიდ ღირსებას ისიც შეადგენს, რომ ქრონოლოგიურად კარგად განსაზღვრულ ხანას ეკუთვნის და I საუკუნეს დამლევს ეხება ქ. წ.

სტრაბონის აღწერილობის გარდა მე-V-VI სს. აღმოს. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შესასწავლად ძვირფასი ცნობები ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს თხზულებაში და ევსტათე მცხეთელის მარტილობაშიც მოგვეპოვება. ამ ძეგლების ისტორიული ღირსების შესახებ ჩემ მონოგრაფიაში „ისტორიის მიზანი“-ს I წიგნში მაქვს საუბარი და აქ ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

დასასრულ ფრიად მნიშვნელოვან მასალას აგრეთვე საღმრთო წერილის ქართული უძველესი თარგმანი, მეტადრე მისი ხანმეტური რელაქცია გვაწვდის.

მართალია ჯერ სრული სურათის აღსადგენად ბევრი აუცილებლად საჭირო ცნობები გვაკლია, მაგრამ ყველა ამ წყაროების ცნობათა შედარებითი შესწავლა და შემოწმება მკვლევარს მაინც საშუალებას აძლევს ძირითადი საკითხები წამოაყენოს და გააშუქოს. ქართული სამართლის ამ I წიგნის შინაარსი მხოლოდ I ს. ქ-წ. ხანით იწყება და მე-VII ს. ქ. შ. თავდება. ამაზე უძველესი ხანის შესახები მდგომარეობის გასათვალისწინებლად არც სანდო და საკმაო წერილობითი ცნობები მოგვეპოვება და აქ, ამ წიგნში არც იმ ფრიად საგულისხმო მასალების გამოყენება შეიძლება, რომელსაც ენის ტერმინოლოგიის ანალიზი გვაწვდის, რათგან ამისთვის ყოველი აზრისა, თუ დებულების დასასაბუთებლად იმოდენა წმინდა ლინგვისტური საკითხების წამოყენება-გაშუქება იყო საჭირო, რომ ქართული სამართლის ისტორია მაშინ წმინდა ისტორიულ - ფილოლოგიურ გამოკვლევად იქცეოდა: რაც სრულებით შეუძლებელი იყო. რათგან ეს საკითხები ისტორიის წინა დროის ხანას ეხებიან და ამ პრობლემის განხილვას ჩემ ახალ სპეციალურ გამოკვლევაში ვაპირებ, ამიტომაც წინამდებარე თხზულების ქრონოლოგიური საზღვრები ზემოაღნიშნული საუკუნეებით მაქვს შემოფარგლული.

§ 2. სტრაბონის ცნობა

ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ს აღწერილობა იბერიის სახელმწიფო და სოციალური წესწყობილების ძირითადი საკითხების შესასწავლად პირველი საუკუნის დამლევს ქ. წ. მკვიდრსა და სრულებით მკაფიო ცნობებს გვაწვდის. ამის წყალობით მკვლევარს სანდო დასაყრდნობი აქვს, რომელიც მას საშუალებას მისცემს რეტროსპექტიურად უფრო

უძველესი ხანის მდგომარეობაც გაითვალისწინოთ და ამავე სფეროში მოვლენათა მერმინდელი ცვლილების შესაფასებლადაც გამოადგება.

სტრაბონის სიტყვით მაშინდელ იბერიაში, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოში ოთხგვარი მოსახლეობა ყოფილა. მოსახლეობის პირველ წრეს შეადგენდა ის, რომლისაგანაც მეფეებს სვამდენ, სახელდობრ გარდაცვლილი მეფის შემდგომ წლოვანობითა და მახლობლობით უხუცესს წევრს. ხოლო მეფის შემდგომ მეორე, ალბათ ამავე ჰასაკისა და მახლობლობის თვალთსაზრისით, უფროსი წევრი მოსამართლეობდა და სარდლობდა. მოსახლეობის მეორე წრეს ქურუმნი შეადგენდნენ, რომელთაც მეზობელ ერებთან საცილობელი საქმეების ე. ი. საერთაშორისო საქმეების მოწესრიგებაც ებარათ. მოსახლეობის მესამე წრეს ისინი შეადგენდნენ, რომელნიც სამხედრო საქმეებსა და მიწათმოქმედებას მისდევდნენ. დასასრულ მოსახლეობის მეოთხესა და უკანასკნელ წრეს ის ხალხი შეადგენს, რომელნიც მეფის მონები არიან და ყველაფრით, რაც საცხოვრებლად საჭიროა, მეფეს ემსახურებიან. ხოლო ქონება იბერებს საერთო აქვთ საგვარეულოების და მიხედვით, რომელსაც საგვარეულოს უხუცესი წევრი განაგებს (Geographica, Lib. XI, cap. III).

რასაკვირველია ეს აღწერილობა მეტად მოკლეა. ამის გამო უეჭველია იგი სრულ სურათსაც არ უნდა შეიცავდეს. მაგ. ვისაც სტრაბონის აღწერილობა აქვს წაკითხული იბერიის შესახებ და ის ცნობაც ახსოვს, რომლის მიხედვით მაშინდელი აღმოს. საქართველო საქალაქო დაწესებულებითა, მშვენიერი შენობებითა და სავაჭრო მოედნებით, გზებითა და ხიდებით მოფენილი ყოფილა, გააკვირვებული უნდა იყოს იმ გარემოებით, რომ გამოჩენილ ელლინთა მეცნიერს იბერიის არც ქალაქების მცხოვრებთა და არც ვაჭრობამრეწველობის მიმდევართა წრეების შესახებ მოეპოვება რაიმე ცნობები. რაკი მისი აღწერილობა ამ წრეების მაშინდელ იბერიაში არსებობას უცილობელ-ჰყოფს, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის აღნიშვნა სტრაბონს გამორჩენილი უნდა ჰქონდეს მხოლოდ. მაგრამ სტრაბონის ამ სისრულეს მოკლებულ აღწერილობასაც მეცნიერებისათვის უალრესი მნიშვნელობა აქვს და ძირითად წყაროს წარმოადგენს.

თავი II.

მიწაწყლის მართეულები.

მიწაწყლისა და მოსახლეობის აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიაში ქართულ სახელმწიფო და სამწერლობო ენაში დროთა განმავლობაში დიდი ცვლილება მომხდარა: არა ერთ სიტყვას სრულებით შესცვლია მნიშვნელობა იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ბგერითი შემადგენლობა და გარეგნობა სრულებით უცვლელი დარჩენილა. ეს გარემოება განსაკუთრებულ სიფრთხილეს გვიკარნახებს, რომ ძველი ძეგლის შინაარსი შეცდომით მერმინდელი და თანამედროვე მნიშვნელობით არ გავიგოთ.

თუ ეხლა ამ თვალთსაზრისით მივუდგებით საკითხს და მიწაწყლისა და მოსახლეობის ერთეულების ტერმინების მნიშვნელობის შესწავლას შევუდგებით, უნდა აღინიშნოს, რომ სრულებით შესცვლილია ტერმინის „სოფელი“-ს მნიშვნელობა, რომელსაც ეხლა და უკვე დიდი ხანია დაბის მნიშვნელობა აქვს. უძველეს ქართულ მწერლობაში „სოფელი“ ქვეყანასა ჰნიშნავდა. იაკობ ხუცესის მე-V ს. თხზულებაში მაგ. ნათქვამია: შუშანიკის სანახავად „აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“-ო (წამებაჲ შუშანიკისი, ს. გორგაძის გამ. 20₃₃₋₃₄). ევსტათე მცხეთელის მე-VI ს. მარტილობაშიც სპარსეთის მარზპანი ევსტათეს ეკითხება: „რომლისა სოფლისა ხარ, ანუ რომლისა ქალაქისა“. ამის საპასუხოდ „წმიდამან ევსტათი ჰრქუა მას: „მე სოფლისა სპარსეთისა ვიყავ, [კევისა] არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა ვიყავ“ (იხ. ხელთნაწერის მიხედვით აღდგენილი ტექსტი, შეად. საქართველოს სამოთხეს 314, სადაც საგეოგრ. სახელები დამახინჯებულია). მეორე დაკითხვის დროსაც ევსტათეს მოსამართლესთვის ასე უპასუხნია: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, კევისა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“-ო (იქვე, საქართ. სამოთხე, 316).

სწორედ ამ უკანასკნელი წინადადებითგანა ჩანს, რომ პირველი პასუხის გამონათქვამი „სოფლისა სპარსეთისა“ უდრის „ქუეყანისა სპარსეთისა“-ს, ე. ი. „სოფელი“ ქვეყანას ჰნიშნავდა და არა დაბას, როგორც შემდეგში და ეხლაცაა მიღებული. ასეთივე მნიშვნელობა იაკობ ხუცესის ნაწარმოებითგან ზემო მოყვანილ ამონაწერშიაც და „აზნაურნი და უაზნონი სოფ-

ლისა ქართლისანი“ ჰნიშნავს ქართლის აზნაურებსა და უზნოებს.

ამ ტერმინის სწორედ ასეთი მნიშვნელობა სრული უეჭველობით საღმრთო წერილის ძველი ქართული თარგმანითაც მტკიცდება. მაგ. ბ შჯულის 3, 11 და 11 ნათქვამია: „სამეოცი ქალაქი დაეიპყარი სოფლებითა მათითა“ და „ყოველი იგი გარემო სოფლები არგობისა“ და „დაიპყრო ყოველი იგი სოფლები არგობისა“. ბერძნულად შესატყვისად ნახმარია „*περιχωρη*“ და „*περιχωρη*“, სომხურად *ყასარი*, რაც მართლაც სანახებსა და ქვეყანას ჰნიშნავს.

ამ ტერმინს „სოფელი“ ქვეყნის აღმნიშვნელობა თვით მე-VIII ს. დამლევამდეცა აქვს შენარჩუნებული და იოანე საბანის ძესაც ნათქვამი აქვს: „ედღესასწაულობდეთ ესენებასა ახლისა ამის წმიდისა მოწამისასა, რომელი ყოველსა ამას სოფელსა ჩუენსა ქართლისასა მეოზ ჩუენდა ქრისტიმან მოგვანიქა“-ო (წამებაჲ ჰაბოაძის, საეკ. ზუზ. გამ. № 3, გვ. 35), — ან კიდევ: „ქრისტის მიერითა სიყუარულითა შემიყუარე მე ვიდრე იყავ-ლა სოფელსა ამას შინა ჩუენსა“-ო (იქვე 36). ამის გამო, როდესაც იგივე იოანე საბანისძე მოგვითხრობს, რომ ხაზარეთში „მრავალ არს ქალაქები და სოფლები ქუეყანასა მას ჩრდილოისასა“ (იქვე 17) რომ ჰაბო ტფილელი „სამისა წლისა ეამთა იქცეოდა ქალაქსა მას შინა (ტფილისში) და გარემოჲს ყოველსა სოფლებსა განცხადებულად ქრისტიანედ“ (გვ. 22), უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენ ავტორს სოფლებად დაბები-კი არა, არამედ სანახები, თემები, ქვეყანა უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმები.

მე-IX—X ს-ითგან მოყოლებული „სოფელი“ უკვე წინანდებურად ქვეყანასა და სანახებს აღარ აღნიშნავს, არამედ დაბას.

ამგვარადვე უძველეს ხანაში სოფლის მერმინდელი და თანამედროვე მნიშვნელობის შესატყვისად ტერმინი „დაბაჲ“ იხმარებოდა, რომლის პირვანდელი ფორმა უნდა „დაბანი“ ყოფილიყო. ამ სიტყვას თავდაპირველად დამუშავებული მიწისა და ნახნავის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და სვანურში „დბ“ ეხლაც ხნულსა ჰნიშნავს. იაკობ ხუცესის ნათქვამი აქვს: „მოვიდა მონაჲ იგი დაბასა, რომელსა სახელი ჰქჳან ცურტავ“ (გვ. 2, II, 18—19). — „მივიწიე დაბასა მას, რომელსა იყო ნეტარი შუშანიკ“ (გვ. 3, III, 29—30) ევსტათე მცხეთელის მარტილობაშიაც გვხვდება ეს ტერმინი (იხ. საქართ. სამოთხე 314, 318) და აქვე ნათქვამია: „ჩუენი მდაბიური არს“-ო (გვ. 316), ე. ი. ჩუენი სოფლელი არისო. საღმრთო წე-

რილის ქართულ თარგმანში „დაბაჲ“ ბერძნულ *ἡδύτης*-სა და სომხურ *ԿԵԼԷ*, ან *ՀԷՆ*-ს უდრის ხოლმე (მათე 9₃₅, 10₁₁, 14₁₅ და მარკოზ 8₂₃, 20, 27 და სხვაგანაც). აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ „დაბაჲ“ ბერძნული ტექსტის *ἡδύτης*-სა და სომხურის *սղաբակ*-ს უდრის (მარკოზ 5₁₁). ეს გარემოება იმის დამამტკიცებელია, რომ ამ სიტყვას თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა საპწერლობო ქართულშიაც ჯერ კიდევ მე-V-ს. ქ. შ-აც შენარჩუნებული ჰქონდა.

მოსახლეობის ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად სიტყვა „სახლი“-ც იხმარებოდა. იაკობ ხუცესის მაგ. დასახელებული ჰყავს ეპისკოპოსი იგი სახლისაჲ მის პიტიახშისაჲ“ (გვ. 3, III, 17—18). შუშანიკზეც ნათქვამი აქვს, რომ გარდაცვლის წინ „მოუწოდა ეპისკოპოსისა მისისა სახლისასა“-ო (გვ. 21, XVIII, 26), ამ ისტორიკოსის თხზულებითგანვე ჩანს, რომ ეს პიტიახშის „სახლი“-ს ეპისკოპოზი ტურტავის, ანუ ჰერეთის ეპისკოპოზი ყოფილა. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ქართლისა პიტიახშის სამფლობელოს გარკვეულ ერთეულს „სახლი“ ჰრქმევია. 506 წ. ბაბგენ სომეხთა და გაბრიელ ქართლისა კათალიკოზების თავმჯდომარეობით შეკრებილი კრების ძეგლის წერის ბელრთვაშიაც იხსენიება *«ხაქსაკი-იუსი ქაფაღიოიქსიან თარს»* „სამეთო სახლის ეპისკოპოსი“ (*Դիქცիონარი, 182—183*). ამ შემთხვევაშიაც აღმოს. საქართველოს მეფის პირადი, მისი კარის ეპისკოპოზი-კი არ იგულისხმება, არამედ იმ მიწა-წყლის მღვდელმთავარი, რომელიც მის უშუალო სამფლობელოს შეადგენდა. ამავე მნიშვნელობის მქონებულია ეს სიტყვა გამონათქვამში „მცხეთისა სახლი“, რომელიც საქართველოს აღსანიშნავად იხმარებოდა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სამწყსოების საზღვრების აღწერილობის შემცველ ძეგლში მაწყვერელის სამრევლოდ დასახელებულია „სადგარი, სულ აწყურეი, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის წყლის გაღმართი და გურიის წარდგომამდის“,—ხოლო წურწყაბელის კუთვნილებად იხსენიება „ხურსიძის სახლი სულა, ბოცოთ-ეკვი ხერთვისის ქვეით: მისია“-ო (იხ. დ. ბაქრაძის *АИТДж.* გვ. 81). ცხადია ამ ცნობაში „დიასამიძის სახლი“ და „ხურსიძის სახლი“ დიასამიძიან-თა და ხურსიძიანთ საკუთარ სახლსა და სამოსახლო ადგილს-კი არა, არამედ მიწაწყლის ერთეულს აღნიშნავს. ლეონტი მროველსაც თავის საისტორიო თხზულებაში ნათქვამი აქვს: „ოდეს განუყო აფრიდონ ყოველი ქვეყანა სამთა ძეთა მისთა, მაშინ რომელსაცა ძესა მისცა სახლად სპარსეთი, მასვე ხედა წილად ქართლი“-ო (ც. მე-

ფეთა * 111, გვ. 10). ამ წინადადებაშიაც „სახლი“ სამფლობელოს, საბრძანებელს ჰნიშნავს.

ყველა ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ცხადადა ჩანს, რომ „სახლი“ ძველად მარტო ოჯახის საცხოვრებელ ადგილს-კი არ ერქვა, არამედ მიწაწყლისა და ადმინისტრაციული ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინადაც იხმარებოდა. რაკი გვარსაც, როგორც დავრწმუნდებით, ძველად „სახლი“ ჰრქმევია, ამიტომ ადმინისტრაციულ ერთეულთა ტერმინოლოგიაში ეს სიტყვა უქვევლია გვაროვნული წესწყობილების დროს უნდა იყოს შესული და სწორედ ამ ხანის უკვე მცირეოდენ ნაშთთან-ლა უნდა გვეკონდეს საქმე ყველა ზემომოყვანილ მაგალითებში.

ტერმინი „ქუეყანაჲ“ უძველეს ქართულ სამწერლობო ენაში მიწასა და დედამიწას ჰნიშნავდა. ამიტომ არის რომ სახარების თარგმანში მთესველის შესახებ იგავში ნათქვამია, რომ ერთი თესლთაგანი „დავარდა ქუეყანასა კეთილსა და მოსცემდა ნაყოფსა“-ო, ე. ი. კარგ მიწაზე, ნიადაგზე დავარდაო. იოანეს თავის სახარებაშიაც 9, სწერია: „ჰნერწყუა ქუეყანასა და შექმნა თიკაჲ ნერწყვსაგან“, ე. ი. დედამიწას დააფურთხაო. ამ სიტყვას ასეთი მნიშვნელობა მე-X საუკუნემდისაც-კი შერჩა და გ. მერჩულს აღნიშნული აქვს, რომ გრიგოლ ხანძთელი პირველ მეუღაბნოეთაგან ისწავლებდა „ქუეყანასა ზედა წოლასა“-ო (ცა გვლ ხნძთლსა გვ. ზ. 1), ე. ი. მიწაზე წოლას შეეჩვიაო.

მაგრამ ასეთი მნიშვნელობის გარდა „ქუეყანაჲ“ იმ მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, როგორც ეს სიტყვა ეხლაც გვეხმის. იაკობ ხუცესის მაგ. ვარსკენ ქართლისა პიტიახშის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ სპარსეთის მეფისაგან გამომგზავრებული „მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა, ქუეყანასა მას ჰერეთისასა“-ო (გვ. 2, II, 12—13). ჰერეთის იმ თემის შესახებაც, სადაც შუშანიკი იყო საპყრობილეში ჩამწყვდეული, ჩვენ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს, რომ იქაური ჰავის მავნებლობის გამო „მოხუცებული არავინ არს მათ ქუეყანათა“-ო (გვ. 17, XIV, 29—30). ევსტათე მცხეთელის ჩვენებაშიაც ნათქვამია: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა“-განაო (საქართ. სამოთხე, 316). შემდეგში მეტადრე მე-IX ს-ითგან მოყოლებული, რაკი „სოფელი“ უკვე დაბის აღმნიშვნელად იქცა, „სოფლის“ პირველადი მნიშვნელობა განსაკუთრებით სიტყვა „ქუეყანა“-ზე გადავიდა, რომელმაც თავის მხრით თავისი პირველადი მიწისა და დედამიწის აღმნიშვნელობა

დაკარგა და ჩვეულებრივ მხოლოდ იმ მნიშვნელობით-ღა იხმარებოდა, როგორც ეს სიტყვა ეხლაც გვესმის.

მიწაწყლის ერთეულის აღმნიშვნელ ჩვეულებრივ ტერმინად „კევი“-ც იხმარებოდა. ევსტათე მცხეთელს მარზპანისათვის დაკითხვის დროს განუცხადებია: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, კევისა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“-ო (საქართ. სამოთხე 316. ცხრათა ძმათა კოლაელთა მარტილოზაშიც ნათქვამია: „იყო სოფელი ერთი დიდი თავსა-ზედა დიდისა მის მდინარისა, რომელსა ჰრქვან მტკუარი, კევისა რომელსა ჰრქვან კოლაჲ“ (ნ. მარის გამ. TP V, 55). ქვეყნის ხევაბად დაყოფა გეოგრაფიულ თვისებებზეა დამყარებული და საქართველოს მომეტებული ნაწილისათვის ამიტომ ჩვეულებრივი იყო.

მიწაწყლისა და მოსახლეობის ცალკე ერთეულს შეადგენდა რასაკვირველია „ქალაქი“-ც. ევსტათე მცხეთელის მარტილოზაში ნათქვამია, რომ სპარსეთითგან ევსტათე „მოვიდა იგი ქალაქად მცხეთად“, ხოლო როდესაც თანამემამულეთაგან დასმენილი და მამაპაპეული სარწმუნოების ღალატისათვის შეპყრობილ იქმნა მცხეთისა ციხისთავისაგან, წინასწარი გამოძიების შემდგომ ციხისთავს გადაუწყვეტია: „წარუძღუანო ეგე ტფილისსა ქალაქსა არვანდ გუშნასპს ქართლისა მარზპანსა“-ო (იხ. ყოფ. საეკ. მუხ. ხელთ. №№ 130 და 170).

III თავი

მოსახლეობის ერთეულები

მოსახლეობის ერთეულების აღმნიშვნელ ტერმინებად უძველეს ქართულ ნათარგმნსა და ორიგინალურ ძეგლებში „თესლი“, „ნათესავი“, „ტოპმი და „ერი“ გვხვდება.

„თესლი“ საღმრთო წერილის თარგმანებშია ნახმარი ბერძნული *πατρις*-სა და სომხური *սիրմ*-ის შესატყვისად (მაგ. შესაქმეთაჲ 21_{12,13} და სხვაგან). იაკობ ხუცესს ნახმარი აქვს გამონათქვამი „თესლ-ტომი“. მას აღნიშნული აქვს, რომ ცოლზე გულმოსული ვარსკენ პიტიახში „აგინებდა ... თესლ-ტომსა მისსა და სახლისა მამობრებულად სახელ-სდებდა“ (გვ. 8, VI₁₂₋₁₃).

უცხო შთამომავლობისა და ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმინიც ამავე სიტყვიდან ნაწარმოებ სიტყვას წარმოადგენდა. დაბადების ქართულ თარგმანში ამ ცნების გამოსახატავად „უცხო-ოეს-

ლი "ა ნახმარი, რომელიც ბერძნულს ἀλλήλῃς-ს და სომხურს *oioi-
ლითი*-ს უდრის.

"ნათესავი" თესლის შთამომავალსა ნიშნავდა და შემდეგ ტომის მნიშვნელობაც ჰქონდა. მაგ. შესაქმეთა 105 ნათქვამია: „ამა-
თგან განიყუნეს... თვთეული ენად-ენად ტომთა შინა მათთა და
ნათესავთა შინა მათთა“. ამავე წიგნის 27²⁹ სწერია: „გმსახუ-
რებდენ შენ ნათესავნი“, ხოლო გამოსლევათა 6^{11,12} აღნიშნულია:
„ესე არიან ნათესავნი რუბენისნი“, „ნათესავი ისა ებრა მათი-
სა“-ო. ამ ამონაწერებში „ნათესავი“ ბერძნული ἑτερο-ის და ἑ-
თერ-ის, ხოლო სომხური *თირამ*-ისა და *აიყ*-ის შესატყვისად არის
ნახმარი.

„ტომი“, ანუ „ტომი“ სპარსული სიტყვაა. სპარსულში
„ტუმ“ თესლსა ჰნიშნავს. სპარსულითგან ეს ტერმინი ასურელებსაც
აქვთ „ტუმ“-ს სახით შეთვისებული და სომხურშიც არის *თირამ*-ის
სახით. აღსანიშნავია, რომ დაბადების ქართული თარგმანის შესაქმეთა
10³, „ტომთა შინა მათთა“ უდრის ბერძნულს *πατρὶς αἰχμή* და სომხურს
այყ იმ დროს, როდესაც ამავე მუხლის „ნათესავთა“ სომხ. *თირამ* ის
შესატყვისობად გამოდის. გამოსლევათა 6¹²-ში „ტომნი“ ბერძნულს
αἱ πατρίδες-ს და სომხურს *ესიყ*-ს უდრის. ეს ტერმინი იაკობ ხუ-
ცესის ნაწარმოებში არის ნახმარი „თესლ-ტომი“-ს სახით (გვ.
8, VI₁₂₋₁₃).

ტომი და ნათესავი იმით განსხვავდებიან ერთიმეო-
რისაგან, რომ პირველი უცხო სიტყვაა და მერმინდე-
ლი შენათვისებია, მეორე-კი ნამდვილი ქართული და
ძველი ტერმინი არის. ამას გარდა ნათესავი ნათესაო-
ბას აღნიშნავდა და უფრო უპართო მნიშვნელობითაც, ერო-
ვნების აღსანიშნავადაც იხმარებოდა, — ტომს-კი ასე-
თი ფართო მნიშვნელობა არ ჰქონია და გვარს, ან
გვართა ჯგუფს აღნიშნავდა.

მთელი მოსახლეობის სქესისა და ჰასაკის და მიუ-
ხედავად შემკრებლობით აღმნიშვნელ ზოგად ტე-
რმინად ძველ ქართულ მწერლობაში „ერი“ იხმარე-
ბოდა. იაკობ ხუცესის აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც შუშანიკი
მის ქმარს ქართლისა პეტიახშს ციხეში დასამწყვდევად მიჰყავდა,
მას თურმე მისდევდა „ამბოხი მრავალი დედებისა და მამები-
საჲ, სიმრაველჳ ურიცხვ, რამეთუ უკანა შეუდგეს, კმაჲ აღე-
მალლა და ტიროდეს“. მაშინ „შუშანიკ უკმოხედნა ერსა მას და
პრქუა მათ: „ნუ სტირთ, ძმანო ჩემნო და დანო ჩემნო და შვილნო

ჩემო“-ო. როდესაც პიტიახშმა იხილა „ტირილი მამათაჲ და დედათაჲ, მოხუცებულთა და ყრმათაჲ“, დაედგენა და ყველანი გაფანტაო (გვ. 124-125). ამ ამონაწერითგანა ჩანს, რომ ორთავე სქესისა და ყოველივე წლოვანობის ხალხის სიმრავლე „ერი“-ს ზოგადი სახელით იყო ცნობილი.

მე-V ს-შიაც ქ. შ. „ერი“ ორ მთავარ ნაწილად იყოფებოდა: ერთს შეადგენდენ სასულიერო პირნი, მეორეს საერონი, ანუ ერისკაცნი. პირველი ჯგუფის აღსანიშნავ ტერმინად იხმარებოდა „მღდელთაგანი“, მეორე ჯგუფის წარმომადგენელს „ერისკაცი“ ეწოდებოდა. იაკობ ხუცესის სიტყვით წააშუშანიკს გამწარებითა და საყვედურით უნდა ეთქვას: „არცა მღდელთაგანი ვინ იპოვა მოწყალეჲ, არცა ერისკაცი ვინ გამოჩნდა შორის ერსა ამას, არამედ ყოველთა მე სიკუდილდ მიმითჟალეს მტერსა ღმრთისასა ვარსქენს“ (გვ. 7, V 13-14).

უკვე სტრაბონის დროს მოსახლეობაში ქურუმნი და მიწის მოქმედნი განცალკევებულ წრეებად იხსენიებიან. იბერიის მოსახლეობის განსაკუთრებულ ღ მეორე წრეს ქურუმნი შეადგენდენ, რომელთაც თავიანთი პირდაპირი მოვალეობის, მღვდელთმსახურების, გარდა საერთაშორისო საქმეებიც ჰქონდათ. სტრაბონის ცნობის მეტისმეტი სიმოკლის გამო, არა ჩანს, წარმოდგენდა თუ არა ქურუმთა წრე სრულებით გამოცალკევებულ სოციალურ ერთეულს, ჰქონდა თუ არა მას წოდებრივობის თვისებები. უეჭველია მხოლოდ, რომ ქურუმობა ალბათ მემკვიდრეობითი პატივი უნდა ყოფილიყო ამა-თუ-იმ საგვარეულოებში. მაგრამ თვით ქურუმობის მიღებისა და დამკვიდრების წესის შესახებ, ცნობების უქონლობის გამო, ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება. უძველეს დროითგან ქართველთა შორის გაერცელებული მნათობთა-თაყვანისცემა მის მღვდელმსახურთაგან ვარსკვლავთმრიცხველობის ცოდნას მოითხოვდა. თვით ქურუმთა შემადგენლობა უეჭველია რამდენიმე უფროს-უმცროსობაზე დამყარებული ხარისხის მქონებული უნდა ყოფილიყო, სხვადასხვა მოვალეობის აღმსრულებელი საფეხურების წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყვნენ. ამიტომ ქურუმთა წრეს უეჭველია თავისი შინაგანი ორგანიზაცია უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამის შესახებ ჯერ-ჯერობით არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება.

მოსახლეობის მთავარ ნაწილს, რომელიც სტრაბონის აღწერილობის თანახმად მესანე წრედ ითვლებოდა, მთელი ხალხი შეადგენდა, რომელიც მიწისმოქმედებასა და მოლაშქრობას მისდევდა. აღსანიშნავია, რომ ამ

ორი ხელობის მიმდევარი ცალ-ცალკე, განსაკუთრებულ სოციალურ ერთეულებს არ შეადგენდენ, არამედ ერთ ოდენობად ჰყავს სტრაბონის დასახელებული. საფიქრებელია, რომ ეს იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ დღევანდელი მიწისმოქმედი ხვალ, თუ ქვეყანას გასაქირი დაადგებოდა, ან სახელმწიფოს ინტერესი ამას მოითხოვდა, მეომრად გახდებოდა. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, ამას ერისა და მეომრის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინიც ამტკიცებს. საღმრთო წერილის უძველეს ქართულ თარგმანებში ხალხის აღმნიშვნელ სიტყვად იხმარება „ერი“, რომელიც სათანადო აღგილას ბერძნულ *ἥλιος*, ან *ἄστρο*-ს უდრის და სომხურს *ամբիս*, ან *ժողովուրդ*-ს (მათე 26_{17,53}-მარკოზ 14₁₃, ლუკა 8₁, 19₁₇ და იოანე 11₃₀). ამავე დროსა და ხანაში „ერი“ ჯარსაც აღნიშნავდა. მაგალითად მესუქავეთა მარტილობის ქართული თარგმანის წინადადება „ამიერითგან ერის კრება ყო“ (ხახანაშვილი. *МГАр.* 12₇) სომხური დედნის „*აჟიოღისის ღირა ყილაჟისაჲ*“ (*Մոխրք Հայկ.* XIX, 34), ხოლო ამავე ძეგლის ცნობა, „*համար ամենք զօրացն*“ (იქვე 39) ქართულად ნათარგმნია „აღრაცხვა ყო ერისა“ (იქვე 14₁). ამგვარად ქართული ერი სომხურ *զոր* „ზორ“-ს, ანუ ჯარს უდრის. სახარების ქართულ თარგმანშიაც ჯარისკაცის აღმნიშვნელ ერთადერთ ტერმინად „ერისაგანი“ იხმარება და ბერძნულს *στρατώνης*-ს და სომხურს *զօրական*-ს, ან *զինավոր*-ს უდრის (მათე 8₉, 28₁₂, იოანე 19_{21,22,34}). ამავე დროს და ამავე ძეგლში „ერისაგანი“ ხალხისაგანსაც ჰნიშნავს და ბერძნულს *ὁ λαὸς ἡλίου* და სომხურს *ժողովուրդ*-ს უდრის (ლუკა 12₁₃). ამგვარად ირკვევა, რომ ძველ ქართულ სამწერლობო ენაში ხალხისა და ჯარისათვის ერთი და იგივე სიტყვა იხმარებოდა და ეს გარემოებაც იმის დამადასტურებელია, რომ სტრაბონის დროს აღმოს. საქართველოში გაცალკევებული სამხედრო და მიწისმოქმედთა სოციალური ერთეულები არ უნდა ყოფილიყო¹. რაკი იბერიაში გაჭირვების დროს სა-

¹) პროფ. გ. ადონცის ნათქვამი აქვს: სტრაბონის ცნობა ისე უნდა იქმნეს გაგებული, რომ რათგან ბარის მცხოვრებნი უფრო მიწისმოქმედებას ზისდევდნ და მშვიდობიან ცხოვრებას ეტანებოდნ, მთის მცხოვრებნი-კი უფრო მოლაშქრობას რაჲობდნ, თუმცა არც მათთვის იყო მიწისმოქმედება უცნობი, ვითომც ამიტომ იხსენიებს სტრაბონი მესამე წრეში მიწისმოქმედებისა და მოლაშქრობის მიმდევართ (იხ. *Армения в эпоху Ксенофонта*, 1908 წ., გვ. 407, შენ. 1). ამგვარად ისე გამოდის, თითქოს სტრაბონი მიწისმოქმედებად ბარელებს ჰგულისხმობდა, მოლაშქრებებად—პითელებს. მაგრამ ეს სრულებით მცდარი აზრია. სტრა-

ლაშქროდ ყველა სრულპასაკოვანს შეეძლო გამოსვლა, ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ აღმოს. საქართველოს სტრატონის ცნობით ალბანელთა 60000 ქვეითობისა და 22000 მხედრობაზე ნაკლების გამოყვანა შესძლებია (Geographica lib. XI, cap. IV, 5).

გვარის აღმნიშვნელი თავდაპირველი ტერმინი უძველეს ქართულ ძეგლებში არ გვხვდება, მაგრამ შექველია „სახლი“ უნდა ყოფილიყო. ამისი კვალი როგორც სხვადასხვა ტერმინებში ჩანს, ისევე მე-IX—XI სს. ძეგლებშიაც. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მატიანეში მაგ. ნათქვამია, რომ აზომ ქართველთა ამიერკავკასიაში გადმოსახლებისას თავდაპირველ სამშობლოთგან „წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამჴუძეთანი“ (ე. თაყაიშვილის Опис. II, 709). ცხადია, რომ აქ 8 „სახლი“ 8 მთელ გვაროვნობას უნდა ჰნიშნავდეს, რათგან მართო 8 ოჯახს ქვეყნის დაპყრობა და დამკვიდრება არ შეეძლო.

ამას გარდა ერთი გვარის მქონებელ პირებს, თუნდაც მათ შორის არავითარი ნათესაობაც-კი აღარ ყოფილიყო, „სახლისკაცები“ ეწოდებოდა. შექველია ეს ტერმინიც იმის მომასწავებელია, რომ ყოველი ცალკალკე გვარის აღსანიშნავად „სახლი“ იხმარებოდა. ამ გარემოების დამამტკიცებელი მაგალითების უქონლობა მე-V—VI სს. ძეგლებში იმით აიხსნება, რომ ამ დროისათვის გვაროვნული წესწყობილება უკვე დარღვეული იყო და ამას გარდა სპარსული ტერმინები იყო უკვე შემოხიზნული.

თავი მე-IV-ე.

გვაროვნული წესწყობილება.

§ 1. საგვარეულო წესწყობილება I ს. ქ. წ.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ლ. მროველს ქართველი ერის უძველესი სოციალური წესწყობილება ერთ ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახის სახით ეხატებოდა. მაგრამ ეს სურათი საქმის ნამდვილ ვითარებას რომ სრულებით არ შეეფერება, ამას სტრატონის აღწერილობაც ამტკიცებს. მართალია გამოჩენილი გეოგრაფის ცნობა I ს. ეკუთვნის ქ. წ., ლ. მროველი-კი ქართველი ერის

ბონს თუმცა აღნიშნული აქვს აღმოს. საქართველოს ბარელთა და მთიელთა მიდრეკილება, მაგრამ არსად ნათქვამი არა აქვს, რომ ჯარს მართო მთიელები შეადგენდნენ. პირიქით მას გარკვევით აქვს აღნიშნული ბარელთა შეიარაღების წესი. ამნაირად აღონციის განმარტება სტრატონის ცნობითგან არ გამომდინარეობს და მის სიტყვებს ეწინააღმდეგება კიდევ.

უძველესი ხანის წესწყობილების დახატვასა ლამობდა, მაგრამ მაინც: სოციალური ცხოვრების მიმდინარეობა არ შეიძლება მთლად უკულ-მა მოტრიალებულიყო.

სტრაბონის აღწერილობაში განსაკუთრებული ყურადღების-ღირსი მაშინდელ აღმოს. საქართველოში საგვარეულო მიწისმფლობელობის არსებობის შესახები ცნობაა. მისი სიტყვით, ქონება იბერებს საერთო ჰქონიათ საგვარეულოთა მიხედვით და ამ საერთო საგვარეულო ქონებას გვარის უხუცესი წევრი განაგებდა. მაშასადამე კერძო საკუთრება მაშინ, უძრავი მაინც, არ ყოფილა. უძრავი ქონება გვარის საერთო საკუთრება იყო და თვით-ამ ქონების მოვლა-გამგეობაც საერთოვე ყოფილა, რათგან მისი მართვა-გამგეობის უფლება გვარის უხუცეს წევრსა ჰქონია ხელთა.

რა უნდა ჰრქმეოდა სახელად ამ გვარის უხუცესს, რომელიც საგვარეულოს უზენაესი ბატონ-პატრონი ყოფილა? თუ იმ გარემოებას ანგარიშს გაუწევთ, რომ ტერმინი „გვარი“ მე-XI ს-ზე უწინარეს ქართულ სამწერლობო ენაში არა ჩანს და „ტომი“ც უცხო სიტყვაა და სპარსულითგან არის შემოსული და უძველესი ქართულისათვის აგრეთვე უცნობი სიტყვა იყო, მხოლოდ ორი სიტყვა „ნათესავი“ და „სახლი“-ლა გვრჩება, რომელიც გვარის აღსანიშნავად შესაძლებელია მიღებული ყოფილიყო. ხოლო რათგან ერთიდანიმევე საგვარეულოს წევრს და ერთიდანიმევე გვარის მქონებელ ადამიანს ქართულად „სახლისკაცი“, ან „სახლისშვილი“ ეწოდებოდა და ეხლაც ეწოდება, აქეთგან ცხადი ხდება, რომ გვარს, როგორც დავრწმუნდით, უძველეს დროს „სახლი“ ჰრქმევია.

ამის შემდგომ ადვილი მისახვედრია, რომ სტრაბონის-დროინდელი საქართველოს საგვარეულოს იმ უხუცეს წევრს, რომელსაც გვარის საერთო ქონების მართვა-გამგეობა ჰქონია ჩაბარებული, „მამასახლისი“ უნდა ჰრქმეოდა სახელად.

თუმცა იმ დროინდელი ქართული წყაროების უქონლობის გამო ამ დებულების სიმართლისა და სისწორის დასამტკიცებლად პირდაპირი ცნობები არა გვაქვს, მაგრამ არაპირდაპირი არა ერთი მოიპოვება. ამ თვალსაზრისით მაგალითად მკვლევარისათვის მეტად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი გარემოება ირკვევა, თუ ქართული სახარების უძველესი, ხანმეტი თარგმანის მათეს თავის X₂ ტექსტს ჩაუკვირდებით. მე-X ს. რედაქციით ეს მუხლი ასეა წარმოდგენილი:

—უკუეთუ სახლისა უფალსა ბელზებულთ ჰხადოდეს, რაოდენ უფროჲს სახლეულთა მისთა“-ო. აქ „სახლისუფალი“ არის ბერძნული ὁ οἰκονομάρχης-ისა და სომხური տանուտէր-ის შესატყვისობა, ხოლო „სახლეულნი“ ბერძნულ οἱ οἰκονομοί-ს და სომხურს *ըն-տան/ք*-ს უდრის. მართლაც ქართული თარგმანის „სახლის-უფალი“ ბერძნულს ὁ οἰκονομάρχης-სა და სომხურს *տանու-տէր*-ს ზედმიწევნით გამოჰხატავს, რათგან *ბჰაჰაჯი* და *თქუ* სწორედ რომ უფალსა ჰნიშნავს.

მაგრამ ეს მუხლი ჩვენს პირველ მთარგმნელებს ასე არ გადმოუთარგმნიათ: პალიმფსესტად დაცულ ხან-მეტ სახარებაში სახლისუფლის მაგიერ სწერია „მამასახლისსა“ და ასევეა ეს ადგილი ჰადისის მე-IX ს. სახარების ხელთნაწერში დაცული. ქართველმა პირველმა მთარგმნელებმაც რასაკვირველია კარგად იცოდნენ, რომ *ბჰაჰაჯი* და *თქუ* ქართულად „უფალი“-ა. ეს სიტყვა მათ არა ერთხელ აქვთ თავიანთ თარგმანში ნახმარი. მაშასადამე მათაც შეეძლოთ ეს ტერმინი „სახლისუფალ“-ად გადმოეთარგმნათ, ან ნამდვილი ქართული სიტყვა „მამფალი“ ეხმარათ. მაგრამ ისინი ასე არ მოქცეულან. ტერმინ „მამფალ“-ში სახლის უფროსობის ცნების გამომხატველი სიტყვა წარმოდგენილი არ არის და ამიტომ გამოსადეგი არ იყო. ხოლო თუ „სახლისუფალი“-ს მაგიერ „მამასახლისი“- იყო ნახმარი, უეჭველია იმიტომ, რომ მაშინ ეს სიტყვა ერთად-ერთი ჩვეულებრივი ზოგადი ქართული ტერმინი უნდა ყოფილიყო სახლის უფროსისა და უხუცესი წევრის აღსანიშნავად. შემდეგ საუკუნეებში, როდესაც ძველი გვაროვნული წესწყობილება უკვე დარღვეული იყო, სახარების ქართული თარგმანის ბერძნულთან შეწამების დროს მიუქცევიათ ყურადღება, რომ ძველი ქართული ტერმინი „მამასახლისი“ ბერძნული ὁ οἰκονομάρχης-ის ზედმიწევნით შესატყვისობას არ წარმოადგენს და ამის გამო სამართლიანად უფრო სწორედ „სახლისუფალი“ მიიჩნიეს.

ესეც არის კიდევ აღსანიშნავი, რომ იმ ფაქტის გასათვალისწინებლად, თუ რამდენად ძლიერი ყოფილა გვაროვნული წესწყობილების ნიადაგზე წარმოშობილი ადმინისტრაციული ტერმინი „მამასახლისი“, ის საგულისხმო გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც საქართველოში მეუღდბნოეობა და სამონასტრო დაწესებულებები გაჩნდა, მონასტრისა და ბერმონაზონთა სათავეში მდგომ თანამდებობის პირსა და უფროსს „მამასახლისი“-ვე ეწოდა, თუმცა იქ გვარის მსგავსი არაფერი იყო და მონაზონთა მთელ მისწრაფებას ხორციელ ნათე-

საობასთან და ნათესავებთან ყოველივე კავშირის შეწყვეტა და უარყოფა შეადგენდა.

§ 2. სოფლების გვაროვნებათა მიხედვით დასახლე- ბულობა.

საგვარეულო წესწყობილების მნიშვნელობის საკითხის გამორკვევის შემდგომ საქართველოს სოციალური ცხოვრებისათვის უძველეს ხანაში, თავისდა თავად იბადება აზრი, რომ მოსახლეობაც საქართველოში გვაროვნებათა მიხედვით უნდა ყოფილიყო დაშენებული. უძველესი ხანისათვის ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა წერილობითი ძეგლებითგან რასაკვირველია შეუძლებელია და შემდეგშიაც მხოლოდ იმ დროითგან, რა დროსაც ხალხის აღწერის დავთრებია გადარჩენილი, მკვლევარს საშუალება აქვს ამ საკითხის შესასწავლად სანდო ცნობები ხელთ იქონიოს. სამწუხაროდ მე-XVIII ს-ზე უწინარესი დროის ამგვარი ძეგლები ჯერ აღმოჩენილი არ არის და ამ დროისაც საქართველოს მხოლოდ ზოგიერთი თემისა და ხეობის აღწერილობა მოგვეპოვება, მთელი საქართველოს მთლიანი სურათის აღსადგენად-კი მასალები ჯერ არ არსებობს. ამისდა მიუხედავად მაინც არაგვისა და ქსნის ხეობათა მე-XVIII ს. ხალხის აღწერის დავთრებიც ფრიად საგულისხმო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევს.

ამ 1774 და 1781 წ.წ. დავთრებიდან ჩანს, რომ მე-XVIII ს. მეორე ნახევარშიაც არა ერთი სოფელი ყოფილა, რომლის მთელი მოსახლეობა მხოლოდ ერთ გვარეულობას ჰკუთვნებია. მაგ. არაგვის ხეობის: ს. ქვემო მლეთის ყველა მცხოვრებნი ბურდულები ყოფილან, სეთურთკარში ყველანი სეთურიძეები იყვნენ, ჯალუმანთ-კარში ყველანი ჯალუმიძეები, კაიშაურთ-კარში — კაიშაურნი, ქოროლოს — წამალაიძენი, სვიანანთ-კარში — სვიანაიძენი, ციხიანთ-კარში — ციხაურნი, როროს — ბედლიძენი, გვიდაქეს — ბუჩუკურნი, ჩონჩოს — ნარიმანიძენი, ბეჟიანთ-კარს ბეჟიაურნი, ჩოქურს — ჩოქურნი, კობიანთ-კარს — კობაიძენი, ძმიანთ-კარს — ჭავთარაძენი, რომელთაც ბატატიანთ-კარშიაც მთელი სოფელი უკავიათ, ამირთ კარს — ამირიძენი, ჩოხს — ჩოხელნი, ჩობაურთ-კარს ჩობანაურნი, ლიდას — თლოშიაურნი, გოგონაურთას — ბეჟაურნი, რომელთაც კიტოხშიაც მთელი სოფლის მოსახლეობა ეკუთვნით, მაქართას — თლოშიაურნი, წინამხარს აფ-

ციაურნი, ფხაეთს იგრიაულნი, კოკოხს ჩოხელნი, ვეშაგურთ-კარს ვეშაგურნი, ზენუბანს გიგაურნი, პავლეურთ-კარს პავლეურნი.

ქსნის ხეობაში 1781 წ. დავთრის მიხედვით შემდეგი სოფლების მოსახლეობა მთლად ერთ საგვარეულოს ეკუთვნოდა: ილურთ-კარსში ყველანი ილურიძენი იყვნენ, დორეულთ-კარს—დორეულნი, შველიეთს შერმაღინნი, რომელთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა ს. მოკალიათი და საქორეთი, ხარბალს — ქენქაძენი, რომელთაც ქარჩოხის მოსახლეობაც (ერთის გარდა) ეკუთვნოდა, მიდელაანთ-კარს — მიდელაანნი, თინიკაანთ-კარს თინიკანნი, რომელთაც კორინთის მთელი მოსახლეობაც ეკუთვნოდათ,—და ჩითიანთ-კარს ჩითიანნი.

ბევრი სოფელია, რომლებშიაც მოსახლეობა მხოლოდ ერთს საგვარეულოს ეკუთვნის და მხოლოდ თითო ან ორი, სამი სხვა გვარის მოსახლე არის ხოლმე. ხშირად სხვაგნითგან შემოხიზნული, როგორც ეს დაეთარში ხშირად აღნიშნულიც არის. სოფლების მოსახლეობის პირვანდელ ერთ-გვაროვნულობას სწორედ ეს ხიზნობა და შიშიანობის დროს ბარიტგან მთაში შეხიზნვა და ჩასახლება არღვევდა, ბარად-კი მტრის შემოსევა-აოხრებისგან სოფლის მცხოვრებთა ამოვარდნა—დაწვით ებრუნებოდა.

საქართველოში რომ სოფლის მოსახლეობა გვარეულობებად ყოფილა თავდაპირველად დაშენებული და შემდეგშიაც საგვარეულო წესწყობილების დარღვევის და პატარა ოჯახების გაჩენისა და მიუხედავად ერთსადაიმავე სოფელში ერთსადაიმავე გვარის მეკომურები ცხოვრობდნენ, ეს გარემოება უფრო მეტი სიცხადით წარმოგვიდგებოდა, ხალხის აღწერის დავთრებში რომ თანდათან საგვარეულო სახელების მაგიერ მამისშვილობის სახელების ჩაწერა არ დაეწყათ და ამით ჩვენთვის მეკომურთა ნამდვილი გვარის გაგების საშუალება არ მოესპოთ. ჩვენამდის მოაღწია ორმა ერთიდაიმავე ხეობის დავთარმა, რომელთაგან ერთში მოსახლეობის გვარი, მამისშვილობისა და საკუთარი სახელები სრულად არის შეტანილი, მეორეში-კი გვარები გამოტოვებულია და მხოლოდ მამისშვილობისა და საკუთარი სახელებია შეტანილი. ამ უკანასკნელი დავთრის მიხედვით რომ გვემსჯელა და სრული აღწერილობა ხელთ არ გვექონოდა, სოფლების მოსახლეობა მთლად სხვადასხვა გვარეულობის წარმომადგენელთაგან დასახლებულად გვეჩვენებოდა. ბარად, რაკი იქ შედარებით უფრო ინტენსიური ცხოვრება იყო, ძველი წესებიც მთაზე გაცილებით უფრო ადვილად ქრებოდა და საგვარეულო სახელებს უფრო სწრაფადაც ივიწყებდნენ.

§ 3. საქართველოს იმდროინდელი საგვარეულო წეს-წყობილების პირველადობის საკითხი.

ამ ნაირად გამოირკვა, რომ სოფლები საქართველოში გვარეულობებად ყოფილან დასახლებულნი და მთაში ამისი კვალი მე-XVII ს. დამლევამდისაც მკაფიოდ ჩანდა. ცნობილია, რომ დიდ საგვარეულოებს მეტადრე აღმოს. საქართველოში მე-XIX ს. შიგ-კი კარგა ხანს საგვარეულო მამულები გაუყოფელი და საგვარეულო მიწისფლობელობა ჰქონდათ. ბუნებრივად იზადება საკითხი, ეს ხომ ძველისძველი მდგომარეობის ნაშთი არ იყო და ქართველობამ პირვანდელი საგვარეულო წესწყობილება ხომ არ დაიცვა მე-XIX ს. მდე?

უკვე დიდი საგვარეულოების მე-XVI—XVIII სს-ის ბლომად შენახული გაყრილობის წიგნებითა მტკიცდება, რომ საქართველოში გინდ დიდი საგვარეულოების განუყოფელობა - გაუყრელობაზე და ამ გზით პირვანდელი წესწყობილების დაცულობაზე მსჯელობა და ლაპარაკი შეუძლებელია. ხოლო, როგორც „შუშ. წამებ“-ითგან ცხადადა ჩანს (გვ. 13, X—18, XVI), უკვე მე-V ს-ში მაღალი წოდების ღვიძლი ძმები ერთ სახლად არ ცხოვრობდენ და საერთო მეურნეობაც საეკევა რომ ჰქონდათ, ამის გამო დაუჯერებელია ის საგვარეულო მიწისმფლობელობა, რომელიც საქართველოში მე-XVI—XIX სს-ში იყო, სტრაბონის-დროინდელი წესწყობილების ნაშთად ვიცნათ.

ჩვენ დავრწმუნდით, რომ უძველესს დროს საქართველოში სუფევდა საგვარეულო წესწყობილება: იგი გაბატონებული იყო სახელმწიფო ცხოვრებაშიაც, საზოგადოებრივშიაც. ზემონათქვამის შემდგომ აქაც უნებლიედ გვებადება საკითხი, თავდაპირველი, პირველადი მოვლენა არის ეს საგვარეულო წესწყობილება, თუ არა? ამგვარი ეკვი სრულებით ბუნებრივი იქმნება თუ გავიხსენებთ, რომ ქართველი ერი ქრისტეს წინათაც მრავალი საუკუნეების განმავლობაში ცხოვრობდა ისტორიულად, ვითარცა განვითარებული და წარმატებული მოქალაქეობის მქონებული ეროვნება. საგვარეულო წესწყობილება-კი კაცობრიობის განვითარების თითქოს პირველ საფეხურთაგანია.

ჯერ-ჯერობით ამ საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა არ შეიძლება, მაგრამ არის ერთი საყურადღებო გარემოება, რომელიც უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შესაძლებელია სტრაბონის დროინდელი საგვარეულო წესწყობილება პირველადი-კი არ იყოს, არამედ მეორადი, ან მესამეგზისიც.

საზოგადოდ ირკვევა და ქართული სამართლის წყაროებითგანა ჩანს, რომ საგვარეულოსა და ოჯახის გაყრის შემდგომაც გვაროვ-

ნობითი ერთობა შეიძლება კვლავ განახლდეს. ეს გარემოება რომ ჩვენთვის ცხადი გახდეს, უნდა ერთს საგულისხმო დაწესებულებას შევუხებოთ, რომელსაც ქართულ იურიდიულ მწერლობაში „შეყრილობა“ ეწოდებოდა. ამის შესახებ ცნობები ქართული სამართლის წიგნებში რასაკვირველია არა მოიპოვება რა; იგი კერძო ცხოვრების მოვლენა იყო და ამის გამო მხოლოდ საბუთებშია აღნუსხული. როგორც გვარისა და ოჯახის დაყოფა გაყრის საშუალებით წარმოებდა, ისევე შეერთების პროცესიც ყოფილა, რომელსაც თავისი წესები ჰქონია. ამ მეტად საყურადღებო და აქამდე უცნობი დაწესებულების შესასწავლად ჯერ „შეყრილობის წიგნები“-ს სახელით ცნობილი საბუთების ცნობები მოვისმინოთ. 1717 წ. საბუთში ნათქვამია:

„ნებითა და შეწყენითა ღთისათა... ესე ძმობის წიგნი მოგართვით თქვენმა ძმისწულებმა დათუნამ და პაატამ თქვენ ბიძა ჩვენს იესეს, შვილსა თქვენსა ოთარსა და გერმანოზს, ასე და ამა პირსა ზედა: გაყრილნი ვიყავით და ისევ ერთმანერთის თავი მოვიდომეთ და ისევ ძმათ შევიყარენით. ეს პირობა დაეზღდევით (sic), რომ მამის მამული და ბიძის და ოთარისაც და რაც ჩვენი მამა-პაპათ მამული იყოს, ნასყიდიცა და უსყიდიცა, ყველა გაგვიერთებია; რაც ერთობაში შევიმატოთ, საერთო იყოს, რაც დაგვეკარგოს ისიც საერთო იყოს. ... ჩვენ რომ ვალი გუმართებს ოცი თუმანი, საერთოდ გადავიხადოთ, დასხვა, რაც დარჩეს, თავ-თავისთვის გარდავიხადოთ. თქვენდა უკითხავად არც მამული გავსცე, არც დაგიბიო კაცი, არც გამოვიყვანო მსახური და მხლებელი; თუ პური და ღვინო გადაგუოჩეს, საერთოთ მოვიხმაროთ, ან მამული ვიქრთამოთ, ან ვიყიდოთ, ყველა საერთოთ იყოს“-ო (სქს სძვლნი I, 445).

1675 — 1685 წ. საბუთში სწერია: „სახელითა სახიერისა არსება-დაუსაბამოსა ღთისა, მამისა, ძისა და წმინდისა სულისათა... ესე ფიცი და პირობა მოგეც მე სარდალმან თამაზ თქვენ, ჩემსა ძმასა, მდივანბეგს ვახტანგს ასე და ამა პირსა ზედან: ძმობისა და სახლის კაცობის პირობაზე ვიყო შენთვის კარგი და კარგის მდომი... ჩვენი სახლი არ მოიშალოს და არ გაიყაროს, თვარადა, ღთინ ნუ ქნას, ერთობა არ მოკდეს, ჩვენ ერთმანერთს არ მოვეშოროთ და ერთნი ვიყვნეთ. რაც, ან ღთითა და ან ბატონით, მომეცეს და ვიშოვო, ნასყიდს გარდა, საერთო იყოს, არც ჩემს ჟამში მოგშორდე და გაგეყარო“-ო (სქს სძვლნი II, 208).

1779 წ. საბუთში ნათქვამია: „ნებითა და შეწყენითა მლისათა... ესე ამიერიით უკუნისამდი ჟამთა და ხანთა მტკიცე და შეუცვალელებელი და საბოლოოდ გასათავებელი წიგნი და პირი დავდევით თუმანიშვილმა ფირან და ჩემმა შვილმა ბეჟანმა, ასე რომე მოვედით და თქვენ, ჩემს ჯანაუფს, მანუჩარის-შვილს გორჯასპის შემოგეჟარეთ ასე რომ მანამდი ცოცხალი ვიყოთ, შენ არ გაგეჟაროთ, ჩვენის სასახლითა და ყმითა და მამულით, თუ რამ გვაქვს ქონებითა და ამ პირობითა. რომ მანამდი ცოცხალი ვიყოთ, არ მოგშორდეთ, და ჩვენს უკან ჩვენი მამული და სასახლე და თუ რამ გვაქვს, ისიც სულ შენი იყოს... მე თუმანიშვილის ბეჟანის შვილს გოგიას ამ კურთხეულის პაპის ჩემისაგან მოცემულის შეყრილობის წიგნის ყაბული მაქვს. ღოთ «მა» სიციოცხლე და სიკედლილიც თქვენთან მომცეს“ (სქს სძვლნი III, 506).

1778 წ. ქრისტიშობის დღეს შედგენილს საბუთშიც სწერია: „ესე საძმო და ერთობის წიგნი მოგე მე გოსტაშაბის-შვილმა დავითის შვილმა ერასტიმ და სახლისა ჩემისა მომავალმა შენ ჩემს ბიძაშვილს ბეჟანის შვილს ზურაბს და სახლისა შენისა მომავალს ასე და ამა პირსა ზედა, რომ ავის დროს მიზეზით პაპა ჩემი და მამა შენი ერთმანერთს დაშორებულიყვნენ და გაყრილიყვნენ და მას უკან ძმობისა და სახლის კაცობის სიყვარულით ძმათ შეყრილიყვნენ... რომ მაშინდელი იმათი შეყრილობის წიგნი დღესაც არის. მას უკან კიდევ გაყრილიყვნენ და ახლა ჩვენ ერთმანერთის სიყვარულით მოვიინდომეთ ძმათ (sic) შეყრა და ერთათ ყოფნა... რომ რაც პაპას ჩემს თავისი საუფროსოთი სახლის კაცებიდამ წილი გამოჰყოლია სამკვიდრო, თუ ნასყიდობა და თუ მას უკანდელი შემატებული ყმა და მამული, დღეს რისაც მქონებელი ვარ ამ წიგნის მოცემაში ყმისა თუ მამულისა ამით ძმათ შეგყრივარ, რომ დღეის უკან... მე ჩემის მამულით და ყმით და შენ შენის მამულით და ყმით ერთათ ძმურებ სიყვარულით უნდა ვიყვნეთ... იმ მამულის გამოსავალიც ორთავ ერთობაში უნდა მოვიხმაროთ და სხვა რიგათ სამამულოთ შენ ზურაბს ბეზია ჩემის ნასყიდობასთან საქმე არა გაქვს. ამას გარდა შენი წილი ნასყიდი, თუ უსყიდი ყმა და მამული და აგრეთვე ჩემი ნასყიდი თუ უსყიდი ყმა და მამული ლხინში თუ ქირში საძმოთ უნდა მოვიხმაროთ“... (სქს სძვ. I, 102-103).

1777 წ. საბუთშიც სწერია: „ეს წიგნი მოგართვი მე ელიზ-
ბარ სოლოლაშვილმა ქაიხოსროს შვილმა შენ, ნათე-
სავსა ჩემსა, ხოლო დღეთგან ძმასა ჩემსა შიოშს სო-
ლოლაშვილს და შვილებსა შენსა იესეს, მანუჩარს და იორანს,
სამსავე ერთად და არა სათითაოდ ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე
თქვენი დიდი სიყვარული მქონდა და მაქვს იმიტომ-კი არა, რომ
ჩვენ ნათესავეები ვართ, არამედ იმიტომ რომ ნებითა ღვთისათა შე-
ერთდით თითქოს ერთი მამის და ერთი დედისა შვი-
ლები გყოფილიყავით: შენი შენი შვილებით ერთი ძმა
ხარ, მე-კი მეორე ძმა, მე უფროსი ძმა ვარ, შენ-კი უმ-
ცროსი. რაც გვაბადია და მომავალშიც გვექმნება
ჩვენ თანას წორად უნდა გვეკუთნოდეს და ყველაფერი
უნდა საერთო შეთხზვებით გავაქეთოთ და გადავწყვიტოთ
ხოლმე და რასაც შევიძენთ, საერთო უნდა იყოს“-ო (დ.
ფურცელაძე Кр. грам.-28).

განსაკუთრებით საყურადღებოა და აღსანიშნავი, რომ ეს შეყ-
რილობა-შეერთების პროცესი მარტო მაღალ წოდებას, თავად-აზნა-
ურთა შორის-კი არ წარმოებდა, არამედ სხვა წოდებათა წიაღში
მყოფ ერთეულებსაც ემჩნევა. ამ წრის შესახები ცნობები უფრო სა-
გულისხმოა თავიანთი გულახდილობით: შეერთების ნამდვილი მიზეზი
იქ პირდაპირ არის დასახელებული და ნათქვამი. აი მაგ. ერთ ასეთს
1797 წელს შედგენილ საბუთში რა სწერია: „ალა-მაჰმედ-ხა-
ნის ტფილისში შემოსევის დროს სპარსელებმა ჩვენი
სახლითგან რამოდენიმე კაცი ტყვედ წაასხეს და ამას
გარდა დიდი ზარალი და დანაკლისიც შეგვემთხვა.
ჩვენი ტყვეების გამოსყიდვისა და ჩვენი მდგომარე-
ბის გასაუმჯობესებლად, ჩვენ ურთიერთის თანხმო-
ბით ერთად შევიყარენით: ამიერითგან ჩვენ ყველანი ძმანი
ვართ, თითქოს ერთი დედ-მამისა შვილები და რაც გვაქვს და
რასაც მომავალში შევიძენთ უნდა საერთო იყოს“-ო
(დ. ფურცელაძის Кр. грам. 65—66).

ამაზე უფრო საინტერესო ცნობები სოციალური ცხოვრების
ამ საინტერესო მოვლენის შინაგანი წესებისა და მოწყობილობის შე-
სახებ ერთს 1798 წ. საბუთში მოიპოვება, რომელშიაც ნათქვამია:
„ტფილისის აოხრების შემდგომ ჩემმა ძმამ ყიზლა-
რითგან ჩემი რძალი გამოისყიდა და მე იმის ჩამოსაყვა-
ნად ყიზლარში წავედი და ჩამოვიყვანე. თუმცა მე და ჩემი

ძმა და რძალი გაყრილები ვიყავით და ცალ-ცალკე ცხოვრობდით, მაგრამ ჩვენი საერთო კეთილდღეობის გულისათვის ერთ ოჯახად შევიყარებით. ჩვენ უნდა ერთი ერთმანერთს ვუშველოთ, ვიმუშაოთ და ვაპრობა ვაწარმოოთ და ყველაფერი გაეკეთოთ, რაც ჩვენი სახლისათვის სასარგებლო იქმნება და ჩვენ შორის სიტყვები „ჩემია“, ან „შენია“ არ უნდა იყოს, არამედ ყველაფერი რაცა გვაქვს და რაც გვექმნება, ყველას თანასწორ წილად უნდა გვეკუთნოდეს. ვინც ჩვენგან გამოყოფას მოისურვებს, ჩვენი სახლითგან უარაფროდ გავიდეს, სახლში შემოსულ ჩვენ პატარძალს ჩვენი სახლის უფროსმა უნდა მისი მზითევი ჩამოართვას და მას ამის ხელწერილი მისცეს. თუ მას ფულები ექმნება, ჩვენი სახლის უფროსმა საერთო სათავენოს მიუმატოს. ჩვენი სახლის ქვრივს გათხოვება შეუძლიან და თუ გათხოვდა, უნდა მზითევიც დაუბრუნდეს და სამარხავიც მიეცეს სოფლური წესით. სახლში ყველაფერს ჩვენი სახლის უფროსი (მამასახლისი?) განაგებს: იმის დაუკითხავად ვერავინ თავის დანიშნულ საცოლო საც-კი ვერაფერს აჩუქებს. ქალებს უფლება არა აქვთ თავიანთთვის თავისით რაიმე იყიდონ. მათ ეძლევათ ყოველ კვირა წმინდა სანთელი და რაც-კი ეკლესიისათვის არის საჭირო. ყველა იმათ უნდა ერთნაირად ჩაიცვან და დაიხურონ: ქალებს უფლება არა აქვთ სხვადასხვანაირი და ძვირუაღი ტანისამოსები ჩაიცვან, ხოლო თუ ვინმე მათგანი დიდ კაცობას მოინდომებს, უნდა ჩვენი სახლითგან ხელცარიელი გავიდეს. მთელ ჩვენ სახლეულობაში ყველას ერთი მოძღვარი უნდა ჰყავდეს და ერთი ნათლია. თუ ნათლია ხელმოკლე იქნება, ნათლობის ხარჯს ჩვენი სახლივე კისრულობს“-ო (იქვე 68).

ზევით განგებ მოვიყვანეთ საბუთებითგან ბლომად ამოღებული ამონაწერები. ამ საბუთებითგანა ჩანს, რომ შეყრილობისადმი მისწრაფება და პროცესი ქართველი ერის ყველა წრეში იყო უმაღლესითგან მოყოლებული სოფლელებამდე. ცხოვრების უშიშროების შესაქმნელად გაყრილ-დაშორებული წევრები საერთო გასაჭირის დასაძლევად შეერთება-შეკავშირებაზე ზრუნავდნენ. ამნაირად გაყრილი და დაშლილი ოჯახი, ან საგვარეულო კვლავ ერთდება, მამულს აერთებს და საერთო მეურნეობის წარმოებას იწყებს. ამასთანავე სახლის, ან გვარის უფროსს ირჩევენ, რომელიც ძველი დროის მამასახლისის მსგავსად საერთო საქმეებს ხელმძღვანელობს და არი-

გებს. სწორედ ასეთ პირობებში და ამ გზით გვაროვნული წესწყობილება ერთხელ დაშლილი შეიძლება კვლავ განახლდეს და სოციალური ცხოვრების ისევ ძირითად მოვლენად და ქვეყნთხედ დაწესებულებად იქცეს. ამისთვის საკმარისი იყო მხოლოდ, რომ ის გაჭირვება და გვაროვნობის დაყოფის პროცესის შემაფერხებელი გარემოება შედარებით ხანგრძლივი ყოფილიყო. ასეთ მდგომარეობაში-კი ჩვენი ერი არა ერთხელ ყოფილა: საქართველოს პოლიტიკური ბედის ტრიალი მრავალჯერ ყოფილა უკუღმართი და სწორედ ამიტომაც გაყრილობის პროცესიც შეფერხებულა და შეყრილობა დაწყებულა. თუ ეხლა იმ გარემოებასაც გავიხსენებთ, რომ ძველადვე მაღალი კულტურის მქონებული ქართველი ერი იძულებული იყო თავის წინანდელ სამშობლოთგან დაძრულიყო და ახალი მიწაწყალი დაეპყრა, ადვილად წარმოიდგენთ, რომ ქ. წ. საუკუნეებშიც ჩვენი ერი შესაძლებელია არა ერთხელ იძულებული ყოფილიყო გაყრილობის პროცესი შეყრილობის პროცესზე შეეცვალა და თავდაცვის გულისათვის გვაროვნული წესწყობილება განეახლებინა. ამის შემდგომ ეგონებ უფლება უნდა გვქონდეს ვთქვათ, რომ ადვილი შესაძლებელია სტრახონის დროინდელი საქართველოს გვაროვნული წესწყობილება პირველადი არ იყოს¹.

¹) აღსანიშნავია, რომ შეყრილობის პროცესი ჩვენ დროშიაც ყოფილა და შეყრილობის წიგნის წერა სოფლად ეხლაც ცოდნიათ. გ. ჩიტაიამ ერთი ამნაირი საბუთის პირი 1926 წელს გადმოშვა, რომელიც ამ მხრივ საგულისხმოა და აქვე სრულად მომყავს. გ. ჩიტაიას ამ პირობის წიგნის გარდმონაწერისათვის დიდ მადლობას მოვახსენებ. აი თვით ეს თანამედროვე შეყრილობის წიგნი სიტყვა-სიტყვით:

• ედებთ

პიროვნობის ხელწერილს ჩვენ გორის მაზრა ახალქალაქის თემის ამავე თემის სოფელ გრაკალში მცხოვრებნი ნინია სუარისძე და მისი შვილები ვანო და ნიკო და სვიმონი ესე მამა შეილიანათ ოთხივე პირნი მაზედა ეხლა შავერთ-დით 1924 წ. იანვრის 3 დღესა როგორც ყოფილა ძველათა და ამითა ედებთ პიროვნობის ხელწერილსა ორივე პირნი ვიპაც ოჯახში ამოგვანდეს სიმტყუენე და ლალატი ეს მტყუენი პირნი გავიდეთ ცარიელზედა წილიდანა და მტყუენს პირს არ გავვიდეს საჩუვარში რაზედაც ევმოწმებით ერთი მეორეს ჩვენის საყუთაოის ხელის მოწერიდა.

1. ვანო სუარისძე
2. + + ნინია სუარისძე
3. + + ნიკო სუარისძე
4. + + სიმონ სუარისძე

§ 4. ცოლქმრობისა და ქორწინების წესები საქართველოში.

ამ საყოფადღებო საკითხის შესასწავლად უძველეს ძეგლებში ჯერ მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება; მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტი და სხვადასხვა წყაროებში გაფანტული ცნობები არსებობს. ამასთანავე ცნობები სხვადასხვა დროისაა და ამიტომ ცოლქმრობისა და ქორწინების წესების განვითარებისა და ისტორიის სხვადასხვა საფეხურებს ეხება. ამის გამო მთლიანი სურათის აღდგენა ამ მასალების მიხედვით შეუძლებელია.

ზოგმა მათგანმა თავისი ველურობით შეიძლება სიძველისა და პირველყოფილობის შთაბეჭდილებაც მოახდინოს, მაგრამ ნამდვილად ზოგჯერ პირველყოფილი იქ არაფერია. მაგ. მე-XV ს. დამდეგს აღმოსავლეთში და საქართველოშიაც ნამყოფი გერმანელი ტყვედ ჩავარდნილი მეომარის ჰანს შილტბერგერ-ის მოგზაურობის აღწერილობაში სხვათა შორის ნათქვამია, რომ ქართველებსა (die Georigiter Kurtzy) და ოსებს (die Jassen Ass) იმგვარადვე როგორც სომხეთში (in Ermenia) ასეთი ქორწინების წესები აქვთ: როდესაც მშობლებს თავის შვილისათვის საცოლოდ ქალწულის მოყვანა სურდათ, მაშინ საცოლოს დედას პირობას ადებინებდნენ, რომ მისი ასული მართლაც ქალწული იყო. ქორწილის დროს ქალიშვილებს საცოლო სიმღერით საქორწილო ოთახში მიჰყავთ. ამის შემდგომ საქმრო ყმაწვილი კაცებითურთ მოდის ამოწვდილი ხმლით, იქვე მაყრიონითურთ ჯდება და დიდი ლხინითა, ცეკვითა და სიმღერით ქამა-სმას შეექცევიან. ასე რომ დროს გაატარებენ, მერმე საქმრო საცოლოსთან შეჰყავთ და ყველანი დანარჩენნი გადიან. შემდეგ მისი ძმა, ან ერთი მახლობელ მეგობართაგანი ოთახის კარებს ხმალამოწვდილი სდარაჯობს, სანამ საქმრო ადგება. თუ საცოლო ქალწული არ გამოდგა, მაშინ დედას აცნობებს. საქმროს დედა რომ თავის მეგობრებითურთ სარეცელთან მოვა, ზეწარს გაშინჯავენ და თუ იქ არაავითარ ისეთ ნიშანს არ შეამჩნევენ, რომელიც ქალწულს უნდა ჰქონდეს, მაშინ ყველანი დაღონდებიან. მეორე დღეს რომ საცოლოს დედამა ქორწილში მოვლენ, საქმროს დედა ერთ ძირგახვრეტილ სასმისს დაამზადებს და როცა ღვინის დაღვვის ჯერი დადგება, ამ სასმისში ღვინოს ჩაასხამს ისე-ქი, რომ ნახვრეტი ქვეითგან თითით აქვს დაცო-

ვადგნეთ ამ პირობის ხელწერილს პეტრე ქავთარაძის თანადასწრებითა მიხეილ ქავთარაძის დასწრებითა რაზედაც ვემოწმებით ჩვენის საკუთარის ხელის მოწერითა მიხეილ ქავთარაძე

+++ პეტრე ქავთარაძე“.

ბილი, და საცოლოს დედას გამოსაცლელად მიაწვდის. ამ დროს, რაკი სასმისის გახერგეტილ ძირს ბითი მოშორდება და ღვინო დაიღვრება, საქმროს დედა საცოლოს დედას მიაძახებს: შენი ასულიც ასე მთელი აღმოჩნდაო. ეს რასაკვირველია საცოლოს ყველა მახლობლებისათვის მეტად სასირცხვილო იყო და საცოლოც ასეთ შემთხვევაში თავის მშობლებს უბრუნდებოდა ხოლმე (იხ. Hans Schiltbergers Reisebuch, გამოც. Dr. Walentin Langmantel-ის მიერ 1885 წ. Tübingen-ში, Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart CLXXII, — გვ. 98—99).

მთელი ამ ჩვეულების ველურობისდა მიუხედავად რასაკვირველია იგი ძველი არ უნდა იყოს. პირველყოფილ მდგომარეობაში ქალწულების ასეთი შემოწმება წარმოუდგენელი რამეა. აღსანიშნავია, რომ კორ. ბოროზდინს ამ ნაირი ჩვეულება სამეგრელოს ებრაელთა შორის მე-XIX ს-ში აღწერილი აქვს და იმასვე მოთხრობილი აქვს, რანაირი გაუგებრობა შეიძლება მომხდარიყო ასეთი უცნაური შემოწმების დროს და როგორ შეიძლებოდა სრულებით უმანკო ქალწული ტყუილ-უბრალოდ და სრულებით დაუმსახურებლევ გაწბილებულ-შერცხენილი ყოფილიყო. საცოლოს ქალწულების შემოწმების ჩვეულება და წესი ებრაელთა შორის მიღებული ყოფილა და მეორე მჯუღთა 22₁₃₋₂₁-შია აღწერილი, მაგრამ იქ ნათქვამია რომ, როდესაც საქმროს მხრით ბრალდება იყო ხოლმე წამოყენებული, თვით საცოლოს ფიზიკური მდგომარეობის შემოწმება მოხუცებულთა და მოსამართლეების წინაშე უნდა მომხდარიყო. რათგან ზემომოყვანილი ცნობის გარდა სხვაგან არსად ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება და პირვანდელიც იგი შეუძლებელია ყოფილიყო, გამოსარკვევია საითგან, სახელდობრ ებრაელთაგან, თუ არა, და როდის უნდა ყოფილიყო შეთვისებული ეს უცნაური ჩვეულება. ჰანს შილტბერგერის აღწერილობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ის, რაც ბოროზდინს მე-XIX ს. შუაწლებში სამეგრელოს ებრაელთა შორის უნახავს, უკვე მე-XIV-XV ს. ყოფილა საქართველოში, ოსებსა და სომხეთშიაც.

ყველა ცნობები ქორწინების წესების შესახებ ჩვენ მხოლოდ იმ დროითგან მოგვეპოვება, როდესაც საქართველო უკვე გაქრისტიანებული იყო. ქრისტიანობამ-კი ბევრი წარმართობის წესები ამოფხრა და თავისი შემოიღო. სხვათა შორის ცოლქმრობისათვის ქრისტიანობამ საეკლესიო ლოცვა-კურთხევა, გვირგვინთა კურთხევაც აუცილებელ პირობად გაჰხადა. ამ გარემოებამ ქორწინების ზოგი ძველი წესები შესცვალა და ამით მათ პირვანდელი თვისებები დაუკარგა.

მაგრამ ხალხი დიდ ხანს საეკლესიო გვირგვინთა კურთხევას ცოლ-ქმრობისათვის თავისთვის სავალდებულოდ არ სთვლიდა.

საეკლესიო ქორწინება და ჯვარისწერა რომ ქართველ ხალხს ქრისტიანობის ხანაშიაც აუცილებელ წესად არ მიაჩნდა, ეს სამთავნელის სარგოს გარიგების 1459 წ. და წილკნელის სარგოს გარიგების 1669 წ. წიგნებითგანა ცხადადა ჩანს. სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნში მაგ. ნათქვამია: „უქთუ ჯ^რდაუწერელად კაცმა ცოლი დააორსულოს, გ (3) ძროხა მიაართვას“ სამთავნელს ამ დანაშაულობის საზღაურადო, ხოლო „უქთუ მღელმან ორსულს ჯ^ი დასწეროს, გ (3) ძროხა მიაართვას, თუ იცოდეს, თუ არ იცოდეს: ა: (1) და მექორწინემ: გ: (3) ძროხა მიაართვას“-ო.

წილკნელის სარგოს გარიგების 1669 წ. განახლებულ წიგნშიაც სწერია: თუ ვინმე „ჯვარდაუწერელი ცოლთან დაწვეს, საკანონო ცხვარი ორი და ხარი ორი აძეს“-ო (საისტ. მოამბე 1925 წ. II, 15₁₀₋₁₁). ქვემოთ ახალუბის შესახებ დებულებაში ეს ცნობა აზნაირად არის გამოთქმული: „თუ ჯვარდაუწერელს დაუწვეს, საკანონო ძროხა ერთი“-ო (იქვე 17₃₃₋₃₄).

მაგრამ ქრისტიანობის გავლენით შეცვლილ ქორწინების ზნეჩვეულებებსა და წესებში ბევრი რამეა შენახული, რაც შორეული წარსულის ნაშთს წარმოადგენს და ცოლქმრობის დამყარების ძველის-ძველი წესების ისტორიის ერთ-ერთი საფეხურის დამახასიათებელია. ამიტომ მკვლევარი ვალდებულია ყველა, მცირეოდენი ცნობებიც-კი გამოიყენოს, რომელიც ამ საკითხის გაშუქებას ცოტად თუ ბევრად ხელს შეუწყობს. ისტორიულად ცნობილ ხანაში ქალის წაგვრით, ანუ მოტაცებით ცოლად შერთვა უწესოება და დაუკანონობად ითვლებოდა და ქართული სამართალი ასეთ მოვლენას ებრძოდა ხოლმე თვით ისეთ ხანაშიაც-კი, როდესაც საქართველოს პოლიტიკურ დასუსტებას ქვეყნისა და ხალხის კულტურული დაქვეითება მოჰყვა. სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის უძველესს, 1459 წ. დაწერილ ნაწილში ნათქვამია: „შევიყარენით ჩუპნ ცხრაზმის კევისა სამისავე კევის კრებულნი და მამასახლისნი და ესე პირა მოვაკსენეთ სამთავნელსა და ჯა ომფორსა: დღეს ამას უკანით რამანცა ხუცესმან ანუ სვნდიკონოზმანთა ანუ მეყვისთა ანუ უწესოდ მიტაცებულთა ანუ გვრგვინნი აკურთხნეს, ანუ ჯ^ი დასწერნეს, ანუ სარჯულო დაუმალოს, რაც ეპრიანებოდეს დააურვებინოს, და შუა ვერცა პატრონი შემოუვიდეს, ვერცა ქვეყანა“-ო. ამავე ძეგლში.

ამ საგანსე ქვევითაც არის ორჯერ საუბარი და იქ ასე სწერია: „უკ¹თუ უკ²რმო (sic) დედაკაცი მოიტაცოს ცოლად, ბ (2) ძროხა მიაროს“ სამთავნელს დანაშაულობის სახლაურადო, ხოლო „უკ¹თუ მღელმან ამგვარად მოქმედს (sic) კაცთა ჯ¹ი დასწეროს, განიკუპთოს“-ო. მაგრამ ამ ცნობებითგანაც ჩანს, რომ წაგვრის წესი ოდესღაც ქართველ ერსაც უნდა სცოდნოდა, როგორც სრულებით ბუნებრივი ჩვეულება.

მე. V ს. ქართველ ისტორიკოსს იაკობ ხუცესს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება, რომელიც ქორწინების მაშინდელი ქართული ზოგი წესების აღდგენის საშუალებას გვაძლევს. მას სახელდობრ აღნიშნული აქვს, რომ, როდესაც ვაზრქენსა და მისი მეუღლის შუშანიკის შორის სარწმუნოებრივ ნიადაგზე მომხდარი განხეთქილების გამო საცოლქმრო მეუღრო ცხოვრება შეირყა, შუშანიკმა ქმრისაგან განშორებისათვის ვაზრქენის სახლი მიატოვა და სხვაგან გადავიდა, ქმარმა, რაკი დარწმუნდა რომ მათი ცოლქმრობა უკვე შეუძლებელი იყო, შუშანიკის მოძღვარს იაკობ ხუცესს მოუწოდა და თურმე შემდეგი უთხრა: „უწყია, ხუცეს, მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა? და ჩემი სამკაული მას არა დაუტეო, ოდეს იგი არა ჩემი ცოლი არს: იპოოს ვინმე რომელმან განკაფოს იგი. მივედ და მომართუ იგი ყოველივე რააცა რაა არს“-ო (წამებაა შუშანიკის 10, § VII, 6—10). ვაზრქენის ამ სიტყვებითგანა ჩანს რომ მას თავის დროს ცოლისათვის სამკაული და სხვაც ბევრი რამე („ყოველივე რააცა რაა არს“) მიუერთმევია, რომელიც მის ცოლს შეიძლება ჰქონოდა, სანამ მის ცოლობას სწევდა, ხოლო როდესაც საცოლქმრო კავშირი დაირღვეოდა, ქმარს შეეძლო იგი ჩამოერთვა. აქ რომ უბრალო სამკაულზე არ იყო საუბარი, არამედ საქმროს საცოლოსთვის მისართმევე ნივთებს ეხებოდა, ვაზრქენის დართული სიტყვებითგანაცა ჩანს: მას უთქვამს, რომ სხვა ვინმე აღმოჩნდება, როგელიც ამ ნივთებს მოიხმარებსო. ცხადია აქ მეორე საცოლო იგულისხმება, რომლის შერთვასაც ვაზრქენი აპირებდა და რომლისათვისაც მას წესისაებრ საჩუქრები უნდა მიერთმია. ამ გარემოებას იაკობ ხუცესის მიმდევნო მოახსრობაც ადასტურებს. როდესაც მოძღვარს შუშანიკისათვის ყველა ეს ნივთები გამოურთმევია და ვაზრქენისათვის მიუტანია, „მან მიიღო ჩემგან, აღიხილა და იპოვა ყოველი გებულად და კუალად თქუა: „მერმეცა იპოოს ვინმე, რომელმან ესე შეიმკოს“-ო (იქვე 10, § VII, 14—16). აქეთგან ცხადი ხდება,

რომ ეს ის ნივთებია, რომელიც საცოლოსა და ცოლს უნდა მიჰრთმეოდა.

იაკობ ხუცესის ზემომოყვანილი ცნობის მთელი შინაგანი მნიშვნელობის გასაგებად ქართული ძველი ქორწინების წესების ცოდნაა საჭირო, რომელთა დალაგებული აღწერილობა ერეკლე მეფისძეს ვახტანგ ბატონიშვილს აქვს. მისი სიტყვით ოდეს დაამტკიცებდნენ ვინმე ვისასმე სასძლოდ თვისად მოყვანად, წარუგზავნიდნენ ქალსა მას შეძლებისაებრ ნიშნად სამკაულთა ძვირფასთა... და მითანისა ჟამსა დასდებდნენ ოქროსა ანუ ვერცხლისა სინსა ზედა სამკაულსა სასძლოსა და ეგრეთ მიაართვიან ქალსა მას" (გვ. 11).

თვით ქორწილის დროსაც, როცა ჯვარის წერითგან სახლში დაპრუნებულა მეფე-დედოფალი და მექორწილენი დალოცვასა და სადღეგრძელოებს მორჩებოდნენ, „ადგების ეჯიბი მეფისა ორასა შიშვლისა კლმითა და მდივანმან ანუ მწიგნობარმან ეინმე წარუკითხის ნუსხა ქალსა მას ქრმისა თვისისაგან მიცემულთა სოფელთა ნუსხა პირბადის ასახდელად. შემდგომად მივიდის ეჯიბი, დაუჩოქის კრძლებითა და აჰხადის პირბადე სძალსა მას. შემდგომად წარმოდგების საშუალ მდივანი ანუ მწიგნობარი ვინმე და წარიკითხის, რასაცა ქალს მას გაატანდინა ზითად" (ბატონიშვილი ვახტანგ. ისტორიებრი აღწერა 15).

ქორწინების წესის ამ აღწერილობაში ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ საცოლოსთვის პირველად სწორედ საქმროს უნდა მიერთმია სამკაული-საჩუქარი, ისევე ქონება და მხოლოდ ამის შემდგომ საცოლოს მზითვესაც ჩამოსთვლიდნენ ხოლმე. ამგვარად პირველად საქმროს მიჰქონდა საცოლოს ოჯახში ქონებრივი საჩუქარი ქალისათვის. „ქართველი ერის ისტორიის" მე-IV წიგნის პირველ ნაწილში ბიზანტიის ჟუანასკნელი კეისრის მოციქულის ცნობა მაქვს მოყვანილი, რომელშიაც ჩვენი საკითხისათვის საქართველოს მეფის გიორგის ერთი საყურადღებო განცხადებაა აღბეჭდილი. მისი ასულის ბიზანტიის მეფისათვის საცოლოდ მოზოვნელ დესპანისათვის გიორგი მეფეს განუცხადებია: ჩვენი ქვეყნის ზნეჩვეულებების თანახმად საქმროს მოაქვს საცოლოსთვის ქონება და არა საცოლოს საქმროსთვის, ამიტომ მე ჩემს ასულს მზითვეს ვერ გამოვატან. მაგრამ სხვაფრივ ქონებრივად უზრუნველვყოფო (იხ. გვ. 44—45). აქაც მაშასადამე გარკვევით არის ნათქვამი, რომ ქართული ქორწინების წესი პირველად სწორედ საქმროს ავალებდა საცოლოსათვის ქონების მითანას. მზითვეი საქართ-

ველოში მე-IX ს-შიც უკვე იხსენიება და თვით ტერმინი უკვე დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება, მაგრამ მაინც ჯერ საქმრო იყო მოვალე, რომ ქალისათვის საჩუქარი მიეტანა და ალბათ სწორედ ამასვე გულისხმობდა გიორგი მეფე, როდესაც ქართულ ზნე-ჩვეულებაზე ლაპარაკობდა.

ეს გარემოება არ ქანჯელო ლამბერტისაც აქვს მე-XVII ს. სამეგრელოს აღწერილობაში აღნიშნული. მისი სიტყვით სამეგრელოში, ევროპაში მიღებული წესის მსგავსად, ცოლის შერთვის დროს მზითვეს არ დაეძებნენ: „კოლხიდაში ასე როდია, იქ ქალს არავეითარი ნზითევი ქმრისათვის არ მოაქვს.. სამაგიეროდ სასიძომ უნდა მიუტანოს ქალის მშობლებს დიდი საჩუქრები და მდიდრული ძღვენი... ეს ვალდებულებაა სასიძოსი, რომ მშობლებს უნდა მიუტანოს იმდენი საჩუქარი, თითქოს სასძლო მონა არისო და მის ფასს იხდის. ჩვეულებრივ საჩუქრად მოყავთ ხოლმე ძროხები და ხარები, ან ცხენები, ან ყმები ან და სხვა ამისთანები“ (სამეგრელოს აღწერა, აღ. ჭყონიას თარგ. 90).

ქორწილის ყოველივე ხარჯი სამეგრელოში სასიძოს უნდა გაეწია (იქვე 91). მხოლოდ ახალ ჯვარდაწერილთა ქმრისა და სიძის სახლში გასტუმრებისას ქალის მშობლები თავიანთ ასულს თან მოძრავ ქონებასაც ატანდნენ (იქვე 92—93), უეჭველია მზითვის მსგავსად.

არ ქანჯელო ლამბერტის თავის მოთხრობაში წამოსცდენია ის აზრი, რომელიც ადამიანს ამ ჩვეულების განხილვის დროს შეიძლება დაებადოს: საქმრო ამით „თითქოს ფასს იხდის“ საცოლოსთვის. დიახ, ის სწორედ ურვადი იყო, ქალის წამოყვანისათვის მირთმეული ქონებრივი საზღაური და იაკობ ხუცესის ცნობაშიაც ამავე ურვადის კვალი და ნაწილი უნდა ვივულისხმო.

ამას გარდა ქართული ქორწინების წესს დაცული ჰქონდა და ნაწილობრივ ეხლაც შენარჩუნებული აქვს ზოგიერთი ფრიად საგულისხმო ჩვეულებანი, რომელიც უძველესი დროის პირობების ანარეკლად უნდა მივიჩნიოთ. ბატონიშვილი ვახტანგის სიტყვით ჯვარის წერისათვის საცოლოს სახლში მიმავალ სასიძოს „მიუძღოდიან მოხელენი და მგალობელნი მაყრულისა თქმითა და კარგად შეკაზმილნი. და თვითცა და თანამყოლნიცა ისხდებოდიან ცხენთა ზედა ვითა შორს მიმავალნი, ეგრეთ ახლოს“ (ისტორიებრი აღწერა 12). ეკლესიაში მიმავალ მეფე-დედოფალს „წა-

რუძლიან ყოველნი ქვეითად და ეგრეთვე მგალობელნი თქმითა მაყრულისათა. ქალსა მას გაყვის მდადი ქალნი მრავალნი და მაყარა და ნათესავნი“ (იქვე 13). მეფე-დედოფალი რომ ჯვარის წერის შემდგომ „გამოვლენ ეკლესიით, მაშინ ეჯიბი სიძისა და მაყარი სძლისა ორნივე ამოიღებდენ ხმალთა და მიაბჯენდენ კარსა ეკლესიისასა და მის ქვეშ განვლიდენ სიძე და სძალი“ (იქვე 13 - 14).

აღსანიშნავია, რომ საქმროს საჩუქრისა და პირბადის ასახდელად ძღვენის ნუსხის წასაკითხად „ადგების ეჯიბი მეფისა ორისა შიშელისა კლმითა.“ და ნუსხის შინაარსის გამოცხადების შემდგომ „მივიდის ეჯიბი, დაუჩოქის კრმლებითა და აჰხადის პირბადე სძალსა მას“ (იქვე 15).

უქვევლია ამ საქორწინო ზნე-ჩვეულებაში დაცულია ცოლის წაგვარისა და მოტაცების ძველი წესები. აქ უკვე მხოლოდ სიმბოლური გამოხატულება იყო იმ ხანის სურათის, როდესაც საქმრო თავის საცოლოს მოტაცებით ირთავდა, როცა ის მართლაც იძულებული იყო ცხენოსანი და შეიარაღებული თანამებრძოლებითურთ შორს გზა გასდგომოდა, რომ ცოლი მოეყვანა, როდესაც ამოწვდილი ხმლები მშვიდობიანი ქორწილის მარტო მხატვრული ფერადოვნების სამკაული-კი არ იყო, არამედ მართლაც აპრიალეებული ხმლების ტრიალი სწარმოებდა. ჰანს შილტბერგერის ზემომოყვანილი აღწერილობითგანა ჩანს, რომ ხმალამოწვდილი მაყრიონის თანხლების წესი უკვე მე-XIV ს-ში და რასაკვირველია ამაზე მრავალი საუკუნით უწინარესაც მშვიდობიანი ქორწინების მხოლოდ უბრალო ჩვეულება-ლა იყო. ამგვარად, თუმცა ქართველმა ერმა მაღალი კულტურული წარმატების წყალობით წაგვრის წესის განვითარების საფეხური დიდი ხანია განვლო, მაგრამ იმ დროინდელი წესების ნაშთი და კვალი ქორწინების მერმინდელ ზნე-ჩვეულებებში მაინც შერჩა.

პეტრე ქართველის ასურულ ცხოვრებაში ქართველ მეფეთა შესახებ მოყვანილ ცნობებითგანა ჩანს, რომ სამეფო საგვარეულოში მახლობელ ნათესავთა შორის ქორწინება აკრძალული არა ყოფილა და ეს „ენდოგამია“ ალბათ სპარსული მაზდეანობის გავლენის შედეგი უნდა იყოს: იქ როგორც ვიცით, დაძმათა შეუღლება-კი ნებადართული და ასე გასინჯეთ ღვთისნიერ საქციელადაც-კი იყო აღიარებული. რომელი ისტორიკოსი ტაციტუსი მოგვითხრობს, რომ ფარ-

სმანს (ფარასმანეს) იბერთა მეფეს ძმა ჰყავდამიჰრდატი (მითრიდატეს), რომელმაც რომაელთა დახმარებით სომეხთა სამეფო ტახტი დაიპყრა, და ამ მიჰრდატს ცოლად თავისი ძმისწული, ფარსმანის ასული ესვაო (Annales, XI, 44, 46) და ამ ცნობითაც მტკიცდება, რომ იბერიაშიც შესაძლებელი ყოფილა და ნებადართული ასეთ მახლობელ ნათესავთა შეუღლება, როგორიც არიან ბიძა-ძმისწული. კონსტანტინე პირველის (912 — 959) მოწმობითაც ქორწინება სახლისკაცთა შორის საქართველოში დიდებულთა საგვარეულოებში იმის დროსაც-კი ჩვეულებადა ჰქონიათ (De administrando imperio, cap. 45, ed. Bonnæ p. 197).

იოანე საბანისძესაც ერთი საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. მისი სიტყვით ნერსე ერისთავის ქართლითგან გაქცევის შემდგომ „წარმოაგლინა მაჰდი ამირა-მუმნმან ბრძანებითა ღმრთისაათა სტეფანოზ-ძე გურგენისი, დისწული ნერსისი, ნაცვალად დედის ძმისა თვისისა ნერსისა ერისმთავრად ქუეყანასა მას ქართლად. მაშინ მხიარულ იქმნა ნერსე, რამეთუ უფლებად იგი სახლისა მისისაგან არა განაშორა ღმერთმან“-ო (წამებაჲ ჰაბოხსი, 20). და ეს ცნობაც იმავე ზემოაღნიშნული დებულების დამადასტურებელი უნდა იყოს.

მაგრამ ენდოგამია მხოლოდ წარჩინებულ საგვარეულოებში იყო ხოლმე, საერთო მოვლენად იგი არ ყოფილა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმწერელს ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, რომელიც სწორედ ამ საერთო და უძველესი მოვლენის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. მისი სიტყვით, როდესაც აზომ არან ქართლისა მეფის ძემ ვითომც ალექსანდრე მაკედონელისაგან მცხეთა და მთელი ქართლი მიიღო, „ესე აზოჲ წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძეჲთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას“ (ე. თაყ. Опис. II, 709). ჯუანშერს კიდევ ნათქვამი აქვს, რომ ვახტანგ გორგასალის მამამ „მისცა ძე მისი ვახტანგ საურმაგს სპასპეტსა საზრდოდ, რამეთუ წესი იყო, რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდინან“-ო (ცა მჟსა ვხტნგისი *301, გვ. 121). ამავე თხზულებაში ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ „მოკულა საურმაგ სპასპეტი მამა-მძუძე ვახტანგისი“ (იქვე *303, გვ. 123).

რაქდენის წამებაშიც მოთხრობილია: „წესი იყო მაშინ სპარსთა შორის, ვითარცა ჩუენ ქართველთა შორის, რომელსა ამა-მძუძედ უკმობდეს... მეფემან ვახტანგ... მოიხოვია ცოლად

ასული იგი (სპარსთა მეფისა), რომლისადა მამა-მძუძე ქმნილიყო სანატრელი იგი“ რაქდენ (მ. ჯანაშვილის Опис. III, 152 და 153).

როგორ უნდა გაეიგოთ ზემოთყვანილი ცნობები და რას უნდა ჰნიშნავდეს „მამა-მძუძე“? ტერმინი „მამა-მძუძე“ საბა ორბელიანსაც მოეპოვება ლექსიკონში და განმარტებული აქვს როგორც „კაცი გამზრდელი“ და ამის დამამტკიცებელ საბუთად 4 მეფეთა X, § 1-ს ასახელებს. მაგრამ შესატყვის ადგილას ბატ: ბაქარის გამოცემაში „მამა-მძუძე“ არ არის, არამედ „მზრდელნი“-ა. საბას როგორც ეტყობა დაბადების თარგმანის ისეთი რედაქცია ჰქონია, რომელშიაც ამ ადგილას ტერმინი „მამა-მძუძე“ ყოფილა ნახმარი.

მამა-მძუძეობის არსებობას საქართველოში მე-V ს. ისტორიკოსის იაკობ ხუცესის სიტყვებიც ადასტურებენ. მისი სიტყვით შუშანიკმა სიკვდილის წინ „მოუწოდა ეპისკოპოსსა მისისა სახლისასა აფუცს და მადლსა მისცემდა მის მიმართ მოწლებისა მისისათვის ვითარცა მამას და მამამძუძესა“ (21₂₄₋₂₅). ამავე ავტორს ნახმარი აქვს მეორე ტერმინიც, რომელიც ამავე აღზრდილობის წესთან არის დაკავშირებული. იაკობ ხუცესი ამბობს, რომ „პიტიახშმან გამოარჩია ძუძუძსმტე მისი (ე. ი. შუშანიკისა) საყუთარი, რაჟთა მოიყუანოს იგი ტაძრად“ (16₃).

ტერმინი „მამა-მძუძე“-ს არსებობა „დედა-მძუძე“-ს არსებობას გვაუფლისებებიანებს, რათგან ამ სიტყვის შინაარსი რასაკვირველია დედაკაცს შეჰყვინის და არა მამაკაცს. საისტორიო ძეგლებში „დედა-მძუძე“ ჯერ არსადა ჩანს, მაგრამ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს ეს სიტყვა და ასე აქვს განმარტებული: „დედა-მძუძე მზრდელი ქალი“აო და ამის საბუთად დასახელებულია 4 მეფეთა XI, 2. ბატონიშვილ ბაქარის გამოცემაში ნათქვამია: „იოსაბეს ასული მეფისა იორამისა და ოქოზიასი შეირთო იორია, ძისა ძმისა თვისისა და მოიპარა იგი საშუალისაგან ძეთა მეფისათა მოწყუდელთა იგი და ძუძუს-მტე მისი“-ო (4 მეფეთა XI, 2). ამგვარად დედამძუძეს მაგიერ იქ „ძუძუს-მტე“ სწერია, რომელსაც სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს და როგორც ს. ორბელიანის ლექსიკონში განმარტებულია „სძის მოზიარე“, ანუ ერთი ძუძუს გამოზრდილ პირებს აღნიშნავდა. დაბადების ბერძნულ თარგმანში შესატყვის ადგილას რ. ჯანაშვილი „ჰე ტროფოს“-ისა, ხოლო სომხურ თარგმანში *դասիս* „დაძეა“-ის ხმარება ცხად-ჰყოფს, რომ ჩვენი სახელოვანი ლექსიკოგრაფის ცნობა სწორეა და ქართულ თარგმანშიაც აქ თავდაპირველად მართლაც „დედა-მძუძე“ უნდა ყოფილიყო და არა

„ძუძუს-მტე“. რათგან ზემომოყვანილი ბერძნულიცა და სომხური სიტყვები აღმზრდელსა და ძიძას ნიშნავს.

ეხლა რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ზემომოყვანილ ცნობას დაეუბრუნდეთ, მისი დედაზრის გავება გავგვიადვილდება. უცნობი მემატიანის სიტყვით ქართველთა თავდაპირველ სამშობლოთგან აზერ-კავკასიაში „რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“ წამოსულან და საქართველოს მთელი მერმინდელი მკვიდრი მოსახლეობა მათგან წარმომდგარა. მოსახლეობის ამ ორ ჯგუფს შორის მკვიდრო დამოკიდებულება: რვა სახლს, ანუ საგვარეულოს ჰყავს თავისი „ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“. ეს იმას ნიშნავს, რომ როგორც ისტორიკოსი ჯუან შერის სიტყვით ვახტანგ გორგასლის დროინდელ საქართველოში „წესი იყო, რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდიან“ და ასეთი აღმზრდელი სახლის უფროსს „მამა-მძუძე“ ეწოდებოდა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ს აღმწერელს ამიერ კავკასიაში გადმოსახლებული მკვიდრი საგვარეულოების შორის არსებული დამოკიდებულება ამ გვარადვე ჰქონდა წარმოდგენილი. მაშინდელსა და ვახტანგ გურგასალის დროინდელ მდგომარეობას შორის ამ ორ ისტორიკოსთა შეხედულობით ის განსხვავებაა, რომ რაც მე-V ს-ში მხოლოდ მთავართა და წარჩინებულთა სახლების ურთიერთ დამოკიდებულებას ახასიათებდა და მამა-მძუძეობა მაღალი წოდების წრის ფარგლებში-ღა იყო მოქცეული და მისი მოქმედების ასპარეზი მარტო იქ-ღა იყო შერჩენილი, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორს ქართველთა მთელი ძველი მოსახლეობის საზოგადოებრივ წესწყობილების საერთო მოვლენად ჰქონდა მიჩნეული: მაშინ მარტო მთავრის შვილები-კი არა, არამედ რვა-ვე საგვარეულოს ყველა შვილები ათი სხვა საგვარეულოს სახლში უნდა ყოფილიყვნენ აღზრდილნი, რომელთაც სახელად „სახლნი მამა მძუძეთანი“ ჰრქმევია.

ამ ქართველი ერის სოციალური ცხოვრების საერთო მოვლენას ღრმა ფესვები უნდა ჰქონოდა გადგმული, თუ რომ მერმინდელ ისტორიკოსსაც მისთვის გვერდი ვერ აუქცევია და მისი აღბეჭდვა აუცილებლად დაუნახავს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის შესახებ მას რაღაც საგულისხმო ძველი წერილობითი, თუ ზეპირი წყარო უნდა ჰქონოდა.

ამ მამა-მძუძეობის ჩვეულებას მაინც ჩაკვირება და განმარტება სჭირდება. რამდენადაც მემატიანე 10 „მამა-მძუძეთა“ საგვარეულო სახლზე ლაპარაკობს, აქ რასაკვირველია პირვანდელი ცხოვრების ამ

მოვლენის უკვე მკრთალ ანარეკლთანა გვაქვს საქმე, რასთან თითქოს უფრო ბუნებრივია და სწორეც იქმნებოდა ამ სახლებს „დედა-მძუძეთა“ სახლების სახელი რქმეოდა: გაბარებული ბავშვები ძუძუს ამ სახლის დედისას სწოვდნენ. მაგრამ ამისდა მიუხედავად „მამა-მძუძეთა სახლი“ ძველია და რეალური შინაარსის მქონებულიც არის.

ამ დროს, როგორც ეტყობა, უკვე მხოლოდ ჩვეულებად ქცეული ძველი სოციალური ცხოვრების ძირითად მოვლენასთან ჰქონდა საქმე მე-VIII ს. მემპტიანეს, მაგრამ ჩვეულებათაშიც მისი პირვანდელი სახეობის დანიშნულების განკერძოება შეიძლება. მამა-მძუძეთა წესი იმ მთავარ დებულებათა და დამყარებული, რომ მამის ღვიძლი-შვილი თავის მამის ოჯახში და საგვარეულო სახლში არ შეიძლება ყოფილიყო, გაზრდილიყო და თვით ძუძუც-კი ეწოვა. ის უეჭველად სხვა საგვარეულოს სახლში სწოვდა ძუძუს, იქ იზრდებოდა და როდესაც წამოიზრდებოდა, მხოლოდ მამის შვილი იყო თავისი ღვიძლი-მამის საგვარეულოსა და სახლში. აღსანიშნავია, რომ თუმცა მას დედა აწოვებდა ძუძუს, მაინც ამ აღმზრდელ სახლს დედა-მძუძე სახლი-კი არა, არამედ „მამა-მძუძეს სახლი“ ეწოდებოდა. ამ გვარად სოციალური ცხოვრების ამ ინსტიტუტის აღმნიშვნელი ტერმინის მთავარი საკითხი და აზრი ბავშვის მამისადმი (და არა დედისადმი) დამოკიდებულების გამოხატვაა.

ამ ტერმინის უკანასკნელი ჩამონაკეთილობის ხანაში უკვე ისეთი მდგომარეობა უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც ბავშვი იქ იმყოფება, სადაც მამაა: სახლი და მამა ერთი მეორისაგან განუყრელი ცნებაა. მაგრამ პირვანდელი ცხოვრების ამ მერმინდელ გამოხატულებაში ისე არ იყო, არამედ ყოფილა ხანა, როდესაც ისეთი ჩვეულება სუფევდა რომ ბავშვი ცხოვრების აქ აუცილებელი წესისდა თანახმად თავის ღვიძლ-მამასთან არ იზრდებოდა, არამედ სხვა საგვარეულოში და იქ მის აღმზრდელს „მამა-მძუძე“ ეწოდებოდა.

ეხლა რომ მამა-მძუძეთა სახლების წესის წარმოშობის საფუძვლის გამორკვევას შევუდგეთ, ჯერ უნდა ამ ჩვეულების დედააზრს მივაქციოთ ყურადღება. ხოლო თუ მამა-მძუძეობას ამ თვალთსაზრისით მივიუდგებით, მაშინ, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ცხადი გახდება, რომ ეს წესი აღმოცენებულია იმ ძირითად რწმენაზე, რომ ბავშვი თავის მამის საგვარეულოსა და სახლში არ სწოვს ძუძუს და არც იზრდება. ის მხოლოდ შემდეგში, უკ-

ვე წამოსრდილი, შედის თავისი საკუთარი მამის სახლსა და საგვარეულოში.

მარტოის გარემოებაც, რომ მამა-მძუძეობა სახლობრივ, ანუ საგვარეულოებს ეწოდებოდაო და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმწერელს იგი მთელი ქართველი ერის სოციალური ცხოვრების ბუნებრივ გამოხატულებად ჰქონია წარმოდგენილი, ამ მამა-მძუძეობის წესის უაღრეს მნიშვნელობასა და სიძველეს ცხად-ჰყოფს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესი თავდაპირველად ცხოვრების იმ უცილობელ კანონად ყოფილი მოვლენის ანარეკლს წარმოადგენს. როდესაც ბავში თავისი ღვიძლი მამის სახლსა და საგვარეულოში არამც თუ არ იზრდებოდა, არამედ არც იზადებოდა აქ მას ღვიძლი მამა გვერდით არ ჰყავდა, არამედ დედა, რომელიც მაშინ აგრეთვე ჯერ კიდევ თავისი ქმრის ოჯახში არ იმყოფებოდა, არამედ თავისსავე საგვარეულოში რჩებოდა.

რაკი მაშინ ბავშვს ძუძუს მისივე დედა აწოებდა, ამიტომ მას რასაკვირველია „დედა-მძუძე“ არც ესაქიროებოდა და ამგვარი ტერმინი მაშინ არც შეიძლება ყოფილიყო. სამაგიეროდ ასეთ პირობებში, როდესაც ბავში დედის საგვარეულოში იზრდებოდა. მისი აღზრდელი და მფარველი მამა-კაცი დედის მახლობელი მამრობითი სქესის ნათესავები, დედის ძმა და სხვები იყვნენ, ისინი ამ ბავშვს აღზრდა--ზრუნველობის მხრივ მამობას უწევდნენ და სწორედ ამიტომ ღვიძლი მშობელი მამისაგან გასარჩევად მას „მამა-მძუძე“ ეწოდა. ამგვარად ტერმინი „მამა-მძუძე“ მეროვე ტერმინ „დედა-მძუძე“-ზე აღრიზდელი უნდა იყოს იმ ნაირადვე, როგორც მერმინდელი მოვლენაა, როდესაც შეილს ძუძუს უკვე საკუთარი დედა აღარ აწოებდა, არამედ სხვა, რომელსაც მშობელი დედისაგან განსარჩევად „დედა-მძუძე“ ეწოდა.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, მამა-მძუძეობის წესი ცოლქმრობის ამაზე უწინარესი ხანისა და ისეთი წესის არსებობას გვაგულისხმებინებს, როდესაც მარტო ბავში-კი არ იზრდებოდა თავის მამის საგვარეულოსა და სახლის გარეშე, არამედ როდესაც თვით მისი დედაც, ქმრის ცოლი ჯერ კიდევ ქმრის საგვარეულოსა და სახლში შესული არ იყო და ცოლად ქცევის შემდგომაც ისევ თავის საგვარეულოს წიაღში რჩებოდა. ამ გვარი ცოლქმრობის წესი კი იმ ძირითად მოძღვრებაზეა დამყარებული, რომ

მამაკაცს თავისი საცოლო და ცოლი შექველად სხვა საგვარეულოში უნდა მოეძებნა და სხვა საგვარეულოთგან უნდა ჰყოლოდა: ასეთ ცოლქმრობის წესს, როგორც ცნობილია, ექსოგამიის წესი ეწოდება და ქართველი ერის ეს, დაწესებულია უძველეს ხანაში მაშასადამე ექსოგამიის წესზე ყოფილა დამყარებული.

ნათესაობის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინების აგებულობისა და პირველადი მნიშვნელობის ანალიზი ამაზე უფრო შორსა და საუკუნეთა სიღრმის წყვედიაღში განკვერტის საშუალებას გვაძლევს, თანაც ცოლქმრობისა და ქორწინების წესების უძველესი საფეხურის გათვალისწინებას გვიაღვილებს, მაგრამ ამისთვის მეტად რთული ლინგვისტური წინასწარი კვლევა-ძიებაა საჭირო, რომ ამ საკითხზე აქ მსჯელობა შესაძლებელი იყოს, მით უმეტეს, რომ ამ ფრიად მნიშვნელოვანი პრობლემის შესახებ განსაკუთრებულ მონოგრაფიაში გვექნება საუბარი.

თავი V.

სახელმწიფო წესწარმოება.

§ 1. მეფე და მეფის ხელისუფლების საფუძველი.

ამ საკითხის შესასწავლადაც ჩვენ ხელთ თითქმის მხოლოდ აღმოს. საქართველოს შესახებ მოგვეპოვება საკმაო ცნობები, რომ საფუძვლიანი მსჯელობა შესაძლებელი იყოს. დასავლეთი საქართველოს აღწერილობა ამ პრობლემის შესასწავლად სანდო მასალებს არ გვაძლევს, მაგრამ, რის შესახებაც ცნობებია, ის ქვემოთ მოყვანილი იქნება.

სტრაბონის აღწერილობითგანა ჩანს, რომ აღმოს. საქართველოს მთელი მოსახლეობითგან განირჩეოდა და გამოყოფილი იყო ის წრე, რომლითგანაც მეფეს ირჩევდნენ, ან სვამდნენ ხოლმე. ხოლო რათგან ამავე ავტორის ნათქვამი აქვს, რომ მეფედ ისეთ პირს ირჩევდნენ ხოლმე, რომელიც გარდაცვლილი მეფის შემდგომ მახლობელობითა და წლოვანობით ყველაზე უფროსი იყო, აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მახლობელობა ნათესაობის თვალსაზრისით უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი, მაშასადამე ის წრე, საითგანაც იბერიის მეფეს ირჩევდნენ, უნდა იმ სოციალურ ერთეულად ვიგულისხმოთ, რომელიც ნათესაობას წარმოადგენდა და ნათესაურ კავშირზე იყო დამყარებული.

ლი. უფრო ბუნებრივია ვითიქროთ, რომ ეს წრე და ნათესაური კავშირი ერთი გარკვეული საგვარეულო უნდა ყოფილიყო, რომელიც ეგების რამოდენიმე შტოდ იყო დაყოფილი. მაშასადამე საფიქრებელია, რომ იბერიის, ანუ აღმ. საქართველოს სათავეში სამეფო საგვარეულო მდგარა.

მეფის ხელისუფლების დამკვიდრების წესი სტრაბონს მკაფიოდ აქვს აღწერილი:

მეფედ იმასა სვამდენ, ვინც საგვარეულოში წინანდელი მეფის ყველაზე მახლობელი იყო ნათესაობითა და წლოვანობით კიდევ უხუცესი. მაშასადამე მეფის ხელისუფლება არ შეიძლება რომ მამის შემდგომ მის უფროს, ან რომელსამე სხვა შვილს მიეღო, რათგან ის საგვარეულოში ყველაზე უფროსი არ იქნებოდა. ამგვარად მეფის ხელისუფლების მემკვიდრეობის წესი აღმოს. საქართველოში პირდაპირი მემკვიდრეობის წესი არ ყოფილა და პირმშობობის კანონზე-კი არა, არამედ უხუცესობის კანონზე ყოფილა დამყარებული.

რა წოდებულება უნდა ჰქონოდა საქართველოს მეფეს? თუ გავიხსენებთ, რომ იგი მეფის საგვარეულოს უხუცესი იყო, საფიქრებელია, რომ მას იგივე სახელი უნდა ჰქმეოდა, რომელიც გვარის უფროსს ეწოდებოდა, ე. ი. მამასახლისი. (რასაკვირველია, ჩვეულებრივ გვარის უფროსთა და სხვა ხელისუფალთაგან განსარჩევად მის წოდებულებას ამას გარდა რაიმე განმასხვავებელი დანართი სახელიც უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველსაც სცოდნია, რომ საქართველოს უზენაესს საკეთმპყრობელს და მმართველსა და საკვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლებსაც ქართულად წინათ „მამასახლისი“ ეწოდებოდათ. ეს ცნობა მას რომელიღაც ძველი ქართული წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული, მხოლოდ ქრონოლოგიურად ეს მოვლენა შეცთომით მერმინდელად და ვითომც არეულობის დროინდელად მიუჩნევია. მას სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „არა-ვინ იყო მათ (ე. ი. ქართლოსიანთა) შორის უწარჩინებულეს და უსახელოვანეს, არამედ ადგილითი-ადგილად შავადნი (ე. ი. მეთაურნი) იჩინიან. ხოლო, რომელიც იყვის მცხეთას, იგი იყვის ყოველთა მათ სხვათა ზედა. და არცა სახელეოებოდა მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდა და იგი იყვის მაზავებელ და ბქე სხუათა ქართლოსიანთა, რამეთუ ქალაქი მცხეთა

განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთასა და უწოდდეს დედა-ქალაქად“ (ცა მეფეთა *107, გვ. 8, სადაც ტექსტს $1\frac{1}{2}$ სტრიქონი აკლავ, შეად. ქცა ზ. კიკ. 24).

მცხეთის მამასახლისი, ვითარცა ქვეყნის უზენაესი ბატონ-პატრონი, ჩვენ ისტორიკოსს მოხსენებული ჰყავს თორქთა აღმოს. საქართველოში დასახლების შესახებ ცნობაშიაც: ისინი „მოვიდეს მცხეთას სახლი რვა და ეზრახნეს მამასახლისსა მცხეთისასა, აღუთქუეს შეწევნა სპარსთა ზედა. ხოლო მამასახლისმან მცხეთელმან აუწყა ყოველთა ქართუელთა და ინებეს მეგობრობა მათ თორქთა“ (იქვე *125, გვ. 12).

მაგრამ, როგორც ლ. მროველის ცნობითგანა ჩანს და შემდეგში სხვა წყაროების მოწმობითაც დაერწმუნდებით, მამასახლისი მართო მეფეს-კი არა, არამედ თემისა და თემის, ქალაქისა, დაბისა და საგვარეულოს მმართველსაც ეწოდებოდა სახელად. ბუნებრივად იბადება საკითხი, თუ როგორ უნდა გაერჩიათ ქვეყნისა და სამეფოს უზენაესი გამგე საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებისაგან. ლ. მროველის სიტყვით საქართველოს სამეფოს საქეთმპყრობელს „მცხეთის მამასახლისი“ უნდა ჰქმედოდეს და თითქოს სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო მისი სხვებისაგან გამარჩეველი წოდებულება. ეს ცნობა რომ მთლად უსაფუძვლო არ უნდა იყოს, ამას ერთი ანალოგიური მოვლენაც გვაფიქრებინებს. ქართული ეკლესიის საქეთმპყრობელსაც ქართლისა კათალიკოზის სახელის გარდა მცხეთისა კათალიკოზიც ეწოდებოდა. მაგრამ მაინც დაუჯერებელია, რომ მცხეთისა მამასახლისის სახელის გარდა აღმოს. საქართველოს უზენაეს გამგეს თავისი განსაკუთრებული წოდებულება არ ჰქონოდა. ქართული ეკლესიის საქეთმპყრობელის მსგავსად შეუძლებელია მას ქართლისა მამასახლისი ჰქმედოდა, რათგან იბერიის სამეფოში ქართლი თუმცა უდიდეს, მაგრამ მაინც ერთად-ერთ შემადგენელ ნაწილს არ წარმოადგენდა. საკუთრივ ქართლის გარდა ჰერეთი და მესხეთიც იყო. ამიტომ არის რომ „ქართლისა მამასახლისი“ ქართლის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლის სახელი იყო.

სრულუფლებიანი ხელისუფლების მქონებელს ქართულად „კელმწიფი“ ეწოდებოდა და შემდეგში, მაგ. XI—XIII სს-ში საქართველოს მეფესაც მართლაც ხელმწიფეს ეძახდნენ. იქნებ იბერიის მეფეს „მცხეთისა მამასახლისი“-საც ხელმწიფეს უწოდებდნენ? საეჭვოა, რათგან უძველეს ქართულ ძეგლებში, მათ შორის საღმრთო წერილის უძველეს თარგმანშიც, „კელმწიფე“ არას დროს მეფეს არ ჰწოდებდნენ. „კელმწიფე“, როგორც თვით ამ ტერმინის აგებულობითგან

ნა ჩანს, ისეთ პირსა ჰნიშნავს, რომელსაც „ეელი“, ე. ი. უფლება „მწიფე“ ანუ სრული აქვს. ამგვარად „ეელმწიფე“ სრულუფლებიანს, უფლების მქონებელს უდრის იმისდა მიუხედავად, თუ ვინ იყო ეს პირი. მაგ. იაკობ ხუცესის სიტყვით, როდესაც ვარსკენ პიტია-სშის გამაზდიანების გამო მისმა ცოლმა შუშანიკმა წარმართ ჰქმართან ერთად ყოფნა აღარ მოისურვა და სხვაგან გადავიდა, ვარსკენს უთქვამს: „რახსა ეელიწიფე ჩემზედა ცოლმან ჩემმან ესევეითარისა საქმედ“ო (გვ. 5, IV, 12-14), ე. ი. ჩემ ცოლს რა უფლება ჰქონდა ესრე მოქცეულიყო? ესტათე მცხეთელის მარტვილობის ავტორის ცნობითაც მცხეთაში მცხოვრებ სპარსელს ხელოსნებს მცხეთის ციხისთავისათვის უთქვამთ: „აქ არის კაცი ერთი ჩუენისა რჯულისა განი... აწ შენ მოუწოდე და ჰკითხე, რამეთუ ამას ქალაქსა შინა ეელმწიფე ხარ“ო (საქართ. სამოთხე 313), ე. ი. ამ ქალაქში შენ სრული ხელისუფლება გაქვსო, ხოლო როდესაც ამ მცხეთის ციხისთავს დასმენილი პირი დაუბარებია და საქმე გამოუძიებია. მას თურმე განუცხადებია: „ამის კაცისა პატიუი (ე. ი. დასჯა) მე არა რაჲ ეელმეწიფეების არცა აღბმა ძელსა, არცა პყრობილება“ო (იქვე 314), მისი არს ციხეში ჩასმისა და არც ჯვარზე აღბმის უფლება არა მაქვსო. ზემონათქვამითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ „ეელმწიფე“ იბერიის მეფის განმასხვავებელ წოდებულებად შეუძლებელია ყოფილიყო.

ეხლა თუ გავიხსენებთ, რომ ქვეყნის უზენაესი გამგისა და ბერძნული ქაზაიჯი: „ბაზილეუს“-ისა და სომხური *խաყაიკ* „თავადორო“-ისა და *արქაიკ* არქა-ს ერთადერთ აღმნიშვნელ ტერმინად და შესატყვისობად „მეფე“ იყო, რომელიც თავდაპირველად „მეფე“-დ გამოითქმოდა და იწერებოდა (იხ. მათე 18₂₃, 21₆, 22₇, 25_{34,40}, 27_{11,37,42} — მარკოზ 15_{29,36,42} — ლუკა 19₄₇, 23_{2,36} — იოანე 12₁₃, 18₂₇, 19_{3,12,11}). ხანმეტ ტექსტებში ამ სახითვე გვხვდება, მაშინ შეიძლება დავასკვნათ, რომ იბერიის მეფეს თავდაპირველად საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე და გვარის უფროსი მამასახლისებისაგან განსარჩევად ალბათ „მეფე“ მამასახლისი“ ერქმოდა, რომლისგანაც შემდეგში მართივად „მეფე“ და შემდეგ მეფე წარმოსდგა. აღსანიშნავია, რომ შემდეგ ხანაშიაც, მაგ. XI ს-ში, როდესაც საქართველოს მეფის ხელისუფლება, როგორც „ქართული სამართლის ისტორიის“ II წიგნში დავრწმუნდებით, სულ სხვა წიადაგზე აღმოცენდა, საქართველოს მეფე ვითარცა სამეფო საზღოებისა და საგვარეულოს უფროსი, იმავე დროს მამასახლისადაც ითვლებოდა. ამ გარემოებას ბაგრატ IV საკუთარი სიტყვები ცხად-ჰყოფენ, რომელიც მას ოპიზის სიგელში

აქეს ნათქვამი: თუმცა დავა მიჯნაძოროელებმა მოიგეს, მაგრამ ოპიზარნიც რომ გულნატკენი არ დარჩენილიყვნენ, ამიტომ „რათამცა ოპიზარნიცა გულსავე ევენ... თავსავე ჩემსა დავათმინე: ავილე სამამასახლისოსა სამსახურებელისა ჩუენისაგან სოფელი ბარევანი და მივეც ოპიზართა“-ო (სქს სძქლნი II, 4). მაშასადამე ამგვარად, როგორც სამეფო სახლობის წევრებს „უფლისწულები“ ეწოდებოდათ და მათ სამფლობელოს „საუფლისწულო“ ერქვა, ისევე უნდა დავასკვნათ, რომ რაკი მეფის პირად კერძო საკუთრებას „სამამასახლისოა სამსახურებელი“ ჰქმევია, თითონ ისიც მამასახლისად ყოფილა მიჩნეული.

§ 2. მეფის ხელისუფლების უხუცესობით დამკვიდრების წესის დამადასტურებელი ცნობები

სტრაბონის საუცხოვო აღწერილობა იმ დროინდელი იბერიისა, რომელიც ზემოთ იუა მოყვანილი, ძვირფასს ცნობებს გვაძლევს სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესრიგის შესახებ. იქ, როგორც ვიცით, ნათლად არის აღნიშნული, რომ მემკვიდრეობის რიგი პირდაპირი-კი არ იყო, მამის შემდგომ მეფობის უფლება შვილზე პირშმოობის წესით კი არ გადადიოდა, არაქედ წლოვანობასა, უფროსობაზე და მსოფიანებაზე, უხუცესობაზე იყო დამყარებული: განსვენებული მეფის შემდგომ ვინც სამეფო საგვარეულოში ყველაზე უფროსი იყო ხნიერებით და ყველაზე მახლობლად ითვლებოდა, იმას ეკუთვნოდა კიდევ იბერიის სამეფო ტახტი.

ფრიად საყურადღებო საგანია, გამორკვეულიყო, რამდენად დასტურებენ სტრაბონის ამ ცნობას ქართული საისტორიო წყაროები? ლეონტი მროველის თხზულება ამ საკითხის გადასაწყვეტად საჭირო მასალებს არ გვაძლევს, „მქცაქა“ს მატიანეში -- კი მოიპოვება ბერძენთა გამოჩენილ გეოგრაფის სიტყვების სიმართლის დამამტკიცებელი ცნობები. სამწუხაროდ ამგვარი ცნობები მატიანეს თავითგანვე არ იწყება, დასაწყისში მეფეთა ნუსხა მეტად მოკლეა და სიტყვა ძვირი, ისე რომ იქ მეფეთა ჩამომავლობა -- ნათესაობაზე მემატიანეს ერთი სიტყვაც არ წამოსცდენია. მხოლოდ მირიანის შემდგომ არის აღნიშნული ისიც მხოლოდ ზუთი მეფის ნათესაობა და სწორედ ეს ცნობებია ჩვენთვის საყურადღებო. „მქცაქა“ს მატიანე ამტკიცებს, რომ მირიან მეფის გარდაცვალების შემდგომ „დაჯდა მეფედ ბაკურ ძე რევისი“ (Опис. II. 719). ჩვენ ვიცით შატბერდისეული წაწინის ცხოვრებით, რომ მირიანს ჰყავდა შვილი, მაგრამ მაინც სამეფო ტახტზე ის-კი არ ასულა, არამედ „ბაკურ ძე

რევისი“. დასახელებულს შატბერდისეულ ცხოვრებაში მირიანის შვილი იწოდება რევად (Опис. II, 804), მაგრამ ქელიშისეულში იგი „რევასად“ (ibid.), ესე იგი რევაზად, არის მოხსენებული. თუნდაც რომ ამ შემთხვევაში შატბერდისეული ცხოვრების ცნობა უფრო სწორე იყოს, მაინც მგონია ეს ბაკური მირიანის შვილის შვილი-კი არ უნდა იყოს, — იმიტომ რომ მაშინ გაუგებარი იქნებოდა რატომ არ ავიდა სამეფო ტახტზე მირიანის ძე, თუ რომ მის შვილის შვილს გამეფება შეეძლო, — არამედ მირიანის ძმა უნდა ყოფილიყო, რევის (ან როგორც „მქცა ქა“ მატიანეში ალბათ შეცოთომით სწერია ლევის „ლევ მამაჲ ქ“ (27 მეფის) მირიანისი“) ძმ.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ როცა „მოკუდა რევ“, მის მაგიერ ტახტზე „დაჯდა მეფედ ძმაჲ მისი თრდატ“ (Опис. II, 720) და არა ძე მისი. უფრო მეტი მნიშვნელობა შემდეგს ცნობასა აქვს, რომ „შემდგომად მისა (ესე იგი თრდატისა) დადგა ვარაზბაკურ მეფედ“ (იქვე II, 720) და არა შვილი მისი, რომელიც სამეფო ტახტს ელირსა მამის შემდგომ-კი არა, არამედ მხოლოდ მაშინ, როცა ვარაზბაკური მიიცვალა. სწორედ „მისა შემდგომად მეფობდა ბაკურ ძმ თრდატისი“ (იქვე II, 720). დასასრულ ბაკურის „შემდგომად მეფობდა ფარსმან დისწული (ძმისწული?) თრდატისი“ (იქვე II, 721). სამწუხაროდ აქა სწყდება მემკვიდრეობის ცნობები მეფეთა ნათესავობრივობაზე, მაგრამ ზემო მოყვანილი მაგალითებიც ნათლად ამტკიცებენ, რომ მეფობის უფლება პირდაპირი მემკვიდრეობის წესრიგით-კი არ გადადიოდა მამისაგან შვილზე, პირმშობის წესით-კი არა, არამედ ყოველთვის წლოვანობით უფროსზე ანუ უხუცესობით, მაგალითად განსვენებულ მეფის ძმაზე. როგორც ქვემოთ გამოჩვენებული იქნება „მქა ქა“ მატიანეს მეფეთა ნუსხა სწორე და სრული არ არის, მაგრამ მაინც მატიანეს ზემოაღნიშნულს ცნობებს მეფეთა ნათესაობაზე დიდი მნიშვნელობა აქვს: საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესრიგი იმდენად შეთვისებული და ძვალ-რბილში ჰქონია გამჯდარი, რომ მაშინაც-კი, როცა მეფეთა ჰერმარტის ნუსხის შესადგენად ღირსეული მასალები არ მოეძებნებოდა, მას სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესი არ დაჰვიწყებია.

სტრაბონის სიტყვების სრულს ჰერმარტებას ამტკიცებს მეტადრე მე-VI-ე საუკ. დამდეგს ასურულად დაწერილი პეტრე იბერის ანუ ქართველის ცხოვრება (იხ. რ. რააბეს გამოცემული Petrus der Iberer გვ. 10). ეს თხზულება ასურულად როგორც ამ ცხოვრების ქართულ თარგმანითგანა ჩანს (ნ. მარრი. ცხოვრება პეტრე ივერისა, Палест.

сборник. № XVI, т. II, гл. XXV და 51) პეტრე ქართველის მოწოდების
 საქარია ქართველისავე მიერ ყოფილა დაწერილი: „მე გლახაკი მო-
 წათე მისი ქართლითგანვე უქანა შეუდგე წმიდასა მას, ვიდრე მიც-
 ვალუბადმდე მისა; ამისთვისცა აღწერე ცხოვრება მისი და სასწაულ-
 ნი თვალითა ჩემითა ხილული და ყურითა სმენილი“-ო, ნათქვამია იქ
 (იქვე 51). მაშასადამე ჩვენ ხელთა გვაქვს თანამედროვეს მიერ დაწე-
 რილი ნაწარმოები, რომელსაც თუმცა რ. რაბაგის მიერ გამოცე-
 მულს ასურულს ცხოვრებაში სამწუხაროთ უკვე თავდაპირველი სახე
 შეცვლილი აქვს (ნ. მარრი, იქვე გვ. XXII XXIII და XXXII—
 XXXVI), მაგრამ მაინც შიგ ძვირფასი საისტორიო ცნობები არის შე-
 ნახული. ცხოვრების პირველ ნაწილში მოთხრობილია და ჩამოთვლი-
 ლი პეტრე ქართველის ჩამომავლობა და ნათესავობა, ხოლო რაკი
 იგი სამეფო საგვარეულოს წევრი იყო, ამიტომ იქ აღნუსხულია ქა-
 რთველ, ივერთა მეფეთა სამი თავობა. სამწუხაროდ, ასურულ დედანში
 სახელები ცოტა არ იყოს დამახინჯებულია და ბოლოშიაც თვითეულ
 სახელს ბერძნული დაბოლოება „ოს“ აქვს მიმატებული. პეტრე ივერის,
 ანუ ქართველის ერისკაცობის სახელად თურმე ყოფილა „ნბრნევიოს“¹
 (ცა, გვ. 4) „ნბრნევიოს“ (იქვე, გვ. 86), რაც შეიძლება სხვადასხვა ნაი-
 რადაც იყოს წაკითხული: ან „ნაბარნუგიოს“ (გერმან. თარგ. 14), ან
 „ნაბრონუგიოს“ (იქვე), ან ნიბარნევიოს, ნიბრანუგიოს და სხვა. ქარ-
 თველ მთარგმნელს ამის მაგიერ „მორვანოზი“ უწერია (გვ. 5). რომე-
 ლია სწორე, ჯერ ამის თქმარ შეიძლება იმიტომ, რომ თუმცა ნ.
 მარრისა არ იყოს, იქნებ ასურელ გადამწერს მისთვის უცნობი
 სახელი „მორვანოზ“, ანუ „მურვანოზი“ დაემახინჯებინა (ცხოვრება
 პეტრე ივერისა, XXVIII—XXIX), მაგრამ ესეც-კია რომ სამაგიეროდ
 ქართულ თარგმანშიაც, რომელიც პავლე ხუცესსა და დეკანოზს შე-
 უსწორებია (ცა, 53—54), სწორედ შესავალი და მეტადრე მეფეთა
 საკუთარი სახელები გადაუკეთებია. ამასთანავე მას თვით შესავალიც-
 კი იმდენად გადაუსწორებია, რომ მეფე მირიანისა და წა ნინოს
 შესახები ცნობები ჩაურთავს: ასურულ დედანში-კი არც ერთი, არც
 მეორე მოხსენებული არ არის (შეად. ასურული ცა, 4 — 16, გერმ.
 თარგ. 14 — 24 ქართულ ცას, გვ. 3—10). ამიტომ იქნებ სწორედ ასუ-
 რულში იყოს შენახული პეტრე ქართველის ერის კაცობის სახელის
 მართლწერა. მაინც და მაინც სხვათა სახელები ასურულში უკეთესად
 არიან შენახული, ვიდრე ქართულში. რაკი პეტრე ქართველის ყმა-

¹) სახელების ასურული ტრანსკრიპცია ვერ მოგვეყვას, რადგანაც სტამბაში
 სათანადო შრიფტი არ აღმოჩნდა.

წვილობის სახელი ჩვენი კვლევის საგნისათვის არა გვქირდება, ამიტომ მისი მართლწერის საკითხს ალარ გამოვეკიდებით.

პეტრე ქართველის მამა ყოფილა „ბუსმპრიოს“ (ასურ. *ḫ* 5, 15 და 16), ან „ბუსსურიოს“ (ასურ. *ḫ* 5, გვ. 86). თავდაპირველად იქნებოდა: „ბუსმპრიოს“. თუ ბერძნულ დაბოლოვებას „ოს“-ს მოვაკევით, დარჩება „ბუსმირი“, ან „ბუსმიპრი“ ბუზმიპრი, სპარსული საკუთარი სახელია, რომელიც საქართველოშიც მიღებული ყოფილა; ეს სახელი ჰრქმევია მაგ. ქართლის მთავარს (*ḫ* 134). „ბუზმილ“-ადვე იწოდება ევსტათე მცხეთელის ერთი მეტომეთაგანი. პეტრე ქართველის მამა ბუზმიპრი იბერთა მეფედ ყოფილა (ასურული *ḫ* 5, 16; თარგმ. 15, 24). პეტრეს მამის მამას, პაპასაც, თურმე „ბუზმიპრი“ რქმევია (იქვე ასურ. *ḫ* 5 და 86; თარგმ. 15 და 84), მაგრამ ის მეფედ არ იხსენიება. პეტრე ქართველის მამის მამას ბუზმიპრს ცოლად ჰყოლია ქალი, რომლის სახელის ასურული დაწერილობა (*ḫ* 5, 15) შეიძლება წაკითხული იყოს სხვადასხვა გვარად: „ოსდუქტია“-დაც და ასე კითხულობს რ. რააბე (თარგმ. 15), „ეესდუქტია“-დაც, „ავსდუქტია“-დ, „ავსდუქტია“-დ და სხვანაირადაც იმისდა მიხედვით, თუ რა ხმოვნები უნდა მისდევდეს თანხმოვნებს. ამ სახელის მეორე ნაწილი უდრის სპარსულს „დუხტ“-ს, რომელიც ფაჰლავრში ქალიშვილისა პნიშნაედა და ფაჰლავრი დედათა საკუთარი სახელების მეორე შემადგენელ ნაწილად იყო ხოლმე, როგორც მაგ. აზარმიდუხტ, ორმიზდუხტ, პეროზდუხტ და სხვა. ქალთა ამგვარად ნაწარმოები საკუთარი სახელები საქართველოშიც იყო მიღებული, როგორც მაგ. მიჰრანდუხტი, ვახტანგ გურგასალის და და მეფე არჩილის ასული და გურანდუხტ დედოფალი.

პეტრე ქართველის დედას და ბუზმიპრ მეფის თანამეცხედრესა ჰრქმევია „ბაკურდუქტია“ (ასურ. *ḫ* 5 და 12, თარგმ. 15 და 20), ანუ ბაკურდუხტი. როგორც ცხოვრებაში აღნიშნულია, ბაკურდუხტი ყოფილა ბაკურ მეფის ასული (ასურ. *ḫ* 5, თარგ. 15), რაც თვით სახელშივე არის გამოთქმული. დედის მხრივ პეტრე ქართველის პაპა ყოფილა მეფე „ბაკურიოს“ (ასურ. *ḫ* 5, 7 და 8, თარგ. 15, 16 და 17), ანუ ბაკური, რომლის თანამეცხედრესა რქმევია „დუქტია“ (ასურ. *ḫ* 5 და 7, თარგ. 15 და 16) ანუ დუხტი. ბაკურ მეფეს ჰყოლია ძმა „არსილიოს“ (ასურ. *ḫ* 5, 8, -თარგ. 15 და 18) არჩილი, რომელიც აგრეთვე მეფედა მჯდარა. ნუსხა რომ სრული იყოს, უნდა კიდევ გავიხსენოთ, რომ პეტრე ქართველის მამის მამის ბუზმიპრის თანამეცხედრეს ძმა ჰყოლია, რომლის სახელი ყოფილა „ფარსმანი“

(„ფარასმანიოს“ ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15). ეს ფარსმანიც სამეფო ტახტზე ასულა (იქვე).

ეხლა გამოსარკვევია, თუ ვინ როდის და ვის შემდგომ მეფობდა. როგორც თვით ცხოვრებითგანა ჩანს, ყველაზე უწინ ბაკურს, „დიდს ბაკურს“ (ც^ა 5, 7 და 8.-თარგ. 15, 16, 17) უმეფენია. ბაკურის მეფობის დროს განსაზღვრა დაახლოვებით შეიძლება: ის პირველი მეფე იყო ივერიაში, რომელმაც თითონაც ქრისტიანობა მიიღო და მთელი ერიც ქრისტიანობისადმი მოაქციაო, ნათქვამია ასურულს ცხოვრებაში (გვ. 5, თარგ. 15).¹ ხოლო ამ მიხედვით მარცელინის თხზულებით ჩვენ ვიცით, რომ 361 წ., როდესაც ჰრომელებს სპარსთა მეფის ლაშქრობის შიში ჰქონდათ და ამისგანომეზობელი მეფეების გულის მოგებას, განსაკუთრებით-კი სომეხთა და ივერთა მეფეების თავიანთკენ მიმხრობასა სცდილობდნენ ბრწყინვალე სამოსლებითა და მრავალგვარი საჩუქრებით, მაშინ ივერთა სამეფო ტახტზე თურმე უკვე მირიჰანი (ლათინურად მერმინდელ გადაწერთა შეცთომით სწერია „მერიზანეს“) იჯდა (*Rerum gestarum libri quae supersunt, lib. XXI, cap. 6, § 7; В. Латышев. Известия etc. II, 324*). მაშასადამე ყოველ შემთხვევაში 360 წ. მოყოლებული შეუძლებელია ბაკური იბერიაში ისევ მეფედ ყოფილიყო. ყურადღების ღირსია, რომ პეტრე ქართველის ცხოვრების აღმწერი, თვით ქართველივე, მირიჰანს სრულებით არ იხსენიებს. შესაძლებელია, ამგვარი უცნაური დუმილი იმით აიხსნებოდეს, რომ ავტორი ცნობებს ყველა მეფეებზე-კი არ მოგვითხრობს, არამედ მარტო პეტრე უფლისწულის პირდაპირ ნათესავობაზე, და იქნებ მირიჰანი ამ შტოს არ ეკუთვნოდა. მირიჰანის მეფობამ, როგორც სჩანს დიდ ხანს არ გასტანა, 368 წელს იბერიის ტახტზე მეფედ საურმაგი მჯდარა (*Am mianus Marcellinus Res gestae, L. XXVI, 21, -ლათინურ II, 332*), საურმაგი ვგონებ 374 წ.-საც მეფედა ყოფილა, მაგრამ ამ მიხედვით მარცელინის სიტყვით ამ დროს იბერია უკვე ორად ყოფილა გაყოფილი (იხ. ქართ. ერის ისტორია).

არკადი კეისრის დროს (395—408) იბერიაში სამეფო ტახტზე ასულა ფარსმანი, რომელსაც ჯერ არკადი კეისარი თურმე დიდს პატივსა სცემდა, მას პირველი ადგილი ეკავა და სპასალარად იყო, მაგრამ მერმე, როცა გამოაშკარავდა, რომ კეისრის თანამეცხედრეს ევდოქსიას ჰყვარობდა, და დედოფლის მრუშება გამოემჯღაღნა, გაი-

¹) საკითხი პირველი ქრისტიანი ქართველი მეფის შესახებ დაწერილებით „ქლ ერის ისტორიის“ I წიგნის ახალ გამოცემაში იქნება განხილული.

ქცა თავის სამშობლოში და შემდეგ იბერიაში გამეფდა. იგი რომაელებს ჰმტრობდა. ამისათვის მან თეთრი ჰონნები გამოიყვანა და მიუსია რომაელების ქვეშევრდომებს (ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15). რაკი ევდოქსია 404 წ. გარდაიცვალა, ამიტომ ფარსმანის დაბრუნება სამშობლოში და გამეფება დაახლოვებით 395—404 წ. შუა უნდა მოჰდარიყო. როდემდის იმეფა ფარსმანმა, არც ეს ვიცით.

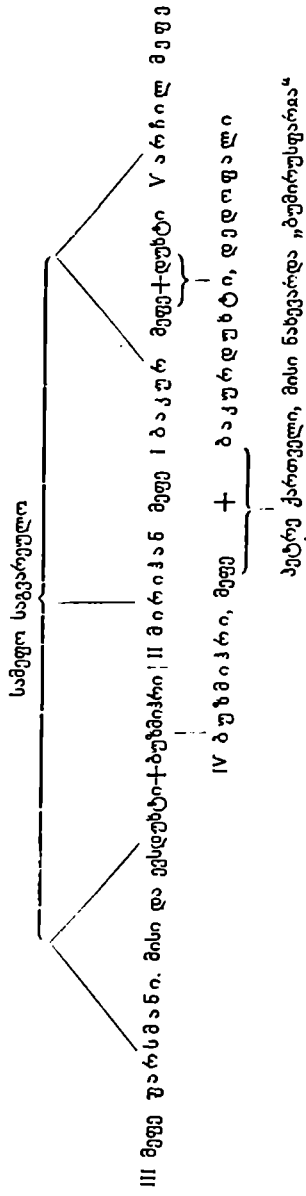
თევდოსი II კეისრობის დროს.კი (408—450) იბერიის მეფედ უკვე პეტრე ქართველის მამა ბაკურ მეფის სიძე, მისი ასულის ბაკურდუხტის მეუღლე ბუზმიჭრი იყო (ასურ. ც^ა 16, 5 და თარგ. 24 და 15). როდის გამეფდა იგი არა ჩანს, მხოლოდ ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ თევდოსი კეისარი მრავალგზის სთხოვდა მეფე ბუზმიჭრს თავისი ძვირე წლოვანი შვილი მისთვის მძევლად გამოეგზავნა და ბოლოს მეფე იძულებული იყო კეისრის დაჟინებული თხოვნა აესრულებინა და თავის თორმეტი წლის შვილი თევდოსი II-ისა და მის თანამეცხედრე ევდოქსიასთვის გაეგზავნა კონსტანტინეპოლში (ასურ. ც^ა 15—16, თარგ. 23—24). რაკი თევდოსი II-ემ ევდოქსია მხოლოდ 421 წ. შეირთო, ხოლო მელანიას ქართველი უფლისწული 424 წ. ბიზანტიაში დახვდა (ასურ. ც^ა 29, თარგ. და შესავალი 10, შგნ.) ნაშასადამე 421—424 წ. ბუზმიჭრი მეფედა მჯდარა. ხოლო ამ დროს კეისართან მძევლად მოყვანილი პეტრე ქართველი 12 წლისა ყოფილა და რაკი ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ თევდოსი მრავალგზის სთხოვდა შვილს მძევლადო და ამასთანავე შეუძლებელია სამის წლისაზე ადრე განეზრახა კეისარს ბავშვის ძევლად წაყვანა, ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ბუზმიჭრი, თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში დაახლოვებით 413—416 წ. უკვე მეფედ უნდა ყოფილიყო. შვილის მძევლად გასტუმრების შემდგომ როგორც ჩანს დიდხანს აღარ დასცლია სიცოცხლე.

როდესაც პეტრე ქართველი მონაზონად შემდგარა, მაშინ იბერიაში მეფედ უკვე მისი დედის მამის ბაკურის ძმა მოხუცებული არჩილი ყოფილა. თავის ძმისწულის შვილის განთქმული ასკეტიკური მოღვაწეობით გახარებულმა არჩილ მეფემ ეპისტოლე გაუგზავნა და მისი სულისათვის მეოხება სთხოვა (ასურ. ც^ა 10, თარგ. 19). ხოლო პეტრე ქართველის მოქალაქობის აღმწერი ამბობს, რომ ქართველ უფლისწულს მონაზონობა ოცი წლისას მიუღია (იქვე 33 და თარგმ. 37), ქართულ თარგმანში „ოც და ხუთნი წელნი“ არის მოხსენებული (ნ. მარრის გამოც. გვ. 14), მაგრამ ეს მისი ალკეციის თარიღი-კი არ არის, არამედ მისი გულმოდგინე მონაზონური მოღვაწეობისა: მამასახლისმა „აკურთხნა მონაზონად ...და უწოდა...

სახელი პეტრე... და წარიყუანნა მონასტერადვე და ილუწიდეს... ვიდრემდის წარკდეს ოცდახუთნი წელნი წმიდისა პეტრეს ცხოვრებისანი და ესოდენ ტანჯნა კორცნი თვისნი წმიდამან პეტრე ვიდრემდის დაშთეს ძუალნი ოდენ და ტყავნი“ (იქვე, 14--ასურ. ცა 34). ამგვარად ქართული თარგმანის მიხედვითაც გამოდის რომ პეტრე ქართველი უფრო წინათ აღკვეცილა და ამიტომ ბერად შედგომის ასაკად 20 წ. უნდა ეიცნათ, ხოლო 25 წლისა შესრულებულა, როცა მისი ასკეტიკური მოღვაწეობა უკვე განთქმული ყოფილა. სწორედ ამ ხნის განმავლობაში იქმნებოდა დაწერილი არჩილ მეფის ეპისტოლეც. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, 421—424 წ. პეტრე ქართველი 12 წლის ყმაწვილი ყოფილა, მაშასადამე დაახლოვებით 409—412 წ. უნდა დაბადებულიყო. ამიტომ პეტრე ქართველი ბერად დაახლოვებით 429—432 წ. უნდა შემდგარიყო, ხოლო განთქმულ განდევნილად იგი იქნებოდა 434—437 წ. ამგვარად შეიძლება დავასკვნათ, რომ 429—437 წ. დაახლოვებით იბერიაში მეფედ იჯდა არჩილი. პეტრე ქართველის მამა ბუზმიძრი გარდაცვლილა და მისი დაქვრივებული მეუღლე ბაკურდუხტი შვილთან აპირებდა იერუსალიმში წასვლას, მაგრამ პეტრემ განდევნილური სიმკაცრითა და გულქვაავობით დედის გულის ნატვრა უარჰყო (ასურ. ცა 12, თარგ. 20). აქეთგანა სჩანს, რომ არჩილი გამეფებულა ბუზმიძრის მეფის გარდაცვალების შემდგომ. ზემომოყვანილი გამოანგარიშების შემდგომ იბერიის IV-- V ს.ს. მეფეთა ნაოესაური დამოკიდებულება აქვე დართული შტოს სახით წარმოგვიდგება (იხ. შტო). როგორც ამ შტოთგანა ჩანს მეფობის უფლების მემკვიდრეობის წეს-რიგი მართლაც პირდაპირი არ არის, არაჰედ გადადის მთელი სამეფო საგვარეულოს ამა თუ იმ წევრზე უფროსობის მიხედვით. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ ასურული ცხოვრების დამწერს აღნიშნული აქვს, არჩილი მოხუცებული იყო როცა მეფობა მიიღო (ასურ. ცა 5—6, 8, —თარგ. 15—16, 18), და როცა თევდოსი მცირემ პეტრე უფლისწულის ბერად აღკვეცის სურვილი შეიტყო წინააღმდეგა ჰაბუქს, ერმა, რომელმაც ეს ყმაწვილი მძევლად ჩამაბარა, რომ უკან მომთხოვოს, რაღა პასუხი გავცეო (ასურ. ცა 20, თარგ. 27). ამ სიტყვებითგანა ჩანს, რომ თუმცა უფლისწული მეფის-ძე იყო, მაგრამ მეფობა მამის შემდგომ მაინც და მაინც მას არა ჰკუთნებოდა და სამეფო ტახტზე მართლაც მისი პაპის (დედის მხრივ) ძმა არჩილი ასულა.

დასავლეთი საქართველოს, ე. წ. ლაზიკის სამეფოს მეფის ხელისუფლებისა და სოციალური წესწყობილების შესახებ სტრაბონს.

იბერიის IV - V ს. ს. მეფეთა გვაროვნობითი შტო (იხ. გვ. 180).

სამწუხაროდ არაფერი აქვს ნათქვამი და ამისგანამ ამ საკითხზე იმ დროისათვის არაფრის თქმა არ შეიძლება. მხოლოდ მერმინდელ ავტორს პრისკოს პანიელს აღნიშნული აქვს, რომ ლაზიკაში შესაძლებელი იყო მამასაცა და შვილსაც ერთსა და იმავე დროს ემეფნა (Πανήγιος Πανήγιος IV, 26.—ლათინურის Scyt. et Caucasica 840--1). მაშასადამე თანამოსაყდრეობის წესი ყოფილა. საფიქრებელია, რომ მოვლენა უზუცესობაზე დამყარებული ტახტის მემკვიდრეობის წესის დასარღვევად და პირშმოობის კანონის განმტკიცებისათვის ლაზთა მეფეთაგან გამოყენებული საშუალება უნდა იყოს. საეჭვოა, რომ იგი ძველი ჩვეულება ყოფილიყო.

დასავლეთ საქართველოშიაც, ლაზიკაშიც რომ სამეფო ტახტის დამკვიდრების კანონი პირშმოობის პრინციპზე არ ყოფილა დამყარებული და უზუცესობას ეყრდნობოდა, ამის დამტკიცება ისტორიული ცნობების საშუალებითაც შეიძლება. მაგ. ბიზანტიელ ისტორიკოსთა ცნობით მე-VI ს. მეორე ნახევარში ლაზიკაში მეფობდა წათე, რომელიც გაქრისტიანდა (იხ. ქლი ერის ისტ. I) შემდეგ პროკოპი კესარიელი ლაზთა მეფედ იხსენიებს ოფსიტე-ს გუბაზის ბიძას, ე. ი. წათეს ძმას (Προκόπιος Πανήγιος Πανήγιος, Ἀγῶν Πασιλευς, de bello Goth. I, 4, 9), მერმე გუბაზი გამეფებულა, წათეს შვილი (Agathias I, 3, გვ. 74—76 და Δεστυνιος Προκοπ. Κεσαρ. II, 117 შენ.). შემდეგ სამეფო ტახტზე წათე აღის, გუბაზის უმცროსი ძმა (Agathias I, 3, გვ. 81—89). ამ ლაზთა მეფეთა სიითგან ცხადადა ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც მამის შემდგომ სამეფო ტახტზე წისი შვილი-კი არ აღის, არამედ ძმა. მაშასადამე იქაც მემკვიდრეობის კანონი უზუცესობის პრინციპზე ყოფილა დამყარებული და ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც მეფის ხელისუფლება საგვარეულო წესწყობილების ნიადაგზე უნდა იყოს აღმოცენებული.

რაკი აღმოსავლეთიცა და დასავლეთი საქართველოც ისეთ ქ. წ. რომაელების პოლიტიკური გავლენის სფეროდ იქცნენ, მათი მფარველობის ქვეშე იმყოფებოდნენ, მათ ყმად-ნათიც სახელმწიფოებად გახდნენ. ხოლო შემდეგ მათი ადგილი ბიზანტიამ დაიკავა. მე-IV ს.-ითგან მოყოლებული სპარსეთი თანდათან აღმოს. საქართველოში გაბატონებას ცდილობს ჯერ ვითარცა მფარველი, შემდეგ როგორც დამპყრობელი. ამიტომ როგორც რომაელები და ბიზანტიელები, ისევე მათი მებრძოლები, სპარსელები, თავიანთი პოლიტიკის განსამტკიცებლად ცდილობდნენ, რომ საქართველოს სამეფო ტახტზე მათი მომხრე მჯდარიყო. ამ თავიანთი წადილის განსახორციელებლად ისინი არავი-

თარ საშუალებას არ ზოგადედნ, სხვათა შორის უფლისწულებიც მძევლად მიჰყავდათ და შემდეგ მათ გამეფებას ცდილობდნ (ამის შესახებ ცნობები იხ. ქლ-ი ერის ისტ. I-ში). ცხადია, რომ ასეთ პირობებში მემკვიდრეობის კანონის უზუცესობის პრინციპი არა ერთხელ დაირღვეოდა და პირმშობის პრინციპის განმტკიცებას ყოველნაირად ხელი შეწყობილი ექნებოდა.

ქართული სამართლის ისტორიის შემსწავლელს უნდა კარგად ჰქონდეს გათვალისწინებული ის ძირითადი განსხვავება, რომელიც I—VI სს-ისა და IX—XIII სს-ის საქართველოს სამეფოს შორის იყო: თუ I—VI სს-ში სამეფოს მთელი წესწყობილება და მეფისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეების ხელისუფლება გვაროვნულ წესწყობილების ნადაგზე იყო აღმოცენებული და მამასახლისობითგან წარმოიშვა და განვითარდა, IX—XIII სს. მეფის ხელისუფლება ერისმთავრობის ნიადაგზე აღმოცენდა და აღორძინდა. ამ გვარად აქ ორი სხვადასხვა სამყაროა, ცხოვრების სხვადასხვა პირობებით წარმოშობილი.

§ 3. მთავარსარდალი და უზენაესი მსაჯული.

სტრაბონის სიტყვით მეორე პირი, ალბათ მცფის შემდგომ, მოსამართლეობდა და სარდლობდა, ე. ი. მართლმსაჯულებასა და სამხედრო საქმეს განაგებდა. საფიქრებელია, რომ მეფის შემდგომ მეორე პირად მიჩნევის საკითხი ამ შემთხვევაშიაც იმავე პრინციპის თანახმად იქნებოდა გადაწყვეტილი: აქაც უზუცესობასა და მახლობელობას უნდა ჰქონოდა გამამწყვეტი მნიშვნელობა. ამნაირად ისე გამოდის, რომ რათგან იბერიის უზენაესი მოსამართლე და სარდალი მეფის შემდგომ მეორე პირი იყო და იმავე დროს მეფის შემდგომ უველაზე უზუცეს წევრადაც ითვლებოდა, მეფის გარდაცვლის შემდგომ იბერიის მეფედ უზუცესობაზე დამყარებული მემკვიდრეობის კანონის ძალით სწორედ ეს მეორე პირი, უზენაესი მართლმსაჯული და მთავარსარდალი უნდა დაესვათ.

გამოსარკვევია, თუ რა უნდა ჰქმეოდა ამ მცფის შემდგომ მეორე პირს. ამის გამოსაცნობად შეიძლება ის გარემოება იქნეს გამოყენებული, რომ ამ პირის უფლება მოვალეობას უზენაესი მოსამართლეობა და მთავარსარდლობა შეადგენდა. რა ეწოდებოდა მერმე მამშინ ჯარის უფროსს? ამაზე მხოლოდ დაახლოვებითი პასუხის მოცემა შეიძლება, რათგან სტრაბონის-დროინდელი ქართული ძეგლები ჯერ არ მოგვეპოვება და ამ საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ საღმრ-

თო წერილის უძველესი თარგმანის ტერმინოლოგიის საშუალებით შეიძლება.

დაბადების ქართულ თარგმანში ჯარის უფროსის აღსანიშნავად და ბერძნული *ἡγεμον* ბოლო სომხური *պարագետ* სპარაპეტ-ის შესატყვისობად „ერისმთავარი“ არის ნახმარი (იხ. შესაქმნათა 21₂₂ და 32). ეს რასაკვირველია ასეც უნდა ყოფილიყო. რათგან ჯარის აღმნიშვნელ ტერმინად მაშინ „ერი“ იხმარებოდა (იხ. აქვე „მოსახლეობის ერთეულები“).

რაკი გამოირკვეა რომ ჯარის უფროსის, სპასპეტის აღსანიშნავად მე-V—VI სს. ქართულ ძეგლებში „ერისმთავარი“ იხმარებოდა, თავისდათავად სწყდება საკითხი იმ სახელის შესახებ, რომელიც მე-უფე-მამასახლისის მომდევნო ხელისუფალს, აღმოსავლეთი საქართველოს სამეფოს სარდალს, უნდა ჰქმევოდა. მისი თანამდებობის აღმნიშვნელ ტერმინად, თუ იგი ქართული იხმარებოდა, უნდა „ერისმთავარი“, ან უკეთ რომ ვსთქვათ „ერისმთავართ-ერისმთავარი“ ყოფილიყო, რათგან საფიქრებელია, რომ ერთი უზენაესი მთავარსარდალის გარდა თვითოეული თემის ჯარის უფროსებიც იქმნებოდნენ და სწორედ მათი თანამდებობის აღსანიშნავად უფრო მოსალოდნელია „ერისმთავარი“, ხოლო მთელი სახელმწიფოს ჯარის უფროსის წოდებულებად ალბად „ერისმთავართ-ერისმთავარი“ უნდა ყოფილიყო.

§ 4. საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალნი.

გვაროვნული წესწყობილებისა და მეფის ხელისუფლების შესახები საკითხების განხილვის დროს უკვე გვქონდა მოყვანილი ლ. პროველისაგან დაცული ცნობა, რომ ოდესღაც საქართველოში ქვეყნის საქეთმპყრობელსა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს მეფე და ერისთავები-კი არ ეწოდებოდათ, არამედ მამასახლისი. მეფის შესახებ ეს ცნობა რომ მართალი უნდა იყოს, ამაზე თავის ადგილას უკვე იყო საუბარი. ეხლა გამოსარკვევი გვაქვს, რამდენად მართალი უნდა იყოს ეს ცნობა საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შესახებაც.

ამის გამოსარკვევად ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. სახელდობრ სომეხთა ისტორიკოსს ლაზარე ფარკელს აღნიშნული აქვს, რომ იეზიდგერდ სპარსთა მეფესთან გაეგზავრენ

„Մաշխարհն Վրաց Բեկւոյն“

Икхилдзак и акл тшанилсисарк
 աշխարհին“ (შათომ. ჯაკიფ, იხ. შათომაცქრე ჯაკიფ I, ტფილისი 1904 წ. გვ. 47).

„ქართველთა ქვეყნითგან არ-
 შუშა პიტიახში და სხვანი მა-
 მასახლისნი ქვეყნისა-
 ნი“-ო.

როგორც ქართლისა პიტიახში საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის, ჰერეთის მთავრის, თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ისევე „მამასახლისნი ქვეყნისანი“ აღმოს. საქართველოს სამეფოს სხვადასხვა თქმთა საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთა აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი უნდა ყოფილიყო.

მართლაც ევსტათე მცხეთელის მე VI ს. მარტილობაში აღმოს. საქართველოს მმართველთა წრეში არშუშა ქართლისა პიტიახშის გარდა, რომელიც ნამდვილად ჰერეთის მთავარი იყო, იხსენიება „გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი“-ც (საქართ. სამოთხე 315). საფიქრებელია, რომ ამავე წყაროს ცნობაში ზოგადად დასახელებული „ქართლის მთავარი“-ც ალბათ სხვადასხვა თემის საქვეყნოდ გამრიგენი, მამასახლისნი უნდა ყოფილიყვნენ.

ლეონტი მროველის „მცხეთისა მამასახლისი“-ს შესახები ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ ძველ საქართველოში უძველეს ხანაში ქალაქის უფროსსაც მამასახლისი ჰქმევია. ეს თანამდებობა და სახელი შემდეგშიც არსებობდა. მაგრამ უკვე ჩამომცრობილი და გარკვეული ხანითგან არაბულ-სპარსულ ტერმინთან „მელიქ“-თან შეერთებით მელიქ-მამასახლისის სახით. მაგრამ ეს მერმინდელის, არაბთა ბატონობის დროინდელი ნაშთია და წინათ-კი ქალაქის თავის აღმნიშვნელ ტერმინადაც „მამასახლისი“ ყოფილა.

რაკი ქართულ უძველეს საისტორიო ძეგლებში დაბა-სოფლების ყოფა-ცხოვრება და მეტადრე წესწყობილება, ჯერ აღმოჩენილი არ არის, ამიტომ მე-XI ს ზე უწინარეს სოფლის მამასახლისის ხსენება ჯერ არ მოგვეპოვება, მაგრამ შექველია მე-XI—XIII და მერმინდელ საუკუნეებში გავრცელებული ეს ტერმინი იმ უძველესი ხანის წესწყობილების ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც დაბა-სოფლის მოსახლეობა მომეტებულ ნაწილად ერთი რომელიმე გვარის, ანუ „სახლის კაცთა“-გან შესდგებოდა და როდესაც დაბა-სოფლის უფროსი მართლაც ამ გვარის მამასახლისი უნდა ყოფილიყო.

ამ ნაირად ცხადი ხდება, რომ უმცირესი სოციალური და ადმინისტრაციული ერთეულითგან, დაბა-სოფლითგან, მოყოლებული ყველა ერთეულების (ქალაქისა, ხევისა, თემისა და თვით მთელი სამეფოს) უფროს ხელისუფალთა აღმნიშვნელ ტერმინად „მამასახლისი“ ყოფილა. ეს იმ უცილობელი ფაქტის მომასწავებელია, რომ უძველეს საქართველოში გვაროვნული წესწყობილება მართო სოციალურისკი არა,

არამედ სახელმწიფო წესწყობილების საფუძველიც ყოფილა.

აღმოსავლეთი საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის 523 და 532 წ. წ. მოსპობის შემდგომ მეუფე-მამასახლისის ხელისუფლებაცა და წოდებულებაც უნდა გამქრალიყო. მაგრამ რაკი სპარსეთის მთავრობა ჩვეულებრივ დაპყრობილი ქვეყნების შინაურ მართვა-გამგეობაში არ ერეოდა ხოლმე და უმთავრესად გადასახადების წესიერად მიღებითა და პოლიტიკური ერთგულებით იყო დაინტერესებული, ამიტომ წინანდელი ადმინისტრაციული აპარატი აღმოს. საქართველოშიაც მთლიანად არ მოიშლებოდა და მოისპობოდა, არამედ მომეტებული ნაწილი თავის უფლებას შეინარჩუნებდა და მუშაობასაც წინანდებურად განაგრძობდა. სომხეთშიაც სპარსთა ბატონობის ხანაში სპასპეტისა და ტანუტერ-მამასახლისთა თანამდებობანი კვლავინდებურად არსებობდა.

მე-VI ს. ქართველ ავტორსაც აღნიშნული აქვს, რომ ქართლითგან სპარსეთის მარზპანის არეანდ გუშნასპის გამგზავრების დროს „შეკრბეს ქართლისა მთავარნი“ და „რაჟეამს ამეედრდებოდა მარზპანი იგი, აღდგეს მთავარნი ქართლისანი და სამუელ ქართლისა კათალიკოზი და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშაჲ ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწულნი“ და მარზპანს ევსტათე მცხეთელის საპყრობილეთგან განთავისუფლება სთხოვეს (მარტვლობაჲ ევსტათის მცხ.) ამ ცნობითგანა ჩანს, რომ მე-VI ს. შუა წლებში აღმოს. საქართველოს ადგილობრივი უმაღლესი საერო ხელისუფლების მქონებელნი „ქართლისა მთავარნი“ ყოფილან. ამ მმართველ წრეს ქართლისა მამასახლისი, ქართლისა პიტიახში და „სხუანი სეფეწულნი“ ჰყუთნებიან. ცხადია, ქართლისა მამასახლისი ამ დროს მხოლოდ საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალია იმ გვარადვე, როგორც ქართლისა პიტიახში, რომელიც ამ სპარსულ სამოხელეო სახელს მხოლოდ იმიტომ ატარებდა, რომ სანაპირო თემის მმართველი იყო.

საფიქრებელია, რომ გამონათქვამი „მთავარნი ქართლისანი“ სრულად არ არის წარმოდგენილი და ეს ტერმინი სრულად უნდა ახროგორც „ერისმთავარნი ქართლისანი“ ვიგულისხმოთ, ან როგორც მამასახლისნი. მაგრამ მეორეს მხრით ცხადია, რომ მე-VI ს. ქართველი ისტორიკოსის ზემომოყვანილ ცნობაში მთავარნი ქართლისანი მხოლოდ და მხოლოდ ჯარის უფროსებად არა ჩანან, არამედ, როგორც აღნიშნული გვქონდა, საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებად გვევლინებიან. მაშასადამე პირველი საუკუნის შემდგომ ცვლილება უნდა

მომხდარიყო და ერისმთავართა ხელისუფლება საგრძნობლად გაფართოვებულა და ბუნებითაც არსებითად შეცვლილა: ჯარისჯეროსობისა და მოსამართლეობის მაგიერ ის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლად ქცეულა, მაგრამ ჯარის მეთაურობაცა და მართლმსაჯულების უფლებაც შეუნარჩუნებია. ამ მხრივ ლეონტი მროველს რომელიდაც მასზე შედარებით ძველი წყაროთგან ამოღებული ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, სადაც ნათქვამია: „მეფემან სპარსთამან... მოუწოდა მთავართა სოფლებისათა, პიტიახშთა, და ერისთავთა სოფლებისათა“-ო (ც. 5 მთ. 171--172. გვ. 44). ამ საგულისხმო წინადადებაში გამონათქვამი „მთავარნი სოფლებისანი“ ცხადია სპარსული ტერმინის „პიტიახშნი“-ს ქართულ თარგმანს წარმოადგენს და სპარსული „ხშათრა“, ქვეყანა, როგორც ეს უძველეს ქართულ ენასა და მწერლობაში მე-IX ს მდე იხმარებოდა (იხ. აქვე „მიწა-წყლის ერთეულები“), „სოფელად“ არის წოდებული. ამიტომ მომდევნო ტერმინიც „ერისთავნი სოფლებისანი“ აქ უნდა ქვეყნის ერისთავებს ჰნიშნავდეს. ისიც სპარსული ტერმინის ქართულ თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს. რაკი „მთავარი სოფლისაჲ“, პიტიახში საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის სახელი იყო, ამნაირადვე „ერისთავნი სოფლებისანი“ აქ სპარსული სამოხელეო ტერმინის ქართულ თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს.

მაგრამ გამოსარკვევი გვაქვს საკითხი ამ ტერმინის მაშინდელი მართლწერის შესახებ, მთავრისა, ერისმთავრისა და ერისთავის ტომინების გარეგნული, ფონეტიკური დიფერენციაციის შესახებ: შესაძლებელია, თუ არა, რომ ერისმთავარი და ერისთავი ამ ხანაში და თვით მე-VIII—IX სს-მდე „ერისთავი“-ს ფორმით ყოფილიყო და აქ გარეგან განსხვავებულობაში ფუნქციათა სხვაობაც ხომ არ ჩანს?

იოანე საბანისძე ამ ხელისუფლების აღსანიშნავად ამ ტერმინს ძველი სახეობითვე ხმარობს. ადგილობრივი ხელისუფლების მაშინდელ წარმომადგენელს ის „ერისმთავარს“ უწოდებს: „ერისმთავარი იგი ქართლისაჲ სახელით ნერსე ძე ადრნერსე კურაპალატისა და ერისმთავრისაჲ მიწოდებულ იქმნა ქუეყანად ბაბილოვნისა... ქალაქსა მას დიდსა ბაღდადს“ (წამებაჲ ჰაბოჲსი 15). ჰაბო ტფილელმა ბაღდადიდან „ინება წარმოსვლაჲ თჳსი აქა ერისმთავრისა მის ნერსეს თანაჲ საქართველოშიო (იქვე 15). ნერსეს ქართლითგან გახიზვნის შემდგომ იოანე საბანისძის სიტყვით მაჰდი ამირამ დაადგინა „სტეფანოზ ძე გურგენისი... ერისმთავრად ქუეყანასა ამას ქართლად“ (იქვე 20), რომლის „ერისმთავრობასა“-ვე უწამებიათ ჰაბო (იქვე 20). აფხაზეთის მმართველ

საქ ჩვენი ისტორიკოსი მთავარს ეძახის (იქვე 18,20,21). ამიტომ ორიოდ სხვა ადგილას ნახმარი ფორმა „ერისთავი“ (იქვე 17, 25) მერმინდელი გადამწერის უნებლიეთ შესწორებად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ამნაირად ირკვევა, რომ მე-IX ს-მდე ამ ხელისუფლებას „ერის-მთავარი“ ჰქმევია. ამაზე გაცილებით უწინარეს-კი მისი უფლება-მოვალეობა მარტო ჯარისუფროსობით არ ამოიწურებოდა და დიდი ხანი იგი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელედ იყო ქცეული, რასაც სხვათა შორის ლ. მროველის თხზულებაში დაცული ტერმინი „ერისთავნი“, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას „ერისმთავარნი“ სოფლებისანი“-ც ცხად-ჰყოფს. მაშასადამე ერისმთავრის პირვანდელი უფლების გაფართოებას ამ თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინის ფონეტიკური ცვლილება არ გამოუწვევია და ლ. მროველის ზემოთ-ყვანილ ცნობაში „ერისთავნი სოფლებისანი“ უნდა ან მერმინდელი გადამწერის დამახინჯებული იყოს, ან თვით ლ. მროველის მიერ თავის დროის შესაფერისად იყოს ნახმარი.

თავი VI

წოდებანი. სოციალური უთანასწორობა.

სტრაბონის აღწერილობის განილვის დროს უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მოსახლეობის მთელი ერთეულისაგან ცალკე წრედ გამოყოფილი იყვნენ ქერუმნი. არაფეოი ჩანს იმის მომასწავებელი, რომ აქ წოდებრივობასთანა გვაქვს საქმე. საფიქრებელია, რომ მაშინ ქურუმობა გარკვეულ საგვარეულოებში იყო, მაგრამ რასაკვირველია ამ საგვარეულოს ყოველი წევრი ქურუმში არ იქნებოდა. ეგების იმ დროსაც ქურუმთა წრისა და დანარჩენი მოსახლეობის, მთელი ერის ისეთივე დაპირისპირება ყოფილიყო, რომლის გამოხატულებაც იაკობ ხუცესის თხზულებაში გვაქვს და შუშანიკის ერთ-ერთ სიტყვაშია მოქცეული. ამ თვალთსაზრისით აღსანიშნავია შუშანიკის მწარე საყვედურში ნახმარი გამონათქვამები: „არცა მღელთაგანი ვინაჲთა მოწყალჲ, არცა ერისაჲ კაცი ვინ გამოჩნდა შორის ერსა ამას, არამედ ყოველთა მე სიკუდილდ მიმითუალეს მტერსა ღმრთისასა ვარსკენს“—აო (წამებაჲ შუშანიკისი 7₁₀₋₁₃). შუშანიკის ამ სიტყვითგანა ჩანს, რომ მაშინ მთელი ერი, ხალხი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდა, რომლითგან ერთს „მღელთაგანი“, ანუ სამღვდელთა ეკუთვნოდა, მეორეს კიდე „ერის კაცი“. იაკობ ხუცესის თხზულებითგან და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობით-

განაც არა ჩანს, რომ მე-V—VI სს-შიც სამღვდელოების წოდება ყოფილიყო.

ქართული ეკლესიის სათავეში იდგა „თავი ეპისკოპოსთაჲ“ (იაკობ ხუცესი, წმბა შუშანიკის 20₂₇; ქართველი მართიანების ცნობით ვახტანგ გურგასლის დროს ამ ქართლის მთავარეპისკოპოსს „კათალიკოზის“ წოდებულება მიენიჭა და ამით თითქოს ქართული ეკლესიის თვითმწყობა იწყება. მთავარეპისკოპოსს, ან კათალიკოზს ყველა სამწყობების ეპისკოპოზები ემორჩილებოდნენ. ამ დროს და კიდევ მე-IX ს-მდე ქართულ ეკლესიაში ყველა ეპისკოპოსნი „ცოლოსანნი“ ანუ ცოლშვილიანი იყვნენ. იაკობ ხუცესს მართლაც აღნიშნული აქვს, რომ შუშანიკის საჩახავად მივიდნენ „თავი იგი ეპისკოპოსთაჲ სამოველ და იოვანე ეპისკოპოსი“ და „სახლეულითურთ თანაყოფით იყვნეს“ (წმბა შუშანიკის 20₂₇₋₂₈). ხოლო აფოც ეპისკოპოზზე ნათქვამი აქვს, რომ შუშანიკი მას მადლობას უხდიდა „გითარცა მამასა და მამამძეძესა“ (იქვე 21₂₆₋₂₈).

ეპისკოპოზებს „ხუცესნი“ ექვემდებარებოდნენ და „ღიაკო-55ნი“ (იქვე 5₇, 9₂₃, 10₈, 11₂₆, 13₂₂, და სხვაგანაც). ევსტათე მცხეთელის მარტილობაში იხსენიება „არქიდიაკონი“, რომელიც „სჯულისამეცნიერი“ იყო და, როგორც ეტყობა, ამ თანამდებობის პირთა მოვალეობას სწორედ საღმრთო სჯულის სწავლება შეადგენდა (იხ. საქართ. სამოთხე გვ. 316). იაკობ ხუცესის სიტყვებით-გან და ევსტათე მცხეთელის მარტილობითგან ჩანს, რომ ეპისკოპოზსა, ხუცესსა და დიაკონს შორის დამოკიდებულება მარტივი და სათნოებით აღსავსე სუფევდა.

„მართანე ქართლისაჲს ავტორს ერთი ფრიად საგულისხნო ცნობა მოეპოვება. მას ნათქვამი აქვს: „მეფობდა ფარსმან სხუაჲ და კათალიკოზი იყო დასაბია მკვდრი მცხეთელი და აქაჲთგან ორთა სახლთა აღიღეს კათალიკოზობაჲ მცხეთელთა მკვდრთა“ (Опнс. II 723). ამ ცოტა არ იყოს ბუნდოვანი წინადადებითგან ცხადადა ჩანს, რომ განსაზღვრულ დროითგან ქარსლისა კათალიკოზობა მცხეთელ „მკვდრთა“ სახლს ანუ საგვარეულოს ჩაუვლია ხელში და ალბად ერთ-ერთი ამ ორი საგვარეულოს შვილთაგანი ჯდებოდა ქართული ეკლესიის საკათალიკოზო საყდარზე. თუმცა ამ შემთხვევაში პირდაპირი მემკვიდრეობის წესის არსებობა არ შეიძლება ვიგულისხმოთ, მაგრამ დასავლეთი ევროპის საშუალო საუკუნისას მაინც მოგვაგონებს და საგვარეულო მემკვიდრეობისას მაინც უახლოვდება. სანწყუხაროდ ამ აღვიღას „მქცა ქაჲ“-მატიანეს ცნობები ქრონოლოგიურად არეული-

აქვს, მაგრამ მოთხრობის შემდგომითი შემდგომადობით ცხადი ხდება, რომ ეს ამბავი მე-VI ს. დამდეგს არის ნაგულისხმევი. თუ ეს ცნობა სწორეა, მაშინ ირკვევა, რომ მე-VI ს.—ში გვაროვნულ პრინციპს ქართული ეკლესიის წესწყობილებაში გზა გაუკაფია და ქართლისა კათალიკოზობა „მცხეთელთა მკვიდრთა“ ორ „სახლს“ ანუ საგვარეულოს ჩაუგდია ხელში. შესაძლებელია ამ დროს სამღვდელოება წოდებად ყოფილიყო ქცეული.

სტრაბონის აღწერილობითგანა ჩანს, რომ I ს. ქ. წ. სოციალური უთანასწორობის მხოლოდ მცირე ჩანასახი იყო. მარტო მეფესა ჰყოლია მონები, რომელნიც მას ემსახურებოდნენ ყველაფრით, რაც ცხოვრებისათვის საჭირო იყო. ამ უკანასკნელი ცნობის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მეფის მონები (παλατιοὶ δούλοι) მეფეს სასოფლო და სხვა გვარი მეურნეობის ყველა იმ ნაწარმოებს აწვდიდნენ ხოლმე, რომელიც ადამიანის არსებობისათვის საჭიროა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისინი მიწაზე ისხდნენ და მიწისმოქმედებასა და სასოფლო მეურნეობის სხვა დარგებსაც მისდევდნენ. მოსავლის გარკვეულ გადასახადს იხდიდნენ მეფის სასარგებლოდ, თუ სხვა ნაირად იყო საქმე მოწყობილი, არა ვიცით რა.

ცხადია რომ რაკი მარტო მეფეს ჰყოლია მონები და დანარჩენი მთელი მოსახლეობისაგან მონათა-მფლობელობის შესახებ სტრაბონი არაფერს ამბობს, მონები მაშინ აღმოს. საქართველოში მრავალრიცხოვანნი არ უნდა ყოფილიყვნენ. ამგვარად სოციალური უთანასწორობის მხოლოდ ჩანასახი ყოფილა და მთელი იბერიის მოსახლეობა თავისუფალი და თანასწორუფლებიანი ყოფილა.

სულ სხვა სურათი გვეშლება თვალწინ მე-V და მე-VI ს. ს. ქ. შ. ქართული საისტორიო ძეგლების მიხედვით. იაკობ ხუცესის სიტყვებით 472 წელს მომაკვდაფი შუშანიკის სანახავად „აზნაურნი დიდ—დიდნი და სეკურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“ (წამებაჲ შუშანიკისი 20³³—³⁴). მაშასადამე „სოფლისა ქართლისა“, ანუ ქართლის სამეფოს მოსახლეობა ორ მთავარ ჯგუფად ყოფილა ამ დროს დაყოფილი: ყოფილან „აზნაურნი და უაზნონი“. მარტო ის გარემოება, რომ „უაზნო“ წარმოადგენს „აზნაურ“-ის უარყოფით წარმოებას, ცხად-ჰყოფს, რომ ამ შემთხვევაში „აზნაური“ წოდებრივობის აღმნიშვნელი ტერმინი არ უნდა იყოს. ეს დაკვირვება რომ სრულებით სამართლიანია, ამას იაკობ ხუცესის ნაწარმოების ძველი სომხური თარგმანიც ამტ-

კიციებს (ამ სომხური თარგმანის შესახებ იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი“, წიგნი I, მე-2 გამ. გვ. 20—24), სადაც ზემომოყვანილი წინადადების შესატყვისად ნათქვამია: „*აღაოჲ და ანაღაოჲ აკსარჩჳს ჴრავჳ*“ (*სიძისკჳ ჴაჟკ. 10* გვ. 52), რაც ისევ ქართულად, მაგრამ თანამედროვე ენით ნათარგმნი იქნება: თავისუფალნი და არა თავისუფალნი (უთავისუფლონი) ქვეყანისა ქართლისანიო. მაშასადამე „აზნაური“ იმ დროს თავისუფალსა ჰნიშნავდა.

ასეთი მნიშვნელობით არის ქართული „აზნაური“ სომხურითგან ნათარგმნ თხზულებებშიაც. მაგ. ატომისა და მოყვასთა მარტვილობაში ნათქვამია: „ქვეყანით სომხითით მოწვეწულ არიან აჲ აზნაურნი“ (გვ. 233b). რაც უდრის სომხური დედნის „*აკსარჩჳს ჴაჟიჲ აჟიჲ ჴასასჳს სჳს აჟაოჲ*“ (*სიძ. ჴაჟკ. XIX*, გვ. 71),—ან კიდევ „მონათა ჩემთა, აზნაურთა და ჩინებულთა მკედართა მიმართ ქვეყანისა სომხითისათა“ (იქვე გვ. 234a), რომლის შესატყვისად დედანში სწერია: „*აი... ბაიასჳს მსჳს, აი აჟათჳს და იაჟიჲს ჩხბასჳს ჴაჟიჲ აკსარჩჳს*“ (იქვე გვ. 72). მაშასადამე ტერმინი „აზნაური“ ჯერ კიდევ მეV—VIII სს—ში თავისუფალსა ჰნიშნავდა, „უაზნო“ უთავისუფლოს. მაგრამ ამ სიტყვის ძირითადი და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევა მისი ავტულობის ანალიზის საშუალებით შეიძლება. ჯერ კიდევ აკად. მ. ბროსსემ აღნიშნა, რომ ქართულ ტერმინს „აზნაური“ უნდა სომხურ *აჟჳს* „აზნ“—თან კავშირი ჰქონდეს (იხ. Description géographique de la Géorgie. 7) პროფ. ნ. მარაშა—კი ეს ტერმინი სომხური *აჟჳს* აზნ—ისა, რომელიც გვარსა ჰნიშნავდა, და „ურ“, ან „ვერ“—ისაგან წარმომდგარად მიიჩნია. ური, ან ვერი შეილსა ჰნიშნავსო (Физиолог. ТР VI, 81). ამგვარად აზნაურის პირველადი მნიშვნელობა გვარის შეილი, გვარიანი უნდა ყოფილიყო.

ნ. მარაშის ეტიმოლოგია, მნიშვნელობის განმარტების მხრით, დაახლოვებით სწორე უნდა იყოს და აზნაური თითქოს მართლაც გვარის შეილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად, მაგრამ ამ ტერმინის პირველი ნაწილი მართლა „აზნ“—ისაგან არის წარმომდგარი, როგორც მარაშ ფიქრობდა? მაშინ საითგან გაუჩნდა მას ბოლოში „აჟ“—ნი (აზნა—ური)? ამას გარდა, ის გარემოება, რომ ამ „აზნ“ ძირისაგან ნაწარმოები წოდების აღმნიშვნელი ტერმინი თვით სომხურში არ არსებობდა, ამ აზრს საეჭვოდა ჰხდის. „აზნ“—ის ეტიმოლოგია სომხურში გამოურკვეველია და არც პროფ. ჰუმბანს, არც პროფ. ნ. მარაშს მისი განმარტება არ მოეპოვება.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ მეგრულში ეს ტერმინი წარმოდგენილია „ზინო-სკუა“-ს, „ჟინო-სკუა“-სა და „ჯინო-სკუა“-ს სახით (იხ. იოს. ყიფშიძის Грам. мингр. жазра, 393, სკუას ქვეშე). ამ სამ ფორმათაგან უძველესია პირველი „ზინო-სკუა“ უძველესი უნდა იყოს. ეს სიტყვა აზნაურს აღნიშნავს, მაგრამ აგებულებით „ზინო-ს შვილსა“ ჰნიშნავს, ე. ი. აქაც სამწერლობო ქართულის მსგავსად ბოლოში ხმოვანია, „ო“-ნი, რომელიც ალბათ უკუქცევითი ასიმილაციის წყალობით არის პირველადი „ა“-ნისაგან წარმომდგარი. ამნაირად ამ ტერმინის პირველად სახედ უნდა „ზინა-ს შვილი“ ვიგულისხმოთ. ქართული სამწერლობო ენის „აზნაური“-საგან ის თავისი შუა ხმოვნით „ი“-ნითა და ბოლოკიდური „ური“-თ განსხვავდება. ამას გარდა მეგრულ ტერმინს თავკიდური „ა“ არ აბაღია. იქნებ შემთხვევითი მოვლენა არ იყოს და მართლ თავისი ხელოვნურად შეთხზული თეორიის გამართლების სურვილით არ აიხსნებოდეს ის გაოქმობა, რომ ლ. მროველს „აზნაური“ აზონაური-საგან წარმომდგარად მიაჩნდა, იქნებ ხალხურ გამოთქმაში მართლაც არსებობდა აზონაურის მსგავსი ფორმა, მაგ. აზანა—ური, ან აზინა—ური. მეგრული „ზინო—სკუა“ ამნაირად ძველი ფორმის ნაშთი იქნებოდა.

ეხლა რომ საქმე ამ ტერმინის ეტიმოლოგიაზე მიდგეს, საფიქრებელი ხდება, რომ ამ სიტყვის პირველი ნაწილი „აზანა“, ან „აზინა“ უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ იგი სპარსულში, ახემენიანთა დროითგან გავრცელებულ ტერმინ „ზანა“-სთან იყოს დაკავშირებული, სადაც ეს ტერმინი გვაროვნობათა კავშირსა და ერსა ჰნიშნავდა. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ „აზანა“-ს თავკიდური „ა“-ნის პირველადობისა და ბუნების საკითხი გამოსარკვევია, ამ თავკიდურ ხმოვანს მოკლებული მეგრული „ზინო-სკუა“-ს ფორმა ხომ უფრო ძველს სახეს არ იცავს, ან აზნაური პირველად საზანო-ური-საგან არ არის წარმომდგარი, რომელშიაც საზანო სა-გვარეულო-ს მსგავსი წარმოება იყოს?

ამნაირად „აზნაური“ თავდაპირველად გვაროვნობათა კავშირის, ერის შვილის (ე. ი. „ჰეროვანის“ მსგავსი ტერმინია). ან გვარის შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და ამასთან დაკავშირებით თავისუფალის მნიშვნელობაც ჰქონია. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მაშინ თავისუფალი მხოლოდ ის იყო, რომელიც რომელიმე საგვარეულოს შვილად, ან წევრად ითვლებოდა. ხოლო ვინც უაზნო, ე. ი. უგვარო იყო, უცხო ქვეყნითგან შემოხიზნული, თუ ტყვედ

წამოყვანილი, ის თავისუფალი არ ყოფილა. მაშასადამე თავისუფლებისა და უთავისუფლობის შესახები ცნება მთლიანად გეაროვნული წესწყობილების ცნებათა ნიადაგზეა დამყარებული და თვით ტერმინიც „აზნაური“ და „უაზნო“ იმავე ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. იმ დროს უაზნოთა წრეს ალბათ ის მეფის ზონები ეკუთვნოდენ, რომელთა შესახებაც სტრაბონსა აქვს ცნობა.

მაგრამ იაკობ ხუცესის ზემომოყვანილ ცნობას თუ ჩვეულებრივად, ცხადი გახდება, რომ ტერმინს „აზნაური“ მე-V ს-ში მართლაც ასეთი ზოგადი მნიშვნელობა აქვს უნდა ჰქონოდა, არამედ უკვე სპეციალური ცნების აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო. ამ გარემოებას გამონათქვამი „აზნაური დიდ-დიდნი“ ცხად-ყოფს, რათგან დიდი აზნაური თავისდათავად ჩვეულებრივი, ან მცირე აზნაურის არსებობასაც ჰგულისხმობს და ამ ნაირად თვით თავისუფალი მოსახლეობაც ერთნაირ და ერთიან სოციალურ ერთეულად აღარ გამოდის, არამედ უფროს-უმცროს ერთეულებად დაყოფილი ჩანს. ამის გამო შექველი ზდება, რომ „აზნაური“ მე-V ს-ში და რასაკვირველია ამაზე გაცილებით უწინარესაც უკვე წოდებრივობის აღმნიშვნელი ერთი ტერმინთაგანიც იყო.

მე-V ს-ში დიდ აზნაურს მრავალრიცხოვანი ამაღა, აზნაურნი, საკუთარი მსახურნი და მონებიცა ჰყავს. იგი უფალია, მისი მეუღლე დედოფალი. აი მაგ. რა ცნობები აქვს ამის შესახებ იაკობ ხუცესს.

მისი სიტყვით ქართლისა პიტიახში „უფალი“ იყო და ასევე უწოდებენ მას ყველა ხელქვეშეთნი, მათ შორის სამღვდლო პირნიც. იაკობ ხუცესის სიტყვით ერთმა მღვდელმა ვარსკენს უთხრა: „უფალო, რაჟსა ეგრე იქმ და იტყვ ეგრეთ ბოროტსა“-ო (10₂₁₋₂₂).

ქართლისა პიტიახშის ვარსკენის მეუღლეს, შუშანიკსაც იაკობ ხუცესი ყველგან „დედოფალს“ უწოდებს (18₂₁). შუშანიკისათვის მას მაგ. უთქვამს: „ჩუენი არა ხოლო თუ დედოფალი ოდენ იყავ, არამედ ჩუენ ყოველთა ვითარცა შვილთა გუხედევდ“ (4₂₋₁₁). ამავე ავტორს მოთხრობილი აქვს მოკიქული „შევიდა წინაშე შუშანიკისა დედოფლისა ჩუენისა“ (2₁₀). თავის თავზეც მისი მოძღვარი ამბობს: „მეცა ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისი“ (3₁₀₋₁₁). შუშანიკის სასახლესაც მისი მაზლი ჯოჯიკი „სახლსა მას სადედოფლოსა“-ს ეძახის (6₂₃₋₂₄).

დიდი აზნაურის სახლობის წევრებსაც მე-V ს-ში თავიანთი განსაკუთრებული სახელი ჰქონიათ: ქალე-ბის სახელად, როგორც ეტყობა, ყოფილა „სეპური დედანი“, და „სეფე ქალი“, რომელთაგან პირველი შემდეგში „ზეპურ“-ად დამახინჯდა, ვაეებს კიდეც „სეფე-წული“ ეწოდებოდათ. ევსტა-თე მცხეთელის მარტილობის ავტორს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ მე-VI ს. შუა წლებში სპარსეთში მიმავალი ქართლისა მარზპანის გასაცილებლად მისულან „ქართლისა მთავარი... და სა-მოელ ქართლისა კათალიკოზი და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშა ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწულნი“ (სა-ქართ. სამოთხე 315).

რას ჰნიშნავდა „სეფე“? როგორც პროფ. ნ. მარრს გამორ-კვეული აქვს, ამის მსგავსი ტერმინი სომხურშიაც არსებობდა, რომე-ლიც „სეპუჰ“-ად (*սեպուհ*) გამოითქმოდა. თავის მხრით სომხური „სეპუჰ“ სპარსულითგან შეთვისებულ სიტყვას წარმოადგენს. სპარ-სულად „ვისო-პუთრა“, ან „ვისპურ“ სახლის შეილსა ჰნიშ-ნავდა (იხ. ნ. მარრის წერილი ЗБОРАОБ. ტ. V, გვ. 286-9 და ტ. XI, გვ. 165-170). სომხურსა და ქართულში ამ სპარსულ ტერ-მინს თავკიდური „ვი“ მარცვალი აქვს ჩამოცილებული.

ნ. მარრი ფიქრობდა, რომ ქართულს ეს ტერმინი სპარსუ-ლითგან სომხურის საშუალებით უნდა ჰქონოდა შეთვისებული. მაგ-რამ რაკი მე-V ს. ქართველ ისტორიკოსს იაკობ ხუცესს ამ ტერმინის „სეპური“ ფორმა აქვს მოყვანილი, რომელიც სპარსულ „ვი-სპურ“-ს თავის დაცული ბოლოკიდური „რ“-აეთი სომხურ *սե-պուհ* „სეპუჰ“-ზე მეტად უახლოვდება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინი ქართულს სპარსულითგან უნდა ჰქონდეს ზეპირად შე-თვისებული.

ეხლა თვით ამ სიტყვის მნიშვნელობა გვაქვს გამოსარკვევი. პროფ. ნ. მარრის აზრით სომხური „სეპუჰ“-ი და ქართული „სეფე“ სახლის მხოლოდ უფროსი შეილის აღმნიშვნელი იყო (იქვე). მაგრამ მისი სპარსული აგებულობის მიხედვით საფიქრებელია, რომ „სეპუ-რი დედანი“, ან „სეფე-ქალი“ და „სეფე-წული“ საგვა-რეულოს ყოველი წევრის, ყოველი გვარის შეილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ამ ტერმინის უცხო ენი-თგან შეთვისებულობის გამო ეს სიტყვა უეჭველია დიდ აზნაურთა გვარის შეილების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

მარტო ის გარემოებაც, რომ აღმოს. საქართველოში „ზეპუ-რნი დედანი“ ყოფილან და „სეფექალები“ იყვნენ, ცხად-ჰყოფს

წ. მარჩის აზრის მდარობას, რათგან ქალთა ურთიერთშორის უფროსობას სოციალურ ცხოვრებაში არავითარი მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონოდა. სომეხთა ისტორიკოსსაც მოსე ხორენელს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში სეფეწულები მეფეთა ნათესაობის, შთამომავლობის წევრებს ეწოდებოდათ («*ჩაყარქე ქსაყალ-კაყე ათაჲნი. იოტაჲს სიქამ ქ' ს'კაყე აჯიარქან, იო მსიქიბიკან ჯიჯი*» (წიგნი. ლ. II, 1). მაშასადამე სომეხთა ისტორიკოსის ცნობით მეფეთა შთამომავლობის წევრების აღნიშნული ტერმინი ყოფილა მოსე ხორენელის დროს. ამისდა მიხედვით ტერმინი „სეფეწული“ უდრის „უფლისწულ“-ს. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ მეორე მთლად ქართული ტერმინია, პირველი-კი სპარსულ-ქართული. მაშასადამე ქართულში ამ სპარსულ ტერმინს თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა დაუკარგავს და „სეფე“ სახლიშვილის-კი არა, არამედ უფლის აღმნიშნელი გამხდარა. ამ დებულებას ტერმინი „სეფისკვერი“-ც ამტკიცებს, რომელიც უფლის კვერსა ჰნიშნავს რასაკვირველია და არა სახლისუფროსი შვილის კვერს, როგორი მნიშვნელობაც ამ სიტყვას უნდა ჰქონოდა, წ. მარჩის განმარტება რომ სწორე ყოფილიყო¹.

პირველად როდის უნდა ქცეულიყო „ახნაური“ წოდებრივობის აღმნიშვნელ ტერმინადაც, დანამდვილებით თქმა ძნელია, მაგრამ დიონ კასიოსის სიტყვით იბერიის მეფე ფარსმანი თანამეცხედრითურთ რომ აღრიანე კეისარს სწევდოდა სტუმრად, კეისარს მარიხის ჰიპოდრომზე ამ ქართველთა მეფისა, მისი შვილისა და „სხვა პირველ იბერთა“ (αὐτὸν καὶ ἄλλους ἰβηρῶν ἰβήρας) ჯიბითი და იარაღით ვარჯიშობა უნახავს (Epit. LXIX. 15--ლათიშეგ. Scyt. et Caucasica 622). მარკოზის სახარების 6²¹ ქართულ თარგმანში ბერძნული ἰβήρας-ს, „პირველთა“ და სომხური *սիսականք*-ის შესატყვისად ნახმარი „ახნაური“. ამიტომ იბადება საკითხი, დიონ კასიოსის ზემო-მოყვანილ ცნობაშიც იბერიის პირველთა შესახებ ხომ ახნაურნი არ იგულისხმებიან. მაგრამ საკითხი საქართველოში წოდებრივობის წარმოშობისა და განვითარების საფეხურების შესახებ I—VII სს-ში მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა.

დიდ აზნაურთა ხელქვეშეთ აზნაურთ გარდა მე-V—VI სს. ძეგ-
ლებში იხსენიებიან კიდევ „მსახურნი“, „საკუთარნი“ და

¹⁾ ნ. მაროი შემდეგად (იხ. იქ. მ. ნ. ირ. 1908 წ., მაისის № 219—220) თავისი აზრის სიმართლეს იცავდა, მაგრამ სომხურის შესახებ ამის საწინააღმდეგო საბუთები იხ. ნ. ადონციის *Армения в эпоху Юстиниана* 472—473.

„მონა-მკეველნი“. აი. ნაგ. იაკობ ხუცესს რა ცნობები აქვს თავის თხზულებაში:

ვარსკენ პიტიახში რომ „მოიწია... საზღვართა ქართლისათა. ქუეყანასა მას ჰერეთისასა, ზრახვა ეო რაჲთა აუწყოს და წინამოეგებნენ მას აზნაურნი და მისნი ძენი და მსახურნი მისნი... და წარმოჰმართა სადიასპანოჲთა ცხენითა მონაჲ თჳსი“ (იაკობ ხუცესი. წამებაჲ შუშანიკისი 2₁₂₋₁₃). ქართლისა პიტიახ-შის ანაღისა და მახლობელთა წრის შესახებ რომ სრული ცნობები გვქონდეს, უნდა ვიცოდეთ, რომ მას ჰყავდა აგრეთვე „საკუთარნი“. ისტორიკოსის სიტყვით განრისხებული პიტიახშის გაბოროტებული გული თურმე სწორედ მან დაამშვიდა, როდესაც „ჰრქუა ვინმე პიტიახშსა საკუთარ მან მისმან“, რომ დიდ მარხვის დროს შუშანიკის დეენისათვის თავი დაენებებინა.

ვარსკენის ძმის ჯოჯიკის შესახებ ნათქვამია, რომ შუშანიკის აღსასრულის მოახლოებისთანავე „წარვიდა და თანა წარიყვანა ცოლი და შვილნი და მონა-მკეველნი მისნი“ შუშანიკის სანახავად ციხეში (18₂₋₃). როცა მას უნახავს თავისი რძალი, ჯოჯიკს თურმე შუშანიკისათვის უთხოვნი: „მაკურთხე მე და ცოლი ჩემი. მკეველი შენი, და შვილნი ჩემნი და მონა-მკეველნი ჩემნი“ (19₁₇₋₁₈). მას თავის მაზლის ეს თხოვნა აუსრულებია კიდევაც და „აკურთხნა ჯოჯიკ და ცოლი და შვილნი მისნი და მონა-მკეველნი მისნი და ყოველი ეზოჲ და პალატი მისი“ (20₁₇₋₁₈).

აღსანიშნავია, რომ მონა-მკეველები მე-VI ს. შუა წლებში საქართველოში მარტო აზნაურებს-კი არ ჰყოლიათ. არამედ უფრო დაბალი წოდების წარმომადგენლებსაც. მაგ. ხელოსნებსაც-კი.

ეესტათი მცხეთელის მარტვილობაში ნათქვამია, რომ როცა „წარემართებოდეს ეესტათი და სტეფანე ტფილისს, ჰრქუა ეესტათი სიდედრსა თჳსსა და მონა-მკეველთა თჳსთა“, გმორდებით სამუდამოდ. ტფილისისაკენ გამგზავრებულ ეესტათეს თურმე „სახლეულნი, ნათესავნი და თჳსნი მისტიროდეს უკანა“.

როგორც ზემომოყვანილი ამონაწერებითგანა ჩანს, სოციალური ცხოვრებისა და უაზნოთა ჯგუფის უმდაბლეს საფეხურზე „მონა-მკეველები“ იდგენ. „მკეველი“ იგივე მონაა, მხოლოდ ქალი. აღსანიშნავია, რომ უაზნოთა, ანუ უთავისუფლოთა ჯგუფში, არსად მე-V -- VIII სს. ძეგლებში „ყმათა“ ხსენება არ არის. თვით სიტყვა „ყრმაჲ“ მაშინაც იხმარებოდა, მაგრამ იმ დროს ეს ტერმინი მხოლოდ ბავშს აღნიშნავდა. იაკობ ხუცესის

სიტყვით სამოელ ეპისკოპოსსა და იაკობ ბუცესს რომ თათბირი ჰქონიათ, „მოვიდა ყრმაჲ ერთი და თქუა: «იაკობ მანდა არსა?» და მე ვარქუ ვითარმედ „რაჲ გინებს?“ და მან მრქუა: „უწესს პიტიახში“ (წამებაჲ შუშანიკისი 9-10). „იხილა პიტიახშმან ამბოხი იგი ტირილი მამათაჲ და დედათაჲ, მოხუცებულთა და ყრმათაჲ“ (წამებაჲ შუშანიკისი 12₁₋₁₂). ამ წინადადებითგან ნათლად ჩანს, რომ იაკობ ხუცესს „ყრმა“ ყმაწვილის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი ყველგან მის ნაწარმოებში. ამასვე ადასტურებს შუშანიკის პასუხიც, რომელიც მას ცოდვათა მიტევების მთხოვნელი ჯოჯიკისათვის მიუცია: „თუ შენ სხუად სახედ ყრმებ რ არა-რაჲ ჰქმენ. ღმერთ-ჰან მოგიტევნეს შენი“-ო (19₁₋₁₉). ე. ი. რაც შენ ბავშვობით. ანუ ყმაწვილობის დროს ჩაგიდენია, იმას ცოდვები გეპატიოსო, რათ-კან „ყრმებრ“ ჩადენილი ცოდვა ისედაც ცოდვად არ შეეცხებოდ-და ადამიანს.

ამაზე უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ „ყრმაჲ“, ან ყმა წოდების აღმნიშვნელ ტერმინად არც მერმინდელ მეVIII-X სს-ის ძეგლებში გვხვდება. მაგრამ იმავე დროს ამ ხანაში საქართველოში მონების არსებობის შესახები ცნობები ჯერ მეტად იშვიათი ხდება, ხოლო მერმე სრულებით ქრება კიდევ.

ეს გარემოება ცხადი იქნება, თუ აღამიანი მე-VIII-X სს. საისტორიო ძეგლებს გადაიკითხავს. მაგ. იოანე საბანისძის თხზულებაში ჰაბო ტფილელის შესახებ ნათქვამია, რომ ნერსე ერისმთავრის ქ. ბაღდადში ყოფნის დროს „შეეყო იგი მსახურად მისა“ და იქითგან საქართველოში წამოჰყუა (გვ. 15) ალბათ ვითარცა „მენელსაცხებლჳ კეთილად შემწზადებელი სულნელთა მათ საცხებელთა“ (გვ. 28). ნერსე ერისმთავარი რომ არაბთა დეენას გაჰქცევია, თან ხაზართა ქვეყანაში წაუყვანია „ერისაგან მისისაჲ ვითარ სამასოდენ მამაკაც“, რომელთა შორის ჰაბო ტფილელიც ყოფილა უეკველია როგორც მსახური (გვ. 17). ხოლო „დედაჲ და ცოლი და შვილნი და მონაგები და ყოველნი სახლისა მისისანი“ ნერსეს აფხაზეთში გაუგზავნია ხიზნად (გვ. 18). „მონა-მკეველები“ აქ არა ჩანან, იმ გვარადვე როგორც ყმები.

გრიგოლ ხანძთელი წოდებრივად დიდებული აზნაურის შვილი იყო და როდესაც მისი დედა თავის ძეს, ან დროს უკვე განთქმულ სამონასტრო მოღვაწესა და კლარჯეთის უდაბნოთა არქიმანდრიტს ეწვია, ის თურმე „წარმოვიდა საყდრითა და თანა იყვნეს მსახურნი მისნი, მამანი და დედანი“ (გ. მერჩული გვ. ლდ). გრიგოლის დედამ თავის ძეს „თანამოსრულნი იგი სახლეულნი

თვსნი შეჰედრნა“ და სიხოვა: „ჩემდა მსგავსად ესენი გვედიაჲ, შეილო, რომელთა გულმოდგინედ მსახურებაჲ ჩემი თავს იღვეს“-ო. ამის საპასუხოდ ხანძთელ მამას ტიმოთეს I ეპისტოლეს 5,8 დაუმოწმებია: „უკუეთუ ვინმე თვსთა და უფროჲს სახლეულთა არა ილუწიდეს ეგვეითარსა მას სარწმუნოებაჲ უფარ-უყოფიეს“-ო (ცა გგლ ხნძთლსჲ გვ. ლე).

მხოლოდ აშოტ დიდი კურაპალატის სატრფოს, გ. მერჩულის სიტყვით, „მკეველნი“ უნდა ჰყოლოდა არტანუჯის ციხეში. როდესაც გრიგოლ ხანძთელი იქ მივიდა და მისი ნახვა მოისურვა, აშოტის სატრფო გრიგოლთან „ორთა თანა მკეველთა თვსთა“ თანხლებით მოვიდა. როგორც მოთხრობის შემდეგი მიმდინარეობითგანა ჩანს, ეს ორი მკეველი მისი „მსახურნი ღედანი“ ყოფილან (ცა გრგლ ხნძთლსჲ გვ. ნე). როცა კურაპალატის ამ სატრფოსთან მოლაპარაკების შემდგომ, იგი დედათა მონასტერში შესვლაზე დაიყოლია, გრიგოლ ხანძთელმა „უბრძანა მკეველთა მათ მისთა წარსლვაჲ ციხედვე“ (იქვე ნჲ).

ზემოაღნიშნული გარემოება საქართველოს სოციალური ისტორიისათვის ფრიად მნიშვნელოვანია. სრული სიცხადით ირკვევა, რომ საქართველოში I—VII სს-ში მხოლოდ მონობა იყო, პატრონყმობა მაშინ არ არსებობდა. მე-X ს-ის მეორე ნახევრით განკი საქართველოში მართო პატრონყმობა-და იყო, მონობა. როგორც საზოგადო მოვლენა, უკვე აღარ არსებობდა. ამ მხრივ I—VII სს-ის საქართველოსა და X—XIII სს. საქართველოს სოციალურ წესწყობილებას შორის არსებითი განსხვავებაა, რაც ყველას კარგად გათვალისწინებული უნდა ჰქონდეს. მე-VII—IX სს-ში მონობის ხსენება ქრება, მაგრამ პატრონყმობა ჯერ არ არის. ამ ხანას გარდამავალი ხანის თვისებები აქვს და ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, რანაირი სოციალური დამოკიდებულება სუფევდა მაშინ უფალთა და იმ მსახურთა, ან სახლეულთა შორის, რომელნიც ამ დროს ძეგლებში მოხსენებული არიან. ძეგლების სიმცირე ამ საგულისხმო საკითხის გაშუქებას ამ ჟამად აძნელებს, მაგრამ მომავალში იმედია ახალი მასალები აღმოჩნდება და ამასაც შუქი მოეფინება.

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი .

პირთა-სახელების საძიებელი.

- აბირონი 54
 აბრაამ სონხეთა კათალიკოზი 21, 27
 Argyra 105
 ადარნესე კუროპალატი 187
 ადონცი გ. პროფ. 146-147
 ავგინოსი 29
 ავსდუქტია, ევსდუქტია 177
 აზარიდუხტ 177
 აზო 147, 165
 აზონ 136
 ალექსასდრე მაკედონელი 136, 165
 „ მეფე 58-60, 92
 ამირიძენი 150
 აშშიანე მარცელინი 178
 ამფილოქე იკონიელი 29
 ანდრია კრიტელი 23
 ანტონ კათალიკოზი 57, 117
 ანტონი საღირისძე ქუთათელი 68
 აპოლოს 33
 არვანდ გუწნასჲ ქართლისა მარ-
 ჴპანი 143
 არისტოტელი 11
 არკადი კეისარი 178
 არსენი იუალთოელი 10, 20-24,
 26, 28, 30
 „ მონაზონი 40-43
 არტემოს 33
 არქანჯელო ლამბერტი 163
 არშუჴა პიტიახში 184
 არჩილ მეფე 71, 177, 180 181.
 აფრიდიონ 141
 აფციაური 151
 ალა-მაჰმედ-ხანი 75, 125, 175
 ალბულა 8, 104-112, 116.
 აშოტ კურაპალატი 12
 ბაბეგენ სომეხთა კათალიკოზი 141
 ბაგრატ მეფეთა-მეფე 124
 ბაგრატ კურაპალატი 7, 9, 16,
 82, 83, 89, 91-92, 107, 112.
 ბაგრატ I-ლი აშოტ კურაპალატის
 ძე 59, 85, 88
 ბაგრატ II-ე რეგვენი 83.
 III-ე 13, 17, 84, 93.
 IV-ე 84
 დიდი 59, 84
 „ მეფე 38
 ბადაგონ 33
 Баградзе Д З. 123
 ბაკურ ძე რევისი 175
 „ მეფე 177, 178, 180
 ბაკურდუხტი 177. 180-81.
 ბასილი 17
 ბიზანტიის კეისარი 84
 კათალიკოზი 58-59.
 კესარიელი 32
 „ კჴონდიდელ უჯარმელი 49
 ბასხაროვი 39
 ბატონიშვილი ბაქარი 166
 ბაქრაძე დ. 81, 94, 118, 141.
 ბედლაძენი 150
 ბენედიქტე წმ. 16

ბენეშევიჩი, ვ. 20 24, 28, 31, 36,
39,

Бенешевич, В. Н. 20

ბეჟანიშვილი ზურაბ 154

ბერძენიშვილი, ნ. 69

ბექა ათაბაგი 8

ბექა, 104, 106-110, 112, 115

ბექა-ალბულა 104, 110 113, 116-
117, 119.

ბექა, და ალბულა 81-83, 85-87

• მანდატურთ უხუცესი, 107-108

ბექაურნი 150

ბექიაურნი 150

Blastari Matthaci 120

ბოროზდინი, კორ. 159.

ბოჩო 33

ბროსსე მარი 51, 105, 120.

Brosset, M. 123

ბრუნსი და ზახაუ 120

Bruns K. G. Dr. 120

ბურდულეები 150

ბუსმიჭრი, ბუზილი 177, 179, 180

ბუჩუკური 150

გაბრიელ ზღუდელი 128

ქართლისა კათალიკოზი 141.

გაცი 33

გედევანიშვილი, ვ. 58, 59

გენადი პატრიარქი კოსტანტინე-
პოლეი 6, 29.

George V 104

გერმანოზი 153

გვარამ მაჟუალი 2, 14, 17, 24-26,
87

გიგაურნი 151

გიორგი ბრწყინვალე 67, 79-82,
93-96, 97-100, 104, 108,
109, 113-115, 117, 119.

მეფე 162, 163,

გიორგი XI-ე 116-117

XII-ე 124

XIII-ე 124-125

ლაშა 69

„ ბაგრატის ძე 90

გიორგი მერჩული 2, 7, 8, 24, 26,
38, 60-61, 72

დავით ულუს ძე 47

აფხაზთა მეფე 17

ამარტოლი 48

მთაწმიდელი 3, 12-17,
23, 25, 30, 34, 61, 84

მონაზონი და მწიგნობართ-
უხუცესი 42

III-ე 93'

„ ხუცეს-მონაზონი 61

გოზალიშვილი, გ. 46-47, 50

გოსტაშაბისშვილი დავით 154

გრიგოლ ხანძთელი 2, 7, 12, 14-
16, 24-26

ეპისკოპოზი ნეოკესარიე-
ლი 6, 29

ნოსელი 29, 60, 130 133

ხუცესი 6, 29.

ჩახრუხაძე 20, 22 24

ლეთისმეტყველი 29

ბაკურიანი 61

გუბაზი 182

გურანდუხტი 177

გუშნასპი 186

დავით აღმაშენებელი 14, 23, 39-
40, 42 43, 60-61, 86-87, 93, 113

დავით აღმაშენებელის ისტორიკო-
სი 7, 40, 41

დავით გიორგის ძე 97

საქართველოს სამეფო ტახ-
ტის მემკვიდრე 127 129.
კახთა მეფე 60

ღავით ებრაელთა მეფე 48
 გიორგი ლაშას ძე 47, 48
 დათან 54
 დათუნა 153
 დარეჯან დედოფალი 59
 დანიტრი თავდადებული 69
 დიოსკორე 54
 დიოდორე 6, 29.
 დიოს 33.
 დორეულნი 151
 ევდემოს აფხაზეთის კათალიკო-
 სი 51.
 ევდოქსია, 178, 179
 ევსევი ექზარხოხი 39
 ევსტათე მცხეთელი 137, 139, 140,
 142, 143, 185, 186, 188.
 ერეკლე მეფე 57, 58, 59, 60, 124, 125
 ეუთუმე მთაწმიდელი 3, 9, 12, 13,
 14, 15, 17, 20, 21, 22, 23,
 25, 26, 30, 32, 33, 34, 35
 36, 61.
 ეფთჳმე ქართლისა კ`ზი 96
 ეფრემ ასური 135
 ეფრემ მცირე 23, 34, 43, 44.
 ვარაზ ბაკურ 175
 ვარსკენ ქართლ. პიტიახში 142,
 143, 145, 161, 173, 188.
 ვახტანგ II 67.
 ვახტანგ VI 8, 12, 52, 68, 73, 74,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85,
 89, 94, 103, 194, 105, 106,
 109, 110, 111, 112, 116,
 117, 118, 119, 120, 121,
 121, 123.
 ვახტანგ ბატონიშვილი 162, 163
 ვახტანგ ბაგრატიის-ძე 90
 ვახტანგ გორგასალი 92, 165, 167,
 177, 189

ვახტანგ ერეკლე მეფის-ძე 125
 ვახტანგ მღივანბეგი 153
 ვახუშტ ბატონიშვილი 51, 99, 100,
 107, 108, 117.
 ვეშაგურნი 151.
 ვლასტარი 120.
 ზაოზერსკი ნ. 35, 36, 37
 ზაქარია ქართველი 176
 Sachau Ed. Dr. 120
 თაბიანე 54
 თამაზ სარდალი 153
 თამარ მეფე 60, 62, 68, 72, 93,
 115, 116
 თამარ მეფის ისტორიკოსი 68,
 95, 115
 თარხნიშვილი გ. 123
 თაყაიშვილი ე. 58, 59, 60, 62,
 63, 65, 66, 67, 72, 80, 94,
 100, 121, 125.
 თევდორე კენტერბერიის არქიეპი-
 სკოპოზი 37
 თევდოსი II 179
 თევდოსი მცირე 180
 თინიკანნი 151
 თლოშიაურნი 150
 თრდატ 175
 თუმანიშვილი ბეჟან 154
 გოგია 154
 ფირან 154
 იაკობ ხუცესი 137, 139, 140-144,
 145, 161, 163, 166, 173,
 188, 189, 190
 იბერია 145, 146, 165, 170, 172,
 174, 178, 179, 180, 183.
 ივრიაულნი 151
 იესე 153
 იესე მელიქიშვილი 75, 76, 77
 იესო ქრისტე 12

- ილუზიები 151
ინასარაძე მწიგნობარი 66
იოანე ბატონიშვილი გიორგის ძე 125, 126, 127
იოანე დამასკელი 34
იოანე ქ. კ`ზი 41-42.
კოსტანტინეპოლელი 36
მთაწმიდელი 15, 17.
მმარხველი 4, 30, 33, 34, 35, 36
მონაზონი 35, 36
პეტრიწი 23
იоанн Постник 35
იოანე საბანის-ძე 140, 165, 187
სქოლასტიკოსი 21
იოვანე ღვთისმეტყველი 9
ქუთათელი 67, 70
იოველ ალექსიძე 75
იოსელიანი პლ. 106, 107
იუდა 54
იუსტინიანე დიდი 11
იენა 54
კაიშაურნი 150
კაკაბაძე. ს. 50, 51, 52, 57, 60, 62, 69, 88, 89, 90, 91, 92, 93 97, 104, 107, 108
კეკელიძე კორნ. პროფ. 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28 29, 32, 34, 44, 50, 51, 52, 69
კიზირია პ. 123.
კირიონ ქ. კ`ზი 21, 26, 27
კლიმენტოს დიდი 28
კობაიძენი 150
კონსტანტინე 17, 67
კონსტანტინე მეფე ბაზან. 9
კონსტანტინე დიდი 4
კონსტანტინე.პორფიროსანი 165
კრისკენტი 54
კვრილე ალექსანდრიელი 29
ლაზარე ფარპელი 184
ლარაძე 124
ლეონ აფხაზთა მეფე 16
ლეონ ბატონიშვილი 59, 125
ლეონტი მროველი 134,-136, 141.. 147, 171, 172, 174, 185, 188, 192
მაკარი არხ. 39
მალაქია კ`ზი 51, 52
მანოელ ნიკორწმიდელი 89, 91
მანუარის შვილი გორჯასპი 154
მარკოზ მახარებელი 141
მარრი. ნ. აკად. 23, 35, 71, 143.. 176, 191
მაქსიმე აღმსარებელი 32, 34
მაქდი ამირა-მუმნი 165
მელიქსეთ-ბეგი ლეონ დოკ. 120.. 121
მელიქსედეკ კ`ზი 22, 25, 26.
მერჩული გ. 60, 61, 72, 142
მიდელანნი 151
Migne 130
მირიან მეფე 174, 175
მირიპანი 178, 181
მიქელ ქართლისა კ`ზი 71
მიჯნაძოროვლნი 174
მიპრანდუხტი 177
მიპრდატი 165
მორვანოზი 176
მორინი 36
მოსე წ`წყლი 117, 118, 133
მცხეთოს 134
მხითარ გოში 121
ნაბარნუგიოს 176
ნარიმანიძენი 150
ნერსე ერისთავი 165, 187
ნერსეს ლამბრონი 121.

ოთარი 153
 ოლივერ უორდროპ 104
 ოპიზარნი 174
 ორმიზდუხტი 177
 ოფსიტე 182
 პაატა 153
 პავლე მოციქული 5, 28, 132
 პავლეურნი 151
 პავლე ხუცესი 176
 Павлов А. 37
 პაფნოტე საფარის მოძღვარი...
 Пейкришвили 105
 პეროზდუხტ 177
 პეტრე ალექსანდრიელი 28, 29
 პეტრე მოციქული 5, 28
 პეტრე ქართველი 164, 175, 176,
 177, 178, 179, 180, 181
 პილატე 12
 პლატონი 11
 პრისკოს პანიელი 182
 პროკოპი კესარიელი 182
 Пурцеладзе Д. 123, 125
 ჟამთააღმწერელი 47, 48, 49, 50
 ჟორდანია თ. 6, 39, 42, 43, 44,
 46, 47, 58, 59, 61, 68, 71,
 105, 109, 124
 რაბე. რ. 176, 177.
 რაჟდენი 165, 166.
 Rachid ed-din 123
 რევი 175
 რუბენი 144
 რუსთველი 60.
 რუსუდან მეფე 67, 69
 საბა ორბელიანი 98, 117, 166
 საბინინი 39
 სამთავენელი 160, 161
 სარგისი 108
 საურმაგი მეფე 136, 178

საურმაგ სპასპეტი 165
 სვიანაიძენი 150
 სვიმონ მეფე 8, 124.
 სოკოლსკი ვ. პროფ. 120
 სოკრათი 11.
 სოლონი 11
 სოლომონი 49, 50
 სოლომონ ბრძენი 48
 სოლოლაშვილი ელიზბარ 155
 შიომ 155
 იესე 155
 მანუჩარ 155
 იორამ 155
 სოფრომიძე 66
 სტეფანოზ ძე გურგენისი 165, 187
 სტრაბონი 136, 137, 138, 145-
 148, 152, 157, 171, 174.
 175, 180, 183, 188, 190.
 სუარის-ძე ნინიკა 157
 ვანო 157
 ნიკო 157
 სვიმონი 157.
 სულხან მღივანი 74, 75, 76, 77,
 78, 79
 სკჰონ მესეჟეტე 15.
 ტაციტუსი 164
 ტიმოთე მთავარეპისკოპოზი ალექ
 სანდრიელი 7, 29.
 ულო დავით 47-48, 49, 50
 უმიკაშვილი პეტრე 73-75, 77.
 79-80.
 ურბნელი, ნ. 46, 51, 81, 94, 106-
 107.
 უფლოს 134
 უხტანესი 26-27.
 ფარნავაზი მეფე 134 136.
 ფარსმანი 165, 175, 178-180
 ფებრონია დედა 12

- ფეიქრიშვილი, ა. 105, 119.
 ფილოთეოს ალექსანდრიელი 29
 ფონ ლინგენტჰალი ცახარიე პროფ. 120
 ფოტიოს პატრიარქი 22
 ფრენკელი 52
 Френкель 123
 ქავთარაძე მიხეილ 158
 პეტრე 158
 ქავთარაძენი 150
 ქართლოს 134
 ქარჩოხი 151
 ქვაბულიძე ამირეჯიბი 66
 ქენქაძენი 151
 ჭოისტე 54
 ქსნის ერისთავი 97
 ყაზან ყაენი 108
 ყაუხჩიშვილი სვ. დოკ. 48
 ყვარყვარე ბექას ძე 108
 შალვა ბექას ძე 108
 „ ქუენიფნეველი 124
 შაშია 108, 111,
 შაშია არტანუჯელი. სარგისის შვი-
 ლი 108
 შერმადინი 151
 შმიცი 37
 Schmitz 37
 Spiegel 135
 შუშანიკი 139-142, 144-145, 161,
 166, 173, 188.
 ჩიტაია, გ. 157
 ჩიტიანნი 151
 ჩობაურნი 150
 ჩოქურნი 150
 ჩოხელნი 150, 151.
 ჩუბინაშვილი, დ. პროფ. 88, 117,
 118, 122.
 ცაგარელი, ალ. პროფ. 71, 72.
 Zahn Th. 4
 ციხიაურნი 150
 წათე 182
 წამალაიძენი 150
 წილენელი 160
 ხახანაშვილი, ალ. 30, 31, 35
 ხეთურიძეები 150
 ჯაფახიშვილი გოშფარ 124
 ჯაფახიშვილი ივანე პროფ. 123
 ჯანაშვილი მ. 130
 ჯალღმიძეები 150
 ჯუანშერი ისტორიკოსი 165, 167.
 ჰაბო (ტფილელი) 140, 187
 ჰანს შილტბერგერი 158, 159
 ჰომიროსი 4.
 ჰებშმანი, პროფ. 191.

გეოგრაფიული სახელშესხის საძიებელი

- ათონი 3. 16
 -ის მონასტერი 61, 15
 -ის მთა 16
 ალი ს. 66
 ანიერ-კავკასია 147
 საქართველო 66, 72
 ანართ-კარი 150
 ანასტას-წმიდა 27
 ანკვრია 2, 4, 29
 ანჩა 66
 ანჩისხატი 128
 არაბეთი 131
 არაგვის საერისთაო 125
 ხეობა 96, 97, 125, 150.

- არანისი 100
 არგობისა სოფლები 140
 არმაზ 33
 არშაკეთი (კევი) 139, 143
 აფხაზეთი 57
 აღმოსავლეთი საქართველო, 70,
 72, 75, 122, 172, 185, 136,
 137, 138, 141, 147, 148,
 152, 170
 აწყვერი 82, 141
 ახალქალაქის თემი 157
 ახალციხე 141
 ახალციხის წყალი 141
 ბატალიანთ კარი 150
 ბედი 66
 ბექიანთ კარი 150
 ბიზანტია 20, 27, 162
 ბოდორნის ქვაბნი 100
 ბოლნისი 62
 ბოცოთ კევი 141
 ბრიტანია 37
 ბურდული 99
 განძაკი 139, 143
 გვიდაქე 150
 გელათის მონასტერი 20
 Georgia 104
 გოგონაურთა 150
 გორის მაზრა 157
 გორი 97
 გრაკალი 157
 გურია 57, 141
 დარიალანი 99, 100
 დარიელი 95
 დასავლეთი საქართველო, 66, 90,
 116, 136, 180, 182
 ევროპა 131
 დიასამიძის სახლი 141
 დილომი 124
 დორეულთ კარი 151
 ევროპა 163
 ეფესოსი 5
 ვაჰანის მონასტერი 15, 61
 ვეშაგურთ-კარი 151
 ზანდუკის კევი 94, 99, 100
 ზანდუკის კევი 100
 ზენ უბანი 151
 თინიკანთ კარი 151
 იბერია 136, 137, 138
 იერუსალიმი 22, 27, 60,
 იერუსალში 14
 ივერია 178
 ილურთ-კარი 151
 იმერეთი 66, 67
 იმერეთის სამეფო 57, 59
 იმიერ საქართველო 66
 ინგლისი 37
 ირლანდია 37
 იშხანი 66
 კაიშაურთ-კარი 150
 კაეკასი 99
 კართაგენი 28, 29
 კახეთი 67
 კიბენი 99
 კიბურა 99
 კიტოხი 150
 კლარჯეთი 20, 61, 111
 კობიანთ კარი 150
 კოლაჟ (კევი) 143
 კოლხიდა 163
 კოსტანტინეპოლი 2, 5, 19, 20,
 29, 25, 36, 179
 კორინთი 151
 Крестовой перевал 99
 ლაზიკა 182
 ლარგვისის მონასტერი 124
 ლაუდიკია 29

ლიდა 150
 ლიხთ იმერი 68, 92
 ლომისი 99, 100, 102, 103
 მაქართა 150
 მენესო 99
 მესხეთი 108, 111
 მთიულეთი 99
 მიდელანთ კარი 151
 მოქვი 16
 მოკალიათი 151
 მტკვარი 124
 მტყუარი 143
 მუხრანი 96, 100
 მცხეთა 136, 165, 171, 173, 143
 „ 39, 71
 ნეოკესარია 24
 ნიკეა 4, 5, 27-29
 ოპიზა 173
 ოკერ-კიდი 100
 პავლეურთ-კარი 151
 პარიზი 105
 პეტერბურგი 122, 126
 პეტრიწონის მონასტერი 61
 ენვანი 95, 100
 რაქა-არგვეთი 89, 90
 რომი 18, 37
 რორო 150
 რუისი 41
 რუის-ურბნისი 56, 2, 3, 4, 6, 7,
 8, 9, 21, 22, 26, 28, 29,
 39, 40, 41, 42, 43, 44
 საბა-წმიდის მონასტერი 16, 60
 საბერძნეთი 4, 19
 სადგერი 141
 სამეგრელო 159, 163, 57
 სამცხე 20, 111
 „ საათაბაგო 86, 106, 141
 სარდიკია 29

საფარა 82
 საქართველო 1, 9, 18, 38, 39,
 41, 42, 47, 68, 72, 81, 82,
 86, 87, 89, 90, 91, 94, 105,
 108, 111, 112, 115, 116,
 117, 118, 119, 122, 124,
 125, 126, 127, 128, 129,
 134, 136, 141, 148, 149,
 150, 151, 157, 158, 159,
 160, 185, 165, 167, 172
 საქორეთი 151
 სვეტიცხოველი 25
 სვიანანთ-კარი 150
 სეთურთ-კარი 150
 სინას მთა 22
 სიონი წმ. 27
 სომხეთი 32, 158
 სპარსეთი 143, 131, 135, 139,
 141, 142
 სრულიად საქართველო 71
 ტაო 20, 111
 ტბეთი 66
 ტრვლი 29
 ტფილისი 96, 98, 120, 123, 126,
 140, 143, 155
 ურბნისი 41
 ფრიგია 29
 ფხოეთი 151
 ქალკილონი 5, 29
 ქართლი 13, 17, 38, 59, 140, 139,
 134, 141, 142, 165, 172
 ქართლის სამეფო 122, 125
 ქვემო მლეთი 150
 ქოროლო 150
 ქსნის ხეობა 150, 151, 124
 ქუთაისი 66, 89
 ლანილი 28
 ღრტილა 39

ყელი 99	წინამხარი 150
შავშეთი 20, 67, 111	ხარბალი 151
შეელიეთი 151	ხანძთა 14
შიომღვიმის მონასტერი 61, 14, 15	ხანძთის მონასტერი 15, 16
ჩობაიტ კარი 150	ხერთვისი 141
ნონჩო 150	ხურსიძის სახლი 141
ჩოქური 150	კადა-ცხოტი 98, 99, 100, 94, 95
ჩოხი 150	ჯავახეთი 38, 111
ჩიტინთ კარი 151	ჯალუმანთ კარი 150
ციხიანთ კარი 150	ჯვარის მონასტერი 108, 72, 24
ცურტავი 140, 141	ჯვართა ყელი 94
ცხრაზმის კევი 100, 160	ჯვარის გარდასავალი 99
ქოლ(ე)თა 111	ჯუართა ყელი 99, 100
ქოქოხი 151	ჯუარის მთა (Г. крестовая) 99
ძნანთ კარი 150	ჰერეთი 141, 142, 185

ტაყრინების და გამონათქვამთა საძიებელი

აგებული, ყოველივე ა-ი, ყ ე ა-ისა ბუნებაჲ 130	დიდრისათჳს სიცოცხლის და ქურქერნი საგრძნობელნი 131
ადგილი, ა-ი საპატიეო, ს-ეოსა ა-სა მოპარვა 114	ალება, საბალახო თუ როგორ აი- ლონ 74, სამღივანბეგო აილე- ბა 74, სარგებლის ა-ა 82
ადგილობითი კრებაჲ 4-5	აღესრულების, ა-ის წესი და გან- გება დარბაზობისა 71
აზნაურნი 82, 136, 195.—აზნაურ- ნი და უაზნონი 190-191, 193	აღლესეა მახვლისა მხილებისა 84
ა—ნი დიდ-დიდნი 190, 193	აღმაშენებელნი მეფეთ მეფენი 82
ათასის თავი 135	აღყუანა საყდარსა წინაპართასა 125
აიათალი, ა-ის აწერა 74	აღრევით ყოფა ერთმანეროსა ში- გან 94, 95
ალაყაფის შუა სახლი 76	აღწერა, ჯერ-არს ხსენება და ა-ა 78, 79.
ამანათი 121	აღწერა, ელის ა-ა 74, ა-ა სამარ- თალთა 118, უკლებლად 118, ქალაქის ა-ა 74.
ამიერ, კელი ა-რ 67, ამიერი 65.	აწერა, აიათალის ა-ა 74, ქართლი- სა ა-ისა 74.
აპკაჲ თავისაჲ 131	
არქიდიაკონი 189	
ასაბია 102	
ასოთა საქმე, ა-თა ს-ე ასრე გა- ვაჩინეთ 102	
ასონი, ყოველნი ა-ნი გუამისანი 131	
ა-ნი სიცოცხლისათჳს. სიმ-	

- ახალი ბუნებითი სჯული 133
 ბასრობით ყოლა 87
 ბედიელი 66
 ბენედიქტეს კანონი და განგებაჲ 16
 ბერძნული სამართლის წიგნი 120
 ბისონი 70
 ბიძა-ძე 111
 ბოქაულთ ხუცესები, ბ-ის სარგო 80
 ბოლო, მდივანბეგის განაჩენის ბ-ო 75
 ბოძება, მდივანბეგობა ამ წესით გვიბოძება 80
 ბრძანება, მეფეთ-მეფეთა ბ-ითა გაჩენილი 82
 ბრწყინვალენი თავადნი 125
 ბუნება კაცისა 131
 ბუნებაჲ ზესთა სოფლისა ძალთაჲ 130, ბ-ჲ სულისაჲ 132.
 ბუნებანი საცნაურნი და გრძნობადნი 130
 ბუნებითი სჯული 133, ახალი ბ-ი ს-ი 133
 ბძენი და მონახული 118
 ბჰე, ბჰედ დასმა 85
 გაგონება, გავიგონეთ 96, 98, გ-ბა საქმეთა 98.
 გადახდევა 86
 გადახდა ვალისა თავთავისთვის, ან საერთოდ 153
 გაერთება მამულებისა 153
 გავლენიანი 113
 გამოთლად ბუნებისა ჩუენისა სულისაჲ 132
 'გამომეძიებლობა 118, აღწერა სამართალთა გ-ითა 118
 გამონახვა დაწამებული მიზეზისა 86
 გამოყვანა მსახურისა და მზღებლისა 153
 გამოჩენა მოპარვისა 114
 განაყოფი 154
 განაჩენი 9, 10, მდივანბეგის გ-ი 75
 განაჩენნი 118, გ-ის დადება 97, დაწერა გ-ისა 121
 განგებაჲ 16-17, გ-ჲ ბენედიქტესაჲ 16, გ-ჲ საქმეთაჲ 16-17 ქუეყანისა გ-ჲ 133
 განაგებენ სიცოცხლესა 131,
 განკანონებაჲ 3, მიიმედ გ-ჲ 3, გ-ბა წესსა ზედა 15
 განკითხვა 86
 განკუთთა 161, განიკუთნოს 161
 განმარტება ლართაჲ 131
 განსაგებელი 17
 განსაზღვრაჲ კანონთაჲ 17
 განჩინებაჲ 9, 17
 განსრულებაჲ 132
 განწესებაჲ, გ-ნი 5, გ-ჲ წესისა, კანონთა 14, 17, გ-ა ეკლესიის მკრებველთათვის 53
 განწესებული, მეფეთა გ-ი 16
 გარდახდევა 97, გ-ას არავისგან მოხსენება 113
 გარდახვეწა პატრონისა და ლაშქართაგან 113
 გარეშე წესისა 15
 გარიგება, სამდივანბეგოს გ-ა 74
 გარიგებული, მდივანბეგობა ამ წესით ყოფილიყო გ-ი 80
 გარყუნა წერილთა 119
 გასაჩენელი 82
 გაუჩინეს, სკიპტრა ქუთათელს გ-ს 70
 გაყოფილი, ან გაუყოფელი ძმა 113
 გაყრა, კარი გ-ისა 121
 გაყრილი 153
 გაჩენა, გვბრძანა გ-ად 71

გაჩენა ეპისკოპოზთა საქმისათვის 53
 გაჩენა, ეალის საქმე ასრე გავაჩი-
 ნეთ 82, 103,—ნაპარევისა გ-მ
 ასრე იქნების 110, ასოთა
 საქმე ასრე გავარჩიეთ 102,
 კევის ბერთა ასრე გავაჩინეთ,
 ჰეროვანთა ა-ე გ-თ, სალაშ-
 ქრო საქმე ა-ე გ-თ 101, და-
 მსხმელისა ასრე გ-თ 102,
 სამეკობროს საქმე ასრე გა-
 ვაჩინეთ 103

გაჩენა სისხლისა, პატივისა, სა-
 საქმისა 98

გაჩენილა, ნაპარევისა პირველ ას-
 რე გაჩენილა 115

გაჩენილი 9, ერთბაშად გ-ი 82, მე-
 ფეთა წინაშე ე-ად გ-ი 82,
 ძველითგან გ-ი 103

გაცვლილობა 121

გაწესებული 79

გაწყრომა გინდა უსამართლოდ,
 გინა სამართლითა 86, მეფე
 ეპისკოპოზს გაუწყრეს 86

გემოფენებითი, ცხორებაჲ გ-ი 131

გერშის საქმე 102, 110

გვარი 148

გინებით ყოლა 87

გლახაკთა ნაწილი 85

გლენი, გ-თა ასრე იქმნას 110

გლოვის წესი 16

გრძნობადნი ბუნებანი 130

გუამი; ასონი გ-ანი 131

გულარლო ცხენი 110

გვრგვნი 68, 70

დაბაჲ 140-141

დაგდება, ცოლის დ-ა 96

დაგვწერია ზემოთ დაჯდომა და
 სხვა წესი 64

დადგმა გვრგვნისაჲ, წესი დ-ად
 გ-ისა 68

დადგრომაჲ შეილიერებისაჲ 131

დადებაჲ სამართლისა 10, პირო-
 ბის დ-ა 153, დ-ა ძეგლისა
 განაჩენისა 97, წესისა 15

დადება, დ-ითა სისხლისა ა4

დადებული (ძეგლი, სამართალი) 10

დაესრულა დარბაზობის წესი 63

დაიწყების გაჩენილი 82

დამაკლდა ეს ზენოთ 63

დამამტკიცებელი, ქრისტეანეთა
 სჯულისა დ-ი 86, სასჯელისა
 დ-ი 85

[დამლოცველი] 66

დამსხმელი 102

დამტკიცება, აგრევე დავამტკი-
 ცეთ 82

დამტკიცებაჲ ნათესაუობისაჲ 131

დამტკიცებული წესი 15,-დამტკი-
 ცებული 80

დარბაზობა, დიდი დ-ა 63

დარბაზი, დ-ის რიგი, ყოველნი
 კელისუფალნი და მოქმედნი
 დ-ის რ-ის-ნი 73

დარბაზის ერნი 125

დარბაზობის წესი 15, 63

დარბაზობა, წესი და განგება
 დ-ისა 71, სამეფო დ-ა, წესი
 და განგება ს-ოსა დ-ისა 73

დარბევა კაცისა 153

დასაწყისი წიგნისა 118

დასმა, ბჟედ დ-ა 85

დასმა კათალიკოზისა 96

დასნი, სამლუდელონი დ-ნი 125

დასტურლამალი 73

დასხდენ, ვითარ დ-ნ მლუდელო-
 მთავარნი 71

დასხდომა, დავსხედით 96
 დასხმა კანონთა 10, 17, დასხმა
 წესთა 14
 დასხმა სასაქმოსა 98
 დასხმულნი კანონნი 10
 დასხმა ეაზირთა, ეპისკოპოზთა,
 მოურავთა 96
 დასხმა, ლალატად დ-ა 96, სასა-
 ფლაოსა ზედა დ-ა 110
 დასხმის წესი 110
 დასხმულობა, დ-ისა წესი 110
 დაურვება, სისხლა დაუურვოს 113
 დაურვება გეარსა ზედა 113, 114,
 სრული სისხლის დ-ა 114,
 ორკეცი სისხლის დ-ა 113
 დაუწერია 65, 66
 დაქცევა ციხეთა 96
 დაშოვრება, ერთმანეთის დ-ა 121
 დაწამება, მიზეზი დასწამონ 86
 დაწერა განაჩენისა 121
 დაწერილი სჯული, ანუ წიგნისაჲ
 133
 დაწვა ორთავე თვალთა 114, 115
 დაწინდულობისა წესი 110
 დაწყებაჲ უსრულად 132
 დაჭერა, გულთა შიგან ღ-თის ში-
 შის დ-ა 82
 დაჭრა ხელფეხისა 114
 დაჯდომა და სხვა წესი 64
 დედა 82
 დედა-მშუქე 166-169
 დედოფალი 193
 დიაკონნი 189
 დიგესტნი 10-11
 დიდებული 118, დიდებულნი 82,
 დიდ-ვაჟარი, კარგი დ-ი 85
 ეგების, არ ეგების ხელად შეპყრო-
 ბა ეპისკოპოზისა 85

ეკლესია 114, ე-ის მკრეხველნი 53
 ემატოს სისხლსა 113
 ეპისკოპოზი 113, მეორე მეფე ე-ა
 არის 86, ე-ის ხელად შე-
 პყრობაჲ 85, მეფე გაუწყრის
 ე-ს 86, ე-მან მეფესა შესცო-
 ლოს 85, ე-ნი 82, 87, 96, 125.
 თავი ე-ზთაჲ 189, ე-თა საჯ-
 მე 53
 ეპისტოლე კანონიანი 5-6, ე-ჲ 6.
 მრგულივმოსავლელი ე-ჲ 6.
 ე-ჲ საყოველთაოჲ 6
 ერთბაშად გაჩენილი 82. მოწმო-
 ბის დართვა ე-ად 118
 ერთი ზომი სხვის მიცემა 115
 ერთსახლი ძმა 113
 ერთობა 153, ერთობაში შემატ-
 ბა და დაკარგვა მაჟულეზ-
 სა 153, ე-ში მოხმარება ზ-
 მულის გამოსაღლისა 154.
 ერთმანერთის თავის მონღონ-
 ბა 153
 ერი 144-146, 197, ერისკაცი 145.
 ერისაგანი 146,—ყოველი ე-ი
 85.
 ერნი საღმრთონი და სამხედრონი
 118
 ერისთავნი 96, 135, ე-ნი, ერის-
 მთავარნი სოფლებისანი 187-
 188
 ერისკაცი 188
 ერისმთავარი 183-184, 187-188
 ერისმთავრობაჲ 187-188
 ეაზირი, ე-ის სარგო 80
 ეაზირნი 96
 ვალის საქმე 82, 103, ვალი, ო-
 ვითარ აიღების 121, კარი-
 ვ ისა 121, ე-ის გადახდა 155.

ვაქარი, ე-ის მოკლეა 83
 ვაკშის ჰამა 110
 ვინგინდა, სხვა ე-ა 83
 ზემოთი წერილი წესი 76
 ზემორე წერილი წესი 76
 ზემოთ დაგვწერია 64, ზემოთ და-
 მაკლდა 63.
 ზეპურნი დედანი 194
 ზესთასოფლისა ძალნი, ზ-ისა ძ-თა
 ბუნებაჲ 130
 ზითვად გატანება 162-163
 ზინო-სქუა 192
 ზომი, ერთი ზომი 115
 ზრდილი, მეფეთა წინაშე ზ-ი 85
 თავადი 118
 თავადნი, ბრწყინვალენი თ-ნი 125
 თავთავისთვის გადახდა ვალისა
 153
 თავი ეპისკოპოზთაჲ 189
 თავი, აპკაჲ თ-ისაჲ 131
 თანდასწრება, თ-ით 125
 თეთრი, თ-ის გარიგება, კარი თ-ის
 გ-ისა 121
 თესლი 143-144, თესლ-ტომი 143,
 უცხო-თესლი 143-144
 თვალნი, ორნივე თ-ი დაეწეას
 114, 115
 თვალთა დაწვის ვინ ღირსა 114
 თნევა, არავის სთნოთ 82
 თემი, ზუთივე თემი 111
 თვთმოდრავი, ქური თ-ი 132
 თვსნი 196
 იპიერ, კელი ი-რ 67
 იმიერი, იმ-ით მოვიდეს 61
 იოგნი, ძრეჲ ი-თაჲ 131
 იტყვის, უსამართლოს არას ი ის 85
 იქნას, არაბიას საქმე ასრე იქნას
 102

იშხნელი 70
 კადრება, შჯულის მოძღვრებასა
 იკ-და, ი-ბდეს 87
 კათალიკოზი, ქართლისა კ-ზი 96
 კათალიკოზობაჲ, კ-ბის აღებაჲ
 189, 190
 კანონი 2-4, კ-ი სიძვისა 3, კ-თა
 დასხმა, დადება, შეკრებაჲ
 10, კ-თა ცუალება 125
 კ-თა ნაწილი 11-12,
 კ-ნნი დასხმულნი 10, კ-ნნი საეკ-
 ლესიონი 3, კ-ნი შეცოდებ-
 ლუთანი 34-35, 37
 კანონსა ქვეშე ყოფნა წმიდათა მო-
 ციქულთა 112
 კანონებრივი იხ. მიგებაჲ
 კანონიანი, იხ. ეპისტოლე
 კარგი დიდვაქარი 85
 კარი 12, კ-ი გაყრისა და ერთმა-
 ნეთის დაშოვრებისა, თუ ვი-
 თარ უნდა 121, კ-ი ვალისა,
 თუ ვითარ აღებდის 121. კ-ი
 თეთრის გარიგებისა 121, კ-ი
 ნასყიდობისა 121, კ-ი პირ-
 ველი 74, 78, კ-ი პ-ი ყოვლი-
 სა კელჯოხიანისა და მათის
 სარგოსი 74, 78 კ-ი სასახ-
 ლების რიგისა 73, 78, კ-ი
 კაცის კელისა 3, კ-ი ქურ-
 დობისა 121
 კარის მოხელენი 125
 კაცი ქური თვთმოდრავი, სულითა
 კელმწიფც ნებასა თვსსა 132,
 კაცი, ნამყოფი კ-ი 85
 კაცის გამოყვანა, დარბევა 153,
 წიგნი სამართლისა კ-თა შე-
 ცოდებისა 105
 კაცის კელისა კანონი 3

კაცის მოკლვა ლალათით 113
 კაცისა შესაქმე 130
 კაცობრივი ქცევა 13
 კეთილი წესი 14
 კითხვა-მიგებაჲ 6-7
 კითხულობითა და ბრძანებითა 121
 კოდიკოჲ 10-11
 კოდისპური 74
 კრებაჲ, კრებანი 4
 კ-ჲ მსოფლიოჲ 4-5
 კ-ნი ადგილობითნი 4-5
 კრებულნი ცხრაზმის კევისა სამი-
 სავე კევისანი 160
 კრულ, წყეულ და შერგენებულ
 იყვენ 112, 113, 114, 115
 კურთხევა მეფეთა 71
 ლარი ძრავს ყოველთა ასოთა გუა-
 მისათა 131. შეოქვაჲ და
 განმარტვაჲ ლ-თაჲ 131
 ლაშქარნი 113
 ლოცვისა წესი 15
 მამა 82
 მამაკაცი 132
 მამა-მძუძე 165-170, 189
 მამა-პაპათ მამული 153
 მამასახლისი 148-150, 171
 მ-ი მცხეთისაჲ 172, 185, მ-ი
 მცხეთელი 172, ქართლისა
 მ-ი 185, კარგი სოფლისა მ-ი
 85, 185
 მ-ნი ქვეყნისანი 184-185, მ-ნი ცხრა-
 ზმის კევისა 160
 მამული მამა-პაპათა, ნასყიდი, უს-
 ყიდი, საერთო 153, 154,
 სამკვიდრო 154
 მამულის გამოსავლის ერთობაში
 მოხმარება 154, მ-ის გაცემა
 უკიჯხავად 153, მ-ის საერ-

თოდ მოხმარება 153, მ-ების
 გაერთიება 153, მ-ის ყიღვა
 153, მ-ი ვიქრთამოთ 153
 მართებლობა, უთანკმოება და უწე-
 სოება მ-ისა 125
 მართებს, პატივი მართებს, ქუთა-
 თელსა იშხნელისა სწორი პ-ი
 მ-ს 70, შეხვეწა მ-ს ეპისკოპოზ-
 სა მეფისა 85
 მართებს, რაც მ-ს, მან უყოს 113
 მართალი სამართალი 82, მ-ი სა-
 ჩივარი 82
 მასმია, პატრონისაგან არა მასმია 65
 მაყარი 164
 მაშენებელი ეკლესიათა 84. მაშენ-
 ებელი ე-ა 85.
 მახვილი მხილებისა, 84
 მგრძნობელი, სული მ-ი 132
 მდაბიური 146
 მდაბლად, უფრო მ-ად კელთა და-
 სხმა ნოხთა ზედა 70
 მდადი 164
 მღივანბეგის განაჩენი 75
 მღივანბეგობის წესი და რიგი 80
 მეუფე, მეფე 173, მე-ე ეპისკოპოზს
 გაუწერეს 86. წარმავალთა
 ამათ ჟამთა მე-ე 87
 მეფეთა კურთხევაჲ, წესი და გან-
 გებაჲ მ-თა კ-ისაჲ 68, მე-თა
 კურთხევა 71, მეორე მე-ე 86,
 მ-სა შესცოდოს 86, ეპისკო-
 პოზმან მ-სა შესცოდოს 85,
 მ-ისაგან ხელად შეპყრობა
 არ ეგების ეპისკოპოზისა 85,
 მეფენი, მორწმუნენი მ-ნი 86
 მეუფე, წმიდა მეუფე და ქართლი-
 სა კათალიკოზი 96

- მეყვისი, ახლოს მეყვისი, მ ის
მოკლვა 113, მ-ნი 82.
- მთავარი სოფლებისანი 187, 188,
ქართლისა მ ნი 186
- მიგებაჲ კანონებრივი 6
- მიღრეკა სასწორისა სამართლისა
84
- მიზეზი დასწამონ 86, მ-ი სიცოც-
ხლისაჲ 131, მ-ისა გამონახ-
ვა 86
- მიმძლავრებულნი საქმენი 94
- მიმძლავრებულობა, მ-ა კმნილიყო
96
- მიტაცებულნი, უწყსოდ მ-ნი 160
- მიყოფა, კელის მ-ა 110
- მიცემა უკლებლივ 115
- მიწვენული სისრულესა, ვერ- -132
- მიჰრონი 87
- მკვდრნი მცხეთელნი 189
- მოკვლევა, მოვიკვლიეთ სასაქმენი
96
- მოკითხვის წესი 16
- მოკითხული ვქენით 80
- მოკლვა ერთსახლი და გაუყოფე-
ლი, ან გაყოფილი ძმისა 113
- მოქმედი, სამართლისა მ-ი 84
- მომცემელი სიცოცხლისაჲ 131
- მონაზონი 86, მონაზონნი 87
- მონა-მკველანი 196
- მონახული, ბრძენი და მ-ი 118
- მოპარვა რიგინდარასი 114, 115,
მ-ვა საპატიუოსა ადგილსა
114, მ-ვა ცხენისა და რაგინ-
დარისა 115
- მორიგე ლაშქრის განჩინება 125
- მოსათლავე 66
- მოსხმა, მოვასხენით კვეისბერნი და
ჰეროვანნი 95
- მოურავნი 96
- მოქმედნი დარბაზის რიგისანი 73
- მოღება კურაპალატობისა 85
- მოშლა, არცა მეფესა მოეშალა 82
- მოძღუარი 85, მოძღვარი 86
- მოიქცენ, მოკელენი როგორ უნდა
მ ენ 74
- მოწესე, მ ნი 15
- მოწმობის დართვა ერთბამად 118
- მოხელენი, კარის მ-ნი 125
- მოხმარება საერთოდ მამულისა 153
- მოხსენება, გარდახდევისა არავის-
გან მ-ა 113
- მოკელენი როგორ უნდა მოიქცენ
74
- მოკსენება, ვინცა საჩივარსა ზოი-
კსენებდეთ, მართლად მ ბა,
82
- მოხუცებულნი 197
- მრავალფერნი ულუსობანი 96
- მრავლიუმოსავლელი ეპისტოლეჲ 6
- მსახური 153, მ-ის გამოყვანა 153
მ-ნი 195, 197, 198
- მსოფლიოჲ კრებაჲ 4
- მსუბუქობა, სისხლისა მ-ა 97
- მსჯავრნი სამეუფონი 84
- მუნებურნი სასაქმენი 96, მ-ნი კე-
ვისბერნი და ჰეროვანნი 95
- მუქაფა 85
- მუშამბის სახლის რიგი 76
- მღვდელი 86, 87, 160. 161
- მღვდელთაგანი 145, 188
- მღვდელთმოდღვარნი 87
- მცხეთისა მამასახლისი 185
- მხილება, მახვლი მ-ისა 84
- მხლებელი, მ-ის გამოყვანა 153
- მკევალი 196. 198
- ნათესავი 144. 145. 196

- ნათესავობაჲ, დამტკიცებაჲ ნ ისაჲ 131
- ნამყოფი კაცი, მეფეთა წინაშე ნ-ი კ-ი 85
- ნაპარევი 115, ნ-ის გაჩენაჲ 110
- ნ-ისა ასრე გაჩენილა 115, ნ-ის დაფასება 115, ნ-ის მიყიდვა 115, ნ-ის პატრონი 115, ნ-ის უკლებლივ მისსა პატრონისა მიცემა 115, ნ ის ხელთავე ქონება 115, ნ-ის ყიდვა 114
- ნასყიდი მამული, ან ყნა 153, 154
- ნასყიდობა 121, 154
- ნაწილი ცხოველებისაჲ და ძვრი-საჲ 132
- ნაწილი კანონთა 11-12
- ნიშანი, ნ-ის წარგზავნა 162
- ნებაჲ, სულითა კელმწიფჲ ნებასა 'თჳსსა 132
- ნოტიოჲ 131
- ორკეცი სისხლი 113
- ორსულის გვარის დაწერა 160
- პალატი 70
- პატივი, მსოფლიოსა ამის პატივი 98, იშხნელის სწორი პატივი 70, არღარავისაგან გუაქუს 3-ი 87
- პატრონი 82, 113
- პირველად, პ-ად ჯერ-არს ხსენება და აღწერა 78, 79
- პორთირი 70
- პირობაზე ყოფნა 153, პირობის დადება 153
- პირუტყუნი 132
- პირუტყუებრი 132
- პურობა, რიგი 3 ისა 78, 79
- პურობა, უცილებლად პურობა ტახ-ტისა და სკიპტრისაჲ 95
- ჟამისა შემოსრულობა, სხვისა ე-სა შ-ა 94, 95
- ჟინო-რქუა 192
- რაგინდარას მოპარვა 115
- რიგი, ალაყათის შუა სახლის რ-ი 76, ღარბაჯის რ ი, კელის-უფალნი და მოქმედნი დ-ის რ-ისანი 73, მუშაობის სახლის რ-ი 76, რიგი პურობისა 78, 79, სასახლეების რ-ი 76, წესი და რ-ი, მღივანბეგო-ბის წ-ი და რ-ი 80, სასახ-ლეების რ-ი, კარი ს-ის რ-ისა 73, რ-ი წყალობისა და რისხვსა 78, 79, სხვათა ქვე-ყნისა რიგნი 118.
- რისხვა, რიგი რ-ჳსა 78, 79
- რჯულთ არც სძეთ წესად, უწერი-ათ 82
- რჯული, ქართველთა რ ნი, სხვათა რ-ნი 82
- საბალახო, ს ოს აღება 74
- საბჰოდ ჯდომა 82
- საგრძნობელნი 131
- საერთო მამული 153
- საერთოდ გადახდა ვალისა 153, საერთოდ მოხმარება მამუ-ლისა 153
- საკანონი ასკეცი 113
- საკელაროჲსა წესი 15
- საკითხავი სასჯულო 99, 98
- საკუთარნი 195-196
- სალარო 114
- სალაშქრო საქმე 101, ს ო ს-ის გაჩენა 101
- სამართალი 7-8, 121, მართალი ს ი 82, სამართალი აღარ იყო 96, აღწერა ს-თა 118, ს-თა შეც-

- ვლა სხვებზე 119, სამართალი
კათალიკოზთა 51, ს-ით გან-
კითხვაჲ, ყოველისა ერისა
ს-ით გ-ჲ 85, ს ისა მართლად
მომკმედი 84 მართალი ს-ის
გაჩენა 82, ს-ის წიგნი 8,
წიგნი ს-ისა კაცთა შეცო-
დებისა 104, ბერძნული, სომ-
ხური 120, სახევისთავო ს-ის
წ-ი 81
- სამართალნი სამეფოთნი 84
სამართალნი, ესე ვითარისა ს-ნი
სხვათა განაჩენთა შინა მოკ-
ლელ იპოვების 118
სამასპინძლო, ს-ოს შეწერა 74
სამდივანბეგოს აღება 74, ს ოს გა-
რიგება 74
სამეკობროს საქმე 103, ს ოს ს-ის
გაჩენა 103
სამეფონი, მსჯავრნი და სამარ-
თალნი ს-ნი 84
სამეფო, უცილებლად ქონება ს-ნი
95
სამეფო დარბაზობა 73
სამთავენელი 160, 161
სამკაული 161, ს-ი სასძლო 162,
163
სამკვიდრო მამული, ყმა 154
სამამასახლისო სამსა'ურებელი მე-
ფის 173-174
სამსახური, ზემოთის წერილის წე-
სით იმსახურობოდენ 76 (bis)
საუფროსო 154
საღმრთონი, ერნი ს-ნი 118
სამლუდგლონი დასნი 125
სამხედრონი, ერნი ს ნი 118
საპატიჟო ადგილი, ს-სა ა-სა მო-
პარვა 114
- სარგებელი, ს-ი სძესთ წესად 82,
104, ს-ის აღება 82
სარგო, ბოქაულთ-ხუცესის ს-ო
80, ვაზირის ს-ო 80, კელჯო,
ხიანის ს-ო 74
სასაქმენი, მოვიკელით მუნებური
ს ი 96
სასაქმო 98-99
სასაფლაოსა ზედა დასხმა 110
სასახლეები, ს-ის რიგი 73, 76, 78,
კარი ს-ის რიგისა 73
სასწორი სამართლისაჲ 84
სასჯელი, ს-ისა დამამტკიცებელი 85
სასჯულო საკითხავი 98, ს-ო საქ-
მე და საეკლესიო რისაც გინ-
და სასაქმისა 98-99
საქართველოს ჩინებულნი 125
საქმე ეპისკოპოზთა 53, ასაბიას
ს-ე 102, ასოთა ს-ე 102,
ა-თა ს-ის გაჩენა 102,—გერ-
შისა ს-ე 102, 110, გ-ისა ს-ე
ასრე იქნას 102, 110,—ვა-
ლის ს-ე 82, 103,—სალაშ-
ქრო ს ე ასრე გაგაჩინეთ 101,
სამეკობროს ს ე 102, სას-
ჯულო და საეკლესიო ს-ე
98, ს-ის წარუმართებლობა
125, ს-მე აქეს, არცა ს-ე ა-ს
86
საქმენი, სხვანი მრავალნი უწესო-
ნი მიმძღავრებულნი საქ-
მენი 94
საქონლის პატრონი 115
სათლავსა კელის მიყოფა 110
საყდარი წინაპართა, აღყვანა ს-თა
125
საყოველთაოჲ ეპისტოლეჲ 6
საჩივარი, მართალი ს-ი 82, ს-ისა

მოიკსენებდეთ 82,—ს-ები
 119, ს-ბი არის და მოვა 119
 საცნაურნი ბუნებანი 130
 საწელიწდისთაო ძღვენი 65
 სახევისთავო სამართლის წიგნი 81
 სახლეულნი 189, 196, 197, 198
 სახლი, მუშაბზის ს ი 76, ს-ი სა-
 დედოფლო 193, ს-ი 141-
 142, 147, ს-ი პიტიახშისაჲ,
 მცხეთისა ს-ი, დიასამიძის,
 ხურსიძის ს-ი 141
 სახლისა უფალი 149
 სახლის კაცი 148, სახლის შვილი
 148
 სახლისკაცობის პირობა 153
 სახლის მოშლა და გაყრა 153
 სახლნი მამა - მძუძეთანი 165-168,
 ს-ნი მცხეთელთა მკვდრთანი
 189, 190.
 საკელმწიფო, სჯულისდება ს-ო 73
 სეპური 184
 სეპურნი დედანი 190, 194-195
 სეფე-ქალი 194
 სეფე-წული 194, სეფე წულნი 186,
 194-195.
 სიკუდილი 96, 118
 სიმდიდრეჲ სიცოცხლისაჲ 131
 სისრულე, მიწვეწული ს-ესა, ვერ
 132, ს-ე სულისა კაცისაჲ
 132
 სისხლი, მსოფლიოსა ამის ს-ი 98,
 ს-ის დადება 94,—სისხლი
 118, ს-ის დაურევება 13,
 სრული ს-ი 114, ორკეცი
 ს-ი, ორკეცი ს-ის დაურევება
 113, ს-ი ორი ნაწილი 114,
 ს-ი $1\frac{1}{2}$ 114, სისხლსა ემა-
 ტოს 113

სისხლისა მსუბუქობა 97
 სიტყოჲ 131
 სიძვისა კანონი 3
 სიცოცხლე, მიზეზი ს-ისაჲ 131,-
 ძალნი, რომელნი განაგებენ
 ს-ესა 131, სიმდიდრეჲ ს-ისაჲ
 სიცოცხლე, მომცემელი ს-ისაჲ
 130
 სიკმელე 131
 სიკიტრა, უცილობლად პყრობა ს-სა
 95, ს-აჲ 70.
 სოფელი ხილული და უხილავი 130
 სტჳქისნი ამის ს-ისანი 131
 სოფელი 139-140, ს-ი სპარსეთი-
 საჲ, ს-ი ქართლისაჲ 139-
 140, 190. მთაყარნი და
 ერისმთაყარნი, ან ერისთავ-
 ნი ს-ებისანი 187-188, ს-ისა
 მამასახლისი 85, 185
 სომხური სამართალი, ს-ი ს-ის წი-
 გნი 120, 121!
 სპასალარი 135
 სპასპეტი 135
 სრული სული 132
 სტჳქისნი ამის სოფლისანი 131
 სული 132, ს-ი სრული და უსრუ-
 ლი 132, ს-ი პირუტყუებრი-
 მგრძნებელი 132, ს-ის ბუნე-
 ბაჲ 132
 სუფრა, მარცხენის მკაოი ს-აი 64.
 სძესთ წესად, არც სარგებელი.
 წ-ად სძ-თ 82, 104
 სწორი, იშხნელისა ს-ი პატივი 70
 სწორი, ს-ის მოკლეა 113
 სხვა, ერთი ზომი სხვა მისცეს 115.
 სხვათა რჯულნი 82.
 სჯული 8, 87,
 სჯული 87, ს-ი ბუნებითი 133.

ახალი ბ-ი ს-ი 133, ს-ი წიგ-
ნისაჲ, ანუ დაწერილი 133.
სჯულნი 104
სჯულისდება საკელმწიფო 73
სჯულისმეცნიერი 189
ტახტი, უცილობლად პყრობა ტ-სა
95, წარვედით ტახტით ჩუე-
ნით, ქალაქით 95.
ტენი 131, ტ-ი არს მომცემელი
სიცოცხლისაჲ 131
ტიტლოსი 11-12
ტოპი, ტომი 144
უაზნონი 190-191, 193
უბრალოდ, ცოლის უ-დ დაგდება
95
უთანკმოება მართებლობისა 125
უკადრისი 118
უკლებლად აღწერა სასამართლო
წიგნებისა 118
უკლებლივ მიცემა ნაპარევისა 115
ულუსობანი 96, მრავალფერნი უ-ი
უმართლე, უ-ა 70
უმეფო და უდიდებულესი კაცი
114, 115
უხდა განკითხვა, გამონახვა, გადა-
ხდევა 86
უპატიოდ ყოლა 87
უსამართლო, უ-ოს არას იტყვის 85
უსამართლო[ბა], დიდი უ-ა კმნი-
ლიყო 96
უსრულო სული 132
უსულოჲ 132
უსყიდი მამული, ან ყმა 153, 154
უფალი 193
უფლება 9
უფლისწული 125, 195
უქრმო დედაკაცის ცოლად მოტა-
ება 161

უცილებლად პყრობა ტახტისა და
სკიპტრისა 95. უ-ად ქონე-
ბა სამეფოსი 95
უწერია, ასრე უწერია 65,—არც
სხუათა სჯულთ უწერია 104
უწესობა 125, უ-ა მართებლობი-
სა 125.
უწესონი საქმენი 94
უხილავი სოფელი 130
ფიცება 115
ქალაქი, 143 ქალაქი სოფლებითჲ
140, ქ-ის აღწერა 74.
ქართველთა რჯულნი 82, ქ-თა
წესნი და ქცევანი 118.
ქართლ-ისა კათალიკოზი 96,
ქ-ისა მამასახლისი 185, ქ-ლი-
სა მთავარნი 186.
ქედთა გარეთ ყოფა 113
ქვეყნისა რიგნი და ქცეულებანი
118
ქმნა. უსამართლობა, მიმძღაერე-
ბულობა ქმნილიყო ერთნა-
ნერთსა ზედა 96, იქმნას, გერ-
შისა საქმე ასრე იქნას 102,
110,—გლებთა ასრე ი-ს 110,
გულარლოს ცხენისა ასრე
ი-ას 110, შუა მისრულისა
ასრე ი-ნას 110, ნაპარევისა
გაჩენაჲ ასე იქნების 110.
ქონება, გუაქუს პატივი. არ— 87
ქორეპისკოპოზნი 87.
ქუეყანაჲ 142-143. ქ-ჲ სპარსეთი-
საჲ 139, ქ-ისა გაწეც-
ბაჲ 133.
ქუთათელი 66, 70
ქურდობა, კარი ქ-ისა 121
ქცევა კაცობრივი 13, ქცევანი-
ქართველთა ქ-ნი 118

- ჭკულებანი, სხვათა ქვეყნისა ქ-ნი 118
 ლალატი 118, ლ-ად დასხმა 96,
 ლ-ის ქმნა 114, ლ-თ ძმის, ან
 სხვა კაცის მოკელა 113
 ყინელი 131
 ყრმა 132, 196 197
 წემოყრა 154
 წეოქვა ლართა 131
 წეკაზმა 85
 წერებაჲ კანონთა 10
 წემდგომი, ამისი შ-ი, შ-ის ძიება 75
 წემზადებულ არს 118
 წემოტანა, წემოვიტანეთ ერისთაფ-
 ნი, კევისთაფნი, კევისბერნი,
 ჰეროვანნი 96.
 წეპყრობა, ხელთა შ-ა არა ვისგან
 შეიპყრობის 86
 წეურაცხად ყოლა 87
 წეურაცხებაჲ, შჯულისა და
 მღდელთ-მომღვართა შ-ა 87.
 წეყრა, ძმათ შევიყარებით 153
 წეყრილობა 153, შ-ის წიგნები
 153—156, 154.
 წეცვლა სამართალთა სხვებრ 119
 წეცოდვა, მეფესა შესცოდოს 85.
 მეფესა, ეპისკოპოზსა, სჯულ-
 სა, ეკლესიასა შ-ოს 86.
 წეცოდება ყოველივე, წიგნი სა-
 მართლისა კაცთა შეცოდე-
 ბისა 104
 წეწერა, სამასპინძლოს შ-ა 74
 წეწუნარება, შეიწუნარენ 86
 წეწუნარება მკვლელისა 113
 წეხვეწა 85
 წველა მკვლელობაში 113
 წვილიერებაჲ, დადგრომაჲ შ-ისაჲ
 131
 შიშველი კმალი 162, 164
 შიში, გულთა შიგან შ-ი უნდა და-
 იქირით 82
 შუამისრული 110
 შჯული 8
 ჩვეულებაჲ 12-13
 ჩინებულნი, საქართველოს ჩ-ნი 125
 ჩნდა, აღვილად ჩნდა 97
 ციხე, დაქცევა ც-თა 96
 ცოლად მოტაცება უქრმო დედა-
 კაცისა 161, ც-ის დაორსუ-
 ლება 160, ც-ის უბრალოდ
 დაგდება 96, ც-ის წაგურა 96.
 ცოლოსანნი ეპისკოპოზნი 189
 ცულება კანონთა 125
 ცხენის მოპარვა 115
 ცხოველებაჲ, ნაწილი ც-ა 132
 ცხოველი 132
 ცხოვრებაჲ გემოჯენებითი 131
 ძალნი, რომელნი განაგებენ სი-
 ცოცხლესა 131, ზესთასოფ-
 ლისა ძ-ნი 130
 ძეგლი 9, ძ-ი განაჩენი 97, ძ-ი გა-
 ნაჩენი დავედვით 97, ძ-ის
 დადება 9-10, 81, 93 და
 შემდეგი.
 ძეგლის წერაჲ 9
 ძველადგან 79
 ძველითგან გაჩენილი 103, ძ-ითგან
 ყოფილიყო 82
 ძვრაჲ, ნაწილი ძ-ისაჲ 132
 ძიება, ამისი შემდგომი... ბოლოს
 იძიეთ 75
 ძმა ერთსახლი და გაუყოფელი 113,
 ძმა უფროსი, უმცროსი 155,
 ძმათ შეყრა 153, ძმანი 82, ძმის
 მოკლეა ლალატი 113.
 ძმობის წიგნი 153, ძ-ის პირობა 153

ძრეაჲ იოგთაჲ 131, ძ-ჲ ასოთა
გუამისათაჲ 131

ძღუეს-მტე 166-167

ძღვენი საწელიწდისთაო 65

წაგურა, ცოლის წ-ა 96

წარმავალნი ჟამნი, წ-თა ამათ ჟ-თა
მეფე 87

წელიწდისთავის დღე 64

წერა, უწერიათ, არცა სხვათა
რჯულთა უ-იათ 82

წესი 13-14, წესი დამტკიცებულ

15, წ-სი გლოვისა 16, წ-ის

დადება 15, სარგებელი წ-დ

სძესთ, არც წ-ად სძესთ,--წ-სი

დარბაზობისა 15, 63,—წ-სი

დადგმად გვრგვნისა 68, წ-სი

ეკლესიისა და მონასტრისაჲ

14, ზემოთი წერილი წ-ი 76,

დასხმის წ-ი 110, დასხმულო-

ბისა წესითა 110, დაწინდუ-

ლობისა წ-ი 110, წ-ი კეთი-

ლი 14, წ-ი ლოცვისა 15,

წ-ი ქრისტიანობისაჲ 14,—

წ-ი მოკითხვისა 16, წ-ი სა-

ეკლაროჲსა 15, წ-ი სახლი-

სა საკელმწიფოსა 15, წ-ი

ჯდომისა და დგომისა 15.

წესთა დასმა წერით და უწერე-
ლად 14

წესნი, ქართველთა წ-ნი 118, გა-
რეშე წესისა 15

წესი და განგება დარბაზობისა 71.

წესი და განგებაჲ მეფეთა

კურთხევისაჲ 68, წესი და

განგება სამეფოსა დარბაზო-

ბისა 73, წესი და რიგი, მდი-

ვანბეგობის წ-ი და რ-ი 80,

ამ წ-ით ბოძება 80, ამ წ-ით

გარიგებული 80, ზემორე წე-
რილი წ-ი 76.

წიგნი სამართლისა 8, წ-ი ს-ის

კაცთა შეცოდებისა 104, დასა-

წყისი წ-ისა 118, სახვეისთა-

ვო სამართლის წ-ი 81, შეყ-

რილობის წ-ები 153, ძმობის

წ-ი 153, წ-ნნი სასამართ-

ლონი 118.

წილის გამოყოლა სახლისკაცები-
საგან 154

წყალობა, რიგი წ-ისა 78, 79

ქამა, ვაჟი ექამოს 110

ქავიანნი კაცნი 82

ქური თვთმობრავი 132

ქურპერი 131, ქ-ი, რომელსა შინა

არიან საგრძნობელნი 131.

ხელად შეპყრობა 85

ხელთავე აქენდეს ნაპარევი 115

ხელფეხის დაქრა 114, 115

ხილული. სოფელი 130

ხსენება და აღწერა, ჯერ-არს ხ-ა

და ა-ა 78, 79

ხუცესი 160, ხ-ნი 87

კევი 143

კევისბერნი 95, 96, 101

კევისთავნი 96

კელჰყავით 71

კელთა დასხმაჲ ნოხთა ზედა 70

კელი ამიერ და იმიერ 67

კელის მიყოფა, სასაფლაოს კ-ის

მ-ა 110

კელისუფალნი დარბაზის რიგისა-

ნი 73

კელმწიფეჲ, სული კ-ჲ ნებასა

თჳსსა 132

კელმწიფტ 172 173

პელგოხიანი, კარი ყოელისა ე-ისა	ჯვარის დაწერა 160, 161
და მათის სარგოსი 74, 75	ჯინო-სქუა 192
ჯღომა, საბჰოდ ჯ-ა. სჯდებოდეთ	ჯოგი 114
82	ჰეროვანნი 95, 96, 101, 192
ჯერ-არს ხსენება და აღწერა 78, 79	ჰნებაეს, არა ჰ-ს 87
ჯვარდაუწერელი კაცი 160	ჰპრიანებოდათ აღრევით ყოუნა
ჯვარდაუწერელი ცოლი. ჯ-ი ც-თან	94, 95.
დაწოლა 160	ჰსწრებოდეს, ვერ ჰ-ს გაჩენასა 94.

შემჩნეული კორექტურული შეცდომების ბასწორება

გვ. და სტრ.	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
1,3-4	ისტოტორიის	ისტორიის
5,10	ადილობითნი	ადგილობითნი
44,5	მცირესეული	მცირისეული
46,28	გარემოების, გამოა,	გარემოების გამოა,
52 შენ,	ვაგტანგ	ვახტანგ
62,9	§ 1	ნაწილი I
70,1	საქსრთველოს	საქართველოს
70,2	ორგანი	ორგანო
81,14	თავი II	ნაწილი II
82,18	კუროპალატის	კურაპალატის
83,32	უბნელის	ურბნელის
104,29	დედების	დადეების
110,15	იქმნას	იქმნას
112,4	ვახტანგ	ვახტანგ
118,15	სასჯელითა	სარჯელითა
122,11	საიდგანაც	საითგანაც
150,3	გვაროვნებათა	გვაროვნობათა
159,31	ოსებსა	ოსეთსა
160,16	ახალუბის	ახალუბნის
165,33	ან“-ო)	ან“-ო (
166,23	„დედა-მძუძე“ ჯერ არ- სადა ჩანს	„დედამძუძე“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატთანე“-ს გარდა (Опнс. II, 711 დ 746) ჯერ არსადა ჩანს
168,29	აქ	ამ
175,21	ნათესაეობრივობაზე	ნათესაეობაზე
176,17	ყოფილან „ბრნევიოს“	ყოფილა „ნბრნევიოს“
176,32-33	ასუყრულში	ასურულში